

84(2p=Балх)

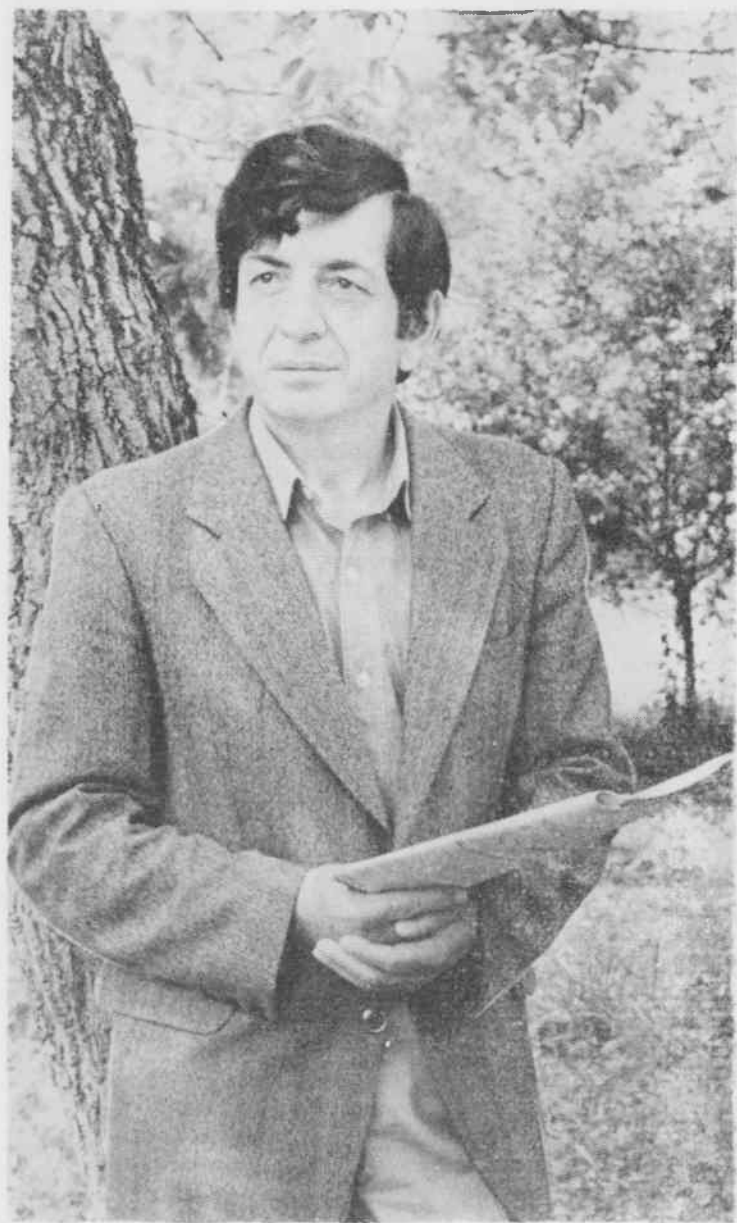
Т 519

С 21647

ЖАГЪЛАФАР
ТОКУМАЕВ

ЖАГЪЛАФАР
ТОКУМАЕВ

к

✓

ЖАГЪАФАР
ТОКУМАЕВ

ЖУЖЬУЖ ШАУЛА

РОМАН

С 27647

«ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА
НАЛЬЧИК · 1983

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
(НАЦИОНАЛЬНАЯ) БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
г. Нальчик, ул. Н. С. Губина, 42

«Жукъусуз таула» Жагъафар Токумаевни «Дертли къама» деген романыны ючюнчю кесегиди. Автор малкъар халкъны азатлыкъгъа элтген къыйын, къанлы — кюнлю, тарихли да жолун, орус-япон уруш бошалгъан жылланы хапары бла башлап, Уллу Ата журт ючюн къазауат жылла бла, фашист Германияны тобукъландыргъан Хорлау бла, урушдан сора жашауну жангыргъаны бла бошайды. Романы жигитлери, къыйын, ныхыт, отлу жолладан ётюп, не палахладан да, не зорлукъладан да буюкъмай, адамлыкъларын тас этмей коммунизмни, совет власты ниетлерине кертчилей къаладыла. Аладыла (Ислам, Дадаш, Тазрет, Сергей Рогов, Алим эм башхала) тюзлюк дуняны тутуругъу, чынтды, адам адамгъа къарындашлыкъ, жолдашлыкъ этген дуняны аскерчилери, кёзбаусуз тутхучлары.

Романда малкъар халкъны, СССР-ни башха халкълары бла бирча, къазауатда, жангы жашауну къурауда да бирликни жолу бла барыргъа итиную ачыкъланады.

«Дертли къама», «Къурч бююлмейди», «Жукъусуз таула» — ол китапла Акъташ деген таулу элни, аны бла бирге уа, малкъар халкъны къадары бла байламлы хапарладыла.

Авторну бу юч романы биргелей малкъар литературада биринчи жазылгъан трилогияды.

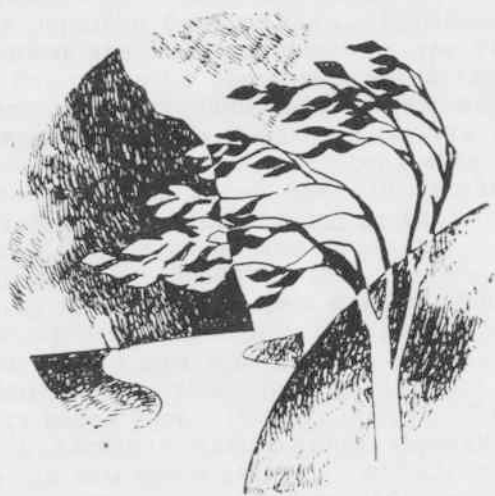
Т 0733—068 — 18—83
М125(03)—83

4702100000

© «Эльбрус» китап басма, 1983

I

КЪАТЫ БОЛ,
МАРИЯ...

Гитлерчиле Уллу тардан кысталгъанлы тёртючю ай барады. Алыкъа адамла душман сынатхан азапдан эс жыйып бошамасала да, колхозланы чачылгъан мюлклерин жыйышдырып, аланы аягъы юсюне сала айланардыла. Ол иште акъташчыла бютюн къадалып кюрешгенликлеринден болур, аланы колхозлары, бирсиледен эсе алгъаракъ къуралып, фронтха аш-суу бла болушуп башлагъанды. Ислам да председателлик ишин бардырады. Туугъан элини душман суутуп кетген от жагъасында жангыдан от тамыза айланады. Анна Сергеевна да школда дерслени башлагъанды. Бирсиленича, аны иши да кыйын эди. Душман школну къуру къабыргъаларындан башха, хазна аберисин къыймагъанды. Фашистле парталаны, столланы, шинтиклени, мел бла жазыучу доскаланы да отха кюйдюрюп таусхандыла. Анна Сергеевнаны жангыз кесинден сора элде устаз да къалмагъанды. Болса да ол, адамланы жыйышдырып, хаух партала ишлетгенди. Юйледен тилеп, стол, шинтик дегенча керекли затланы да мажаргъанды.

Школда жети класс барды. Анна Сергеевна эртденликден ингир къарангысына дери классланы барысында да кезиу-кезиу дерслени бардырады. Былай болуп турлукъ туйюлдю. Ол аны уста биледи. Устазла да табылырла. Школда жангы партала да болурла. Алыкъа директор да келир бери... Роговну орнуна. Ёлгенле ёлгенликге, къалгъанла жашау этерге керекдиле. Анна Сергеевна да аны ючюн ачханды жабылгъан школну. Жанларын къоркъуу алып тургъан сабийле къууансынла. Аланы окуулары, жашаулары да ёчюлмегенлерин билсинле. Анна Сергеевна алыкъа къара кийимин да алышындырмагъанды. Ол дерслеге да къара жаулугъун къысып барады. Кёплени жутхан къанлы уруш аны эрин да жутханды. Ол къуру аны бушууу туйюлдю. Былайда аны кёзюне къарап олтургъан сабийле да Иван Василье-

вични атын жарсыулу ахтына сагъынадыла. Не медет, энди ол къайтып келип, бу школну босагъасындан кирлик туююлдо. Алай бу школда аны унутмазла. Жюреклеринде билимни отун ол къабындырып кетген жашла бла къызла ёсерле. Ала Туугъан журту ючюн жанын берген жигит устазларыны атын хар заманда да игилик бла эскере туурла.

Хар эртден сайын, Анна Сергеевнаны бушуулу кёзлерин кёрген сабийле, ол бираздан жияп къаллыкъ сунуп, сагъайып туруучудула.

Угъай, Анна Сергеевна аллай адам туююлдо. Жашауну уллу къудуретине, тюзлюкню барына, игиликни, адамлыкъны, огъурлулукъну, жигитликни бир заманда ёлмезликлерине толугъаннан адамды. Аллында парталагъа олтурушуп, аны кёзлерине эниклеп къарап тургъан сабийлени да Анна Сергеевна ол затлагъа юйретиркиди.

Акъташда колхозну аягъы юсюне женгил кётюрюлгени Дадашны, Къаспотну, Хасанны хайырындан эди. Ала колхоз малланы душманны къолуна тюзюрмез ючюн тау артына аудургъан эдиле да, душман Уллу тардан къысталгъандан сора уа, малны артха сюрюп, элге къайтхандыла. Малланы саны толугъан туююл эди: иги кесегин Дадаш жыйыны акъташчылары атындан фронтха болушлукъгъа бергендиле. Жолда, къолда къырылгъанлары да болгъандыла. Къалгъанларын а жыйышдыргъандыла. Бардан жокъ болуп тургъан колхозгъа ол алай гитче байлыкъ туююл эди!

Дадашлары къайтханлай, ийнеклени къалгъанларындан ферма къурагъандыла. Элни тиширыулары анда ишлени къолдан къолгъа жетдирмей бардырадыла. Фатимат да анда ишлейди. Алгъын кеси саууучу ийнекледен жалан экисин тапханды ол. Былагъа да къууанганды Фатимат, тас этип тургъан ырысхысын тапханча.

Алай аны къууанчы къуру ол туююл эди. Элни азатлыгъы бла бирге, аны умутлары да жангыдан тиргизилгендиле. Бу арт чурулада фронтдан кёп жашланы къагъытлары келгендиле. Тюзюлюп тургъанла окъуна бар эдиле. Алай, сунмай тургъанлай, аллайлары да жарыгъанды юйлерини. Фатиматха да келир эсе уа аллай бир кюн! Кеси да билмей тургъанлай, эки письмо келип къалса уа анга фронтдан — бири къарындашы Ахматдан, экинчиси уа Алимден! Ким билсин аны да? Бу огъурсуз уруш теркирек бошалса эди! Къачаннга дери

барлыкъ болур ол энгда да? Алай энди Фатиматны азатлыкъ бла бирге жангыдан жаннган умуту ёчюлмез. Арталлы да угъай!..

Фатимат, аллай оюмлары бла жүрегин жылыта, нёгерлерн бла бирге ингирде фермадан юйюне къайтып келеди.

Фазика бек алларында барады. Қъатынла бююн, нек эсе да, оюннга ачылгъандыла, араларында кюлкую къабыннганды. Бир-бир чамларын а асыры оздуруп окъуна недиле... жаш кызланы да уялтып. Аллай кезиуде Фазика артха бурулуп:

— Айып туююлмюдю сизге, сантла жаншаргъа! — деп тырман этеди. Чамчыла къынгкъ-мынгкъ эте, бир кесекге шош боладыла да, мычымай, жангыдан хожалатып башлайдыла. Ол иги эди. Уруш оту къабыннганлы бери, элде адамла чамны, оюнну да унутуп, буюгъуп тургъандыла. Аны себепли быланы чамлары, оюнлары да бу жылы жай ингирде, къалай эсе да, бир тамаша жарыкъ сезимни жилтинлерин жандыргъанча бола эди. Фазика да чамны оздургъан къатынлагъа кёлю бла тырман этмей эди. Ол да кюле эди ичинден, бирсиле кюлгенча. Хар кюлгени сайын а, къарангы юйню ичине кюн жарыкъ ургъанча, аны къайгъылы жүрегине да жарыкълыкъ кире эди.

Тиширыула Улуу жолдан элге бурулгъан кезиуде эки-юч уллайгъан сабий, элден чыгъып, аланы алларына чапдыла. Кёбюсюнден да Фазика кесини кызын — Саниятны кенгден окъуна таныды. Қъалай эсе да, аны жүреги ёрге уруп, чёкдю. Бу жолгъа дери ол кызын былай къаты чабып кёрмегенди. Чапханы да алай бош болмай, къолларын да кеннге жайып алай чабады.

Саният нёгерлерин да иги кесек озуп, тиширыуланы алларына алай жетди. Ёпке солуу эте, не эсе да бир затла да айтып, анасыны белинден къучакълады. Тиширыула барысы да анга къарап къалдыла.

— Не дейсе, кызым, ангылатып айтчы.

— А-ал-алим келгенди!

— Ким Алим?!

— Бизни Алимге айтама.

Фазика, тамаша болгъандан не этерин билмей, нёгерлерини бетлерине къарады. Қъарай барып, кёз къарамын Фатиматны бетинде тохтатды. Қыз ёресине от жана тургъанча кёрюндю анга. Бирси сабийле да, чабып жетип, бир бирге ал бермей, Саният айтхан хапарны айт-

дыла. Тиширыула: «О-о, уллу аллах!»— деп, элге кьуу-лушдула. Жалан да Фатимат сюелгенлей кьалды жеринде. Ол, нек эсе да, жерге чанчылган кьазыкча, аякларын алалмай кьалды. Кьайдан эсе да бир уллу кюч, келе-келип, аны кьучагына кысып, санларын гыжы кьатдырып кьойганча болду. Бир ненча такыйкьадан сора жайыкьды ол. Учаргьа хазырланганча, эки кьолун кенгиге жайды. Эсин жыйып кьараганда, пегерлери элге кирип бара тура эдиле. Ол да элге тебиреди, бирсилеча кьуухотун этип угьай, ашыкьмай, акьырын. Шендю кеню бла жерни ортасында аны кесича насып-лы адам жокь эди. Ол бузлу кьаялагьа кюлюп кьараса, ала да анга ышарып кьарайдыла. Ол аллына келген желге кьучагынын жайса, жел да келип аны кьучакьлайды. Ол аягын ташлагьа басханда, ала да мамукьча жумушакь боладыла. Аны жюреги жырлагьанда, Черен суу да анга кьошулуп эжиу этеди. Ах, кьалай игиди жашау, кьалай хычыуунду! Кьалай огьурлуду жер! Туугьанлы бери да болмаганды Фатиматны кьара кюн-но, ачыуу, жарсыуу да. Болган эселе да, ол аланы барысын да унутханды шендю. Битеу дуниясы насып-тенгизиди аны. Ким ийнандыралыр аны шендю жашауда кюйсюзлюк да, огьурсузлук да, харамлыкь да, бе-дишлик да, жилиу да, жарсыу да барды деп. Угьай, угьай! Минг кере угьай! Жашау турушунлай кьууанчды. Жашау емюрде да тауусулмазлыкь жырды!

Фатимат бек алгьа юйлерине кьайтды, Алимни кюрюрге апасы бла бирге барыр ючюн. Алай, юйлеринде жан да жокь эди, эшиклери да кенгиге ачылып. Тышына чыкьды да тийреге кьарады — адам жокь. Барысы да кетгендиле Алимни кере. Фатимат а кьалганды ар-та. Кьайгьырмаз, ол да жетер ары бусагьат, жалан да бир кесек эс тапсын. Ол алыкьа ийнанган да этмейди эки кьулагьы бла эшитген хапарына. Тюшю сунуп ту-рады. «Угьай, угьай, нек болады тюш. Мен жукьлап туююлме да».

Келюнден алай айта келди ол Исламлагьа дери. Ар-баз толу халкь! Адамла эшик юсюне басыныпдыла. Угьай, тюшю туююл эди бу Фатиматны. Ол анга ийна-нады. Адамланы арасы бла, гитче сабийча, сыпдырылып этдю. Босагьа юсюне жетди. Андан да этдю, башында гюлмендисин арта сыдыртдырып. Кердю Алимни, ал-лында сюелгенлени имбашлары бла бойнун алгьа созуп. Аны сыфатына кьараганлай кьалдыла Фатиматны кез-

лери. Алим а кәрмейди аны... Төгерегине басынган адам-
ланы кьайсы бирине кьарап, кьайсы бирини сорууна
жууап берсин ол. Кьарагъан а этеди жан-жанына, Фа-
тиматны излеп. Алай ол аны кәрмейди. Олтурады, башы
да байланып, эллилерини арасында. Кьууанчлыды ол,
ышарады хар кимге да, тансыкьлайды эллилерин. Эгеш-
чиги Азинат, аны бойнундан кьучакьлап, кьойнундан
тюшерге унамай, тобугъунда олтурады. Кьарындашыны
ёшюнюнде майдаллагъа тийип кёре, ёхтем болады. Сол-
датны майдалларына юйге жыйылгъанла да тамаша
болуп кьарайдыла. «Тейри, кьырал аланы бош такъ-
гъан болмаз муну ёшюнюне. Сермешген болур жигитча...
атасыча», — деп, оюмлайдыла адамла.

Фатимат а кьарайды туурадан, жүреги кьалтырай.
Алимни башы байланып болгъаны аны жанын бек ачит-
ды. «Жаралы болуп кьайтхан ушайса да, наным. Кьалай
тёзюп тураса? Дарман болуп жагъылайым жаранга...»
Фатиматны кёлю толуп, кёзлерине жиямукуьлары да
келедиле. Ол аланы жашырыр акъылы да жокьду. Жа-
шырмаса да, шёндю аны бетин кютюп тургъан ким бар-
ды? Хар кимни эси, сунмай тургъанлай, келип кьалгъан
солдатдады. Мария окьуна эслемегенди Фатиматны. Ол
аны таба бир да кьарамайды. Эки кёзю да жашындады-
ла. Ол анга кьарап тоймайды. Бир да болмай эсе да
Фазика кьараса уа аны таба. Ол нек жокьламайды Фа-
тиматны? Хар заманда да анга «келинчигим» демей сё-
лешген да этмеучюдю да. Алим ючюн Фатиматны кьа-
лай термилип жашагъанын билмеймиди ол? Биледи.
Алай шёндю Фазикагъа да айып этерча туююлдю... жү-
рек кьууанчы аны битеу эсин тумалап тургъан сагъа-
тыды. Жалан да Кьанаматны кьатыны кёрюп турады,
Фатимат адамланы артындан кьалай адыргы этип кьа-
рагъанын. Алай ол анга не бла болушсун. Алимни кьа-
тында болса эди, ол аны кьулагъына шыбырдар эди.
Алай Айшат да кенгдеди андан.

Адамла уа келедиле Алимни кёре. Ала тышында, Ис-
ламгъа тюбеп, аны кьолун тутадыла. «Аллах энди бир
бирден айырмасын сизни», — деп анга ахшы тилеклерин
айтадыла. Адамла Алимни ахыры бла да кьайтып кел-
ген сунадыла. Алим а он кюннге келгенди. Ржев деген
шахарда, душман бла жигитча сермешип, башындан жа-
ралы болгъанды ол. Госпиталдан чыкьгъандан сора,
аскер бёлюмню командованиясы, анга юйюне барып

къайтыргъа отпуска бергенди. Алыкъа акъташчыла аны билмейдиле. Фатимат да билмейди.

«Насыбынгы аллах къызгъанмасын. Элинге, журтунга сау къайтдынг», — дейдиле адамла Алимге тегеренден.

Мария уа къарайды жашыны туурасындан, кез къакмагъанлай. Алим ышаргъан да, кюлген да этеди. Алай Мария кёрмейди аны бетинде алгъыннгы болуучу жарыкълыкъны. Къой кёзлерича, бир тюрлю харамлыгъы болмаучу кёзлеринден энди, къалай эсе да, сууукъ жел урады. Бир бирде, сунмай тургъанлай, такъыйкъа мардасына туманнга кирип чыкыгъан кюнча, Алимни бетин огъурсуз мудахлыкъ да жабады. Башхала сезмесе да, Мария сезеди аны. Ол жашыны бетинде, кёзлеринде, сёзюнде, ышаргъанында, къарамында, къымылдагъанында да кеси таныучу, кеси билиучю жумушакъ сабий халларын излейди. Алай бирин да тапмайды. Таба эсе да, ёчюле баргъан чыракъны жилтинича, кёзюне бир кесекчикге урунуп, жокъ болуп кетедиле. Энди аны къара мыйыкъла жапхан эринлери алгъынча «аначыгъым» — деп айталмазлыкъча кёрюнедиле. Аллында токълуча жууаш-жууаш эркелене айланыучу баласы къайдады аны? «Ол жокъду, Мария... — дейди жюреги анга. — Сен бош излейсе алгъыннгы жашынгы. Аны жюрегине сен салгъан ариулукъну, аны сабийлик илишанлары, сен суйюучю халлерин да уруш малтагъанды, этгенди. Ол аны жашлыгъын сыйырып, замансыз киши этгенди...»

«Охо, не да болсун, — дейди Мария жюрегине, — былай бир кёргеним да барды дуня багъасы. Киши болгъан эсе, болсун. Мен излеген да олду...»

* * *

Кече арадан озуп, Исламладан адамла алай кетдиле. Къууанчлы юй, адамла чачылып бир кесек озгъандан сора, кече тынчылыкъгъа кирди.

— Къурманлыгъын тамбла окъуна этейик жашны, — деди Мария эрине, чыракъны ёчюрюп, жерлерине жатхандан сора.

— Къурманлыгъын да, тоюн да бирге, — деп шыбырдады Ислам къатыныны къулагъына.

Мария сейир-тамаша болду.

— Ол дегенинг?

— Юйдегили этейик жашны.

— Да он кюнден ызына кетерик эсе уа?

— Кетсин. Иш анда туююлдо. Той керекди шендю элде. Жюреклерин жарсыу басып тургъан адамланы кёллери бир ачылсын. Ол барысындан да игиди.

Мария, жукъ да айтмай, ыразылыгъын да, къууанганын да сездире, башын эрини кёкюрегине къысды.

2

1943-чю жылны апрель айы быйыл бегирек да жылыды. Къыш узуну жаугъан къалын къар, кюнню кючюне баш урлугъу келмей, бир ауукъ заманнга кёкюрегин кёпдюргенлей турду. Алай артдан артха ол, артал да къартайгъан акъсакъалча, санлары бошайып, «кёз суу» этип тебиреди. Ахырында къар, кесин табийгъат кючюне хорлатып, дуняны ташлай башлады. Жашаууну ахыр сагъатларында жер тырнакълап, тау тёппелерине, къая жухларына илинирге да кюрешди. Алай аны ол адыргысы да бош эди. Ахыр болмазлыгъын билгенден сора, тик къырланы, сызгъаланы, тар къолланы ырхы суулары бла талап, аланы тюплеринде ташланы юслерин ачып, шыякыладан чыкъгъан суюкчелча, кюн тууушлада чонгкъайтып кетди.

Бир къауум заманнга дери ырхы сууланы тауушу Уллу тарны ичин кече, кюн демей шууулдатханлай турду.

Энди, ол затла бошалып, таула, ташла да тынчайып, табийгъат огъурлу шошлукъ тапханды.

...Исламны жарты ишленген ююю да, аны арбазы да халкъдан толуду. Къобуз согъулады, анда той барады, адамла тепсейдиле. Тепсегенде да алай бош угъай, ач адам ахшы ашха тюбегенча, алай жутланып тепсейдиле... Ортагъа чыгъаргъа киши да ийменмейди, къарт да, жаш да тепсейди, санларына аяулукъ этмей. Бир къобузчу арыса, экинчи къобузчу алады къобузну къолгъа. Жырла да жырлайдыла, алагъа этилген эжиуле да битеу элге эшитиледиле.

Отоуда уа, къалангкъа артында — Фатимат. Ол бюгюн бери келин болуп келгенди, уруш юзген насыбы жангыдан жалгъашып. Жомакъдача толгъанды Фати-

матны тилеги. Бир уллу алгыш жетгенча, сунмай турганлай, келгенди анга бу кыуанч. Тенг кызылары бири бири ызындан жабыу артына кирип, аны кычакълайдыла, аны бла бирге кыуанадыла. Анга сукъланадыла. Фатимат сезеди аланы жүреклеринде не болганын. Ол алагъа: «Ма кёремисиз, сизни да болур быллай кюнюгюз. Умут юзмегиз. Жашла сау-саламат кыайтырла...» — деп аланы кёллерин кётюрюрге кюрешеди. Ол хар кимни да кесича насыплы болурун сюеди. Жангыз терекден бау болмаз дегенча, бир адамны кыуанчы бла жүз адам ырахатланмаз. Кыатынга жууукъ не да шагъырей адамнынгы жүреги ачудан кюе турса, сени ёз тынчлыгынгдан не хайыр? Фатимат аны бусагъатда тенг кызыларыны кёзлерине кыарай сезгенди. Ол кесине кыарагъан кёздеде жалгъан, кёзбау кыуанчдан сора да, тынгысыз кыайгъыны, ачуну, ол угъай эсенг да, чынтды зарлыкъны окъуна кёреди. Алай Фатимат анга не этсин. Аны кёолундан келсе эди, ол бу урушну болдурмаз эди, сүйгенлени барысын да бир бирлерине тубетип, насыплы жашарча этер эди. Алай а ол шёндю кеси мардасыз насыплыды. Аны тою этиле турады. Жанындан артха салмагъан сүйгени бла юйюрлю боллукъду энди ол. Кеси ёмюрюнде биринчи кере ол аны ийнагъына сыйынырыкъды... Алыкъа ала боллукъ ишледиле. Шёндю уа той барады. Алгышла этиледиле...

Алим ёз юйлеринде туююлдю — кёншуларындады. Адетде болуучусуча, анга аталыкъ этген тенги да жокъду кыатында. Кеси жангыз олтурады бир уллу юйде. Ата юйюнде уа тою этиледи аны. Фатиматы да кыуанчлы — Алимни жүрек дарманы, аны жашау кыанатлары. Болса да жашны эси бу кыуанчда кёп тохтамайды. Сагъышлыды ол. Аны акылы узакълагъа — уруш тюзлеге жол тартып кетеди. Кыаллай кюйсюз урушду бу уруш. Кыаллай кюйсюз! Анда ненча кыуанчны башы кесилгенди, ненча насып ёлгенди... «Ах, Сергей, Сергей...» — деп, ауур кючсуне, эки кёлу бла да Алим башындан тутуп тохтады. Бюгюнлю бери Сергей аны эсине ненча кере кыайтып тюшеди. Ол эсине тюшгени сайын, Алимни жүреги инжиледи. Ала 1941-чи жылны декабрь айында Москва тийресинде шагъырей болгъан эдиле. Алгъа танышыу, артда уа шуёхлукъ — уруш отунда байланган шуёхлукъ! Чабыуулгъа чыкыгъанда да бирге, окопла кыазгъанда да кёншуда, айланганлары, жүрюгенлери да, ашлары-суулары да бирге... хоу, алай

эди. Бир бирни суйген тенгле! Алимча, Сергей да элден келген жаш эди — Сибирде элени биринден. Бир жол Сергей Алимге: «Бизни элде Нинадан ариу кызы болмагъанды дегениме ийнанамыса... кзуру бизни элде угъай, энди уа битеу Сибирде окъуна жокъ сунама аныча тамаша тиширыу», — дейди. Алим анга: «Бек тансыкъ болгъанса да андан сунаса алай. Энди бир къауум замандан а Нинадан ариу кызы битеу Россейде да жокъду дериксе». Ой, къалай кюлген эди ол заманда Сергей, къоншу окопладагъылагъа да эшитдирип! Аны ол кюлкюсюн эшите тургъанча, Алим башын столдан артха айырып, ышарды. Сора жангыдан, бетин туман басып, биягъы къайгъыгъа кетди. Сергей ол кюн айтхан эди Алимге: «Ахшы, ийнанмайса да ийнанмайса манга. Уруш бошалса бек алгъа экибиз да бизге барырбыз да, кесинг кезюнг бла керюрсе». Алим а анга: «Ахшы, Серёжа, барырбыз бек алгъа сизге. Андан сора уа бизге — Акъташха. Сен да керюрсе, Фатиматны — Кавказны бек ариу кызын». Сергей Алимге: «Аны уа несин айтаса! Сени тоюнга бармасам, кимни тоюна барлыкъма...»

Алимни тою уа барады. Сергей а жокъ. Алим а жүреги инжиле олтурады. Бир жол Сергей, окъла атыла тургъанына да къарамай, Алимге чабып келди. Шинелини жагъасы бла къойнуна узалып, андан юч мюйюшлю письмону чыгъарып, Алимге узата айтды: «Жаш туугъанды манга! Андрюшка! Айланмай кесинге ушайды деп жазады Нина! Мен, мен ата болдум, сен а тур алай!» Алим тенгин алгъышлап къучакълайды... экиси да сабийлеча сериледиле тар окопда. Ала да алай къууанчлы болуп тургъанлай, атакагъа чыгъаргъа команда бериледи. Эки тенг да шокларыны сюнгулерни алгъа тутуп, окопдан чыгып, алгъа чабадыла... Сергей: «Ой, мама!» — деп къаргъа къапланады. Абынып жыгъылгъан сунуп, Алим тенгин жерден ёрге кетюреди. Къоллары кызыл къаннга бояладыла. «Серёжа, Серёжа... Не болуп къалды санга? Серёжа!..» Серёжа уа жукъ да айталмады. Термилген кез акълары Алимге аралгъацлай къалдыла аны...

Аллай кюйсюзлюклени азмы кергенди Алим. Ала аны жаш жүрегин ташча къатдыргъандыла. Ол жүрек, энди къалай эсе да, сангырау къулакъча болгъанды: аллына келген къууанчы, насыбы бар эсе да ол аланы, туманлы кюнню жылыууча, тунукъ сезеди, узакъдан эшитеди.

Алимни ауур сагъышларын эшикни «кыж-ж-ж» — деп ачылганы бѣлдю. Юй иеси къатын къолуна алып келген табагъын аны аллына салды.

— Аша, ауруунгу алайым, ашагъан эт. Барыбыз да тойгъа кызып, сени уа унутуп кьойгъанбыз. Аша, жанынга кьор болайым. Келе келип, кѣлюбюзню бир ачдырдынг...

Алгъын болуучусуча, той кече араларына дери бармады. Ингир къарангы тюше башлагъанлай окъуна, адамла юлерине жайылдыла. Шѣндю кѣп безирер заман туйюл эди: хар кимни да иши, юй кьайгъысы.

Кечени бир заманында Алимге бла Фатиматха да жетди кезиу — насыплы, кьууанчлы кезиу! Эки жаш жорекни жалгъашдыргъан тамаша кезиу...

3

Фатимат кьайры жукъларыкъ эди бюгече. Аны жукусу келмей эди... тап келген окъуна этсе да, ол жукъларыкъ туйюл эди. Кече ортасындан сора уа, ай да чыгъып, къарангы отоугъа аны жарыгъы жайылгъандан сора, Фатимат арталлы да аязды: энди ол, къатында жатхан Алимни байланган башын къол аязы бла акъырын сылагъандан сора да, жингиригине кѣтюрюлюп, аны бетине кьарайды. Ол халда оздуруп барады ол бу кьайгъылы кечесин. Эртденликде Алим кетерикди жолуна — биягъы кьанлы кьазауатха. Фатимат а энтда да кьаллыкъды аны ызындан тарала.

«Не этерикме, къадардан киши да кьутулмайды. Сакъларма энтда да, ахшы умутларымы ѳчюлтмей. Сакъларма ѳлгюнчю. Сакъларма, жаным, сени, санга ахшы тилекле эте...» — дейди Фатимат, Алимни жукъланган кѣзлерине кьарап. Аны акъырын шыбырдагъан эринлерини арасындан чыкыгъан аууз тылпыуу жашны бетине жай тѣбенгича кьагъады.

Фатимат бу танг аласы сагъатларын кьыйналып ашырды. Бу бир ыйыкъ кьалай терк озуп кетди, кѣк жашнагъанча. Алыкъа ала, адамыча, бир бирни ийнакълап да бошамагъандыла, бир бирге айтырыкъларын айтып тауусмагъандыла.

«Охо, аллах, санга жаным кьор болсун, манга буюргъан бу насыбынг ючюн. — «Таба баргъан чаба барыр», — дегенча туйюлме мен, ыразыма къадарыма. Ыразыма, ыразыма... минг кере ыразыма...»

Терезеден тангны жарыгъы ургъан кезнуде, Фати-

мат, акъырын кётюрюлюп, ундурукъдан тюшдю. Ол сакъатдан Алим да уянды.

— Жукъла сен алыкъа, жукъла. Эртдеди, — деди Фатимат, аны юсюне бауурланып.

— Эртде эсе игиди. Манга эртде кетерге керекди, — деп, Алим жуургъанны юсюнден бир жанына атды. Фатимат ауур кючюндю. Алим аны мангылайына тегюлген къалан къара чачын къол аязы бла артха сылады.

— Къоркъма сен, хар зат да иги болур.

— Къачан къайтырыкъ болурса энди?

— Душманны хорлап, дуняда мамырлыкъ тохташхандан сора.

— Къачан боллукъду ол а?

— Ким билсин аны.

— Къалай билмейсе да? — деди Фатимат жалынган ён бла. — Немецлиле ызларына айланган эселе, теркирек юйлерине нек кетмейдиле?

— Алай тынч кетип къалыр акъыллары жокъду ала ны. Алыкъа кеп къан тегюллюк болур, Фатимат.

Фатиматны къайгылы бетине мудахлыкъны ауанасы къакъды. Ол, не эсе да бир умутундан тунгюлген адамча, ахтынган да эте, кез къарамын энишге буруп, тынгылауну ийди. Къыйын эди шендю анга. Бу такыйкъалагъа дери, Алимни кетеригине ийнанырыгъы келмей, алай жашап тургъанды ол. «Ким биледи, билмей тургъанлай уруш тохтап къалса уа! Аз сейирлик затла болмайдыла дуняда!..»

Фатиматны ол ахшы оюму шендю аны жүрегинден узакъдан узакъгъа кетип бара эди. Ол не бек адыргы этип кюрешди эсе да, иги умутун кекюрегинде тыялмады.

Алим жолгъа эртденликде эртде атланды. Аны ашыра акъташчыла — уллусу, гитчеси да чыкъдыла. Халкъ бла бирге эрини ызындан Фатимат да барады уллу жолгъа дери. Насыбы къолундан ычхынып кетип барады аны. Кеп термилип тапхан насыбы! Бусагъатда аны жүреги сынсыйды. «Энди къайтырыкъ болурмуса сен? Энди керлюк болурмамы мен сени? Огъесе уа ахыр кереми кере турама сыфатынгы?..»

Фатимат, эрини туурасындан къарап, ёрге ургъан келюн кючден бла бутдан чекдюреди. Айхай, Мария да келсюзлюк этип кюймайды. Жашын кучакълайды да, сора кез жашларын тегюп тебирейди. Аны керюп, Фати-

мат да тѣзалмайды. Инжиледи, кюеди, бишеди. Болса да ол кесин тыйып турады. Шѣндю анга кѣп кѣз кѣрайдды, ол не этерик болур дегенча, Фатимат аны барысын да эслеп турады. Алай а, этип ол не этерикди? Халкъ кѣрап тургѣанлай, чабып барып, эрини бойнунамы тагъыллыкды?.. Угъай, халкъында жюрюй келген намысын сакъламай, Фатимат аллай ишни этмез.

Алим кесин ашыра чыкъгѣанланы барысы бла да саламлашып бошاپ, ахырында атасыны аллына барып сюелди. Ислам жашыны саз бетине, сынап кѣрагѣанча, къаш тюплеринден кѣрады. Ол анга кѣалай эсе да апчып тургѣанча кѣрюндю. Ким билсин, Алимге алай тынч болмаз эди бу такыйкъалада атасыны аллында сюелген! Не айтсын шѣндю ол атасына? Айтыр заты бек кѣп болгѣанча кѣрюнеди анга. Алай айтхан а этмейди. Атасы айтсын алгѣа. Ол анга жол фатыуасын берсин. Алим аны не айтыргѣын биледи. «Душманны хорлап къайт... жигит бол...» — дерикди. Алай нек созуп турады ол айтмагѣанлай? Халкъ шум болуп, былагѣа кѣрайдды. Ислам а тынгылайды, жашыны бетинден эки кѣзюн алмай. Аны билеги къырккъылгѣан имбашы да энишге тагъылып тургѣан бош женгини ичинде не эсе да бир зат излегенча тебеди. Алим, кѣрамын атасыны бетинден тайдырып, аны кѣкюрегине бурду. Бу кезиуде Ислам жангыз кѣолу бла жашын ѣшюнуне къысды. Ол атасыны деменгили жюрегини тынгысыз ургѣанын эштди. Жашны кѣлю такыр болду. Алай ата жюрекни жашдан излепени ол туюл эди. Аны хар ургѣаны Алимге: «Къаты бол, къаты бол, къаты бол...» — деп айтханча эди.

Жаш, атасыны къучагъындан айырылып, атына мигерге деп тебирегенлей, Ислам аны тохтатды.

— Ма, муну биргенге ала бар, — деп, белинде къамасын тешип, анга узатды. Алим арсарлы болуп къалды. «Он манга керек туюлду. Сауут жетишеди», — демклик бар эди аны бет халында.

— Ал, — деди Ислам, къаманы жашыны кѣолуна тутдуруп. — Муну манга мени атам берген эди, душманлагѣа дерт жетдирирге деп... Энди мен а санга береме... аманат этип.

Алим къаманы белине къысды да, барып, атына минди.

— Сау къалыгъыз. Эсен болугъыз! Биз энтда да кѣрюшюрбюз!

Алим атыны башын тар аузуна бурду. Кесини кьары белгисиз, узакъ жолуна жортуп кетди.

Фатимат аны ызындан термиле кьарады. Ким эсе да отлу кьолу бла кёкюрегинден жүрегин суууруп алып, кьачып бара тургъанча кёрюндю анга.

4

Алим да кетип юч-тёрт кюн озгъандан сора, эсе-бусда болмай тургъанлай, Акъташха дагыда бир кьууанч кирди — Шарауну кьарындашы Жууашны жашы Жандар урушдан кьайтды.

— Не эсе да бир ахырлыкъ болуп кьайтхан хапары барды... кантужна болуп. Арабий, энди ол а не зат болур? — деп, элни адамлары, биринден эшитгенни бирине айта, сейирге да кьалып, Жууашны юйюне кьууулушдула. Сейирге кьалдыргъан а таулада алыкьа халкъ эшитмеген «кантужинный» деген сёздю.

Жууашны юйюне алгъа баргъанла орта жашаулу, кьара шинли, ушагъылы кишини тегерегине басынып, аны урушдан сау-эсен кьайтханына кьууанырны орнуна, жарсыулу да, эриулю да болуп олтурушадыла. Артда келгенле уа, не айтырса, эшикден жашнап киредиле да, аскерчини кьучакълайдыла. Жандар да келгенлени хар бирине жүрек ачыкьылыгы бла жарыкъ тюбейди, эллилерин тансыкьлап, хапар сорады. Артда келгенле алгъындан келгенлеге: «Кантужнасы уа не затды муу?» — деп, жашырып сорадыла. Жууап алгъандан сора, шум болуп, Жандаргъа кьарап кьаладыла. Жандар а, олтуруп, ариу тап селеше тургъанлай, бети да тюрленип, сескенип, жеринден ёрге кьобады да, кьоллары бла кеси кесин кимден эсе да кьоруулагъанча этеди. Адам ангыламазча, не эсе да бир затла да айтады. Сора, жангыдан орнуна олтурады да, бир кесекден а арталлы бла да жукъ болмагъанча, биягы жарыкьылыгы бла эллилерин тансыкьлап, хапар сора башлайды. Ол алай этгени сайын кьатынла ичлеринден: «Оу ананг, шау ананг, акьылынг бла элни аузунга кьаратыучу эдинг да, акьылынгдан жарты болуп келген ушайса да, жазыкь...» — деп, бушуу-бушман боладыла. Эрини туурасындан кьарап олтургъан кьатыны да, ачыгъан жүрегине мадар табалмай, бууулады, сытылады. Жандар аны алай этгенин кёрюп окьуна тура эсе да, арталлы бла да анга бир тюрлю кьайгырыуу жокьду. Тёрт сабийинден а тансыкьылыгъын алып бошайлмайды. Аланы

кесини кьатындан бир жары да иймейди. Хар бирин кезиу-кезиу кьучакълап, кимини мангылайындан, кимини башындан уппа этеди. Асыры жарыкьдан, хар кимге да жау жагьылгъанча болады. Ол аны кьуру бюгюнню тёреси туююлду. Ол бетинден кюлюмсюреген жарыкьлыгьы кетмеучю, сёзге ётгюр, оюнчу адам болуучусун акъташчыла барысы да биледиле. Анга: «Шараугъа жууукъ жетгенинг а белгилиди», — деп адамла азмы кюлгендиле. Аны ол кьылыгьы энтда да тюрленмегенди — жарыкьлыгьы жарыкьлай, кюлкючюлюгю кюлкючюлей кьалгъанды. Сыфаты уа алгьындан эсе кьууатлы окьуна кёрюнеди — аскерчи кийимлери чархына тап ушап турадыла. Болса да бу Жандар алгьынныгьы Жандар туююл эди. Аны бети жарыгъан этгенликге, кёзлерини теренинде не эсе да бир ажымлы ажашуулукъ эслене эди.

Ислам бюгюн районнга кетип эди. Ол андан ингир кьарангыда кьайтды. Элге кире келгенлей, адамладан Жандарны хапарын эшитип, кьаты кьууанды.

Ислам атындан контор аллында тюшдю да, андан тюзюнлей Жууашлагъа барды.

Эшикден кирген Исламны кёргенде Жандар, кьалай эсе да, адыргыгъа кьалгъанча болду. Олтургъан жеринден ашыкьмай кётюрюлду да, Исламны бетине тюрслеп кьарады.

— Не?.. — Таныялмаймы турса мени? — деп, Ислам жангыз кьолун керди да, анга кьучагьын ачды. Жандар аны кьучакълагъанда, санлары кьалтырай, ичинден жияды. Ислам Жандарны алай этгенин аны жюрөк халалыгьындан кёрюп, жапсаргъан магъанада айтды:

— Кьоркьма, кьарындашым. Хата жокьду. Ишибиз онгуна айланып барады.

Жандар жиямукула жуугъан кёзлерин адамладан жашыра жерине олтурду да, биягьыча Исламны бетине тюрслеп кьарады.

— Кьолунга уа не болгъанды?

Ислам аны бу сорууна жууап берирге ашыкьмады. Берлик эсе да, кьатынла анга жетдирмедиле:

— Урушда кьююп келгенди Ислам бир санын, — деп, ала Жандарны жан жанындан чююлдедиле.

Жандарны кьадары уруш ууатхан жарсыулу кьадарладан бири эди. Болса да жаны саулай юйюне-юйюрюне кьайтханды. Жашына кьарап тургъан кьарт Жууашны кьууанчын шёндю бир зат да кьаралталмазлыкьчады!

Жаухар арбазда жангыз кесинлей кюн тууушта ол-
туруп, эшиу эше турады. Къара тамгъалы уллу, къарт
киштиклери да аны къатында жан башындан жерге узун
сойланып, кюнню жылыууна тынгылай, ырахат жатады.
Жаухар шынтагы халыны тартханы сайын, аны тепгени-
не къозулуп, сескенген этгенча, къуйругъун да ойната,
башын бир кѣтюрюп къояды ансы, башха къайгъысы
болмай, тишлерин да ачып жукълайды. Бир бирде Жау-
харны къатына арбазда курт-мурт эте айланган
тауукъла да келедиле. Ала анга, сен быллай бир не зат
бла кюрешесе дегенча, башларын да бир жанлы тутуп,
бетине къарагъанлай бираз турадыла да, жууап тап-
магъандан сора, сейир этгенча, «къу-къу-къу...» — деп,
артха айланып кетедиле.

Жаухар орам жанындан сѣлешген адам ауазны эши-
тип, башын кѣтюрдю. Сехле къатында сюелип тургъан
Исламны кѣрдю да, апчыракъ да болуп, олтургъан же-
риден турду. Башында артха кетип тургъан женгил
жаулугъун алгъа тартды.

— Келигиз, жууукъ болугъуз, — дей, Жаухар сехле
таба тебиреди. Ислам арбазгъа кирди.

— Кюнюнг ахшы болсун, Жаухар.

— Сау болугъуз.

— Ананг а къайдады?

— Уллу къызгъа кетгенди. Келигиз, киригиз юйге.

— Юйге кирип не этебиз. Бу ариу кюнде тышында
тургъан иги туююлмюдю.

— Сора мен шинтик чыгъарайым, — деп, Жаухар
юйге бурулду.

— Угъай, керек туююлдю, — деп, Ислам къызны
тохтатды да, бара барып, арбазны тѣбен къыйырында
отунлукъ томуроуладан бирине олтурду.

— Мындан иги шинтик къайда, — деп, ол Жаухаргъа
ышарып къарады. Жаухар, ийменгенден не этерип бил-
мей, арбазны ортасында сирелип къалды. «Анаканы юй-
де болмагъаны къалай тапсыз болду. Энди мен мынга
не этейим?.. Не бла сыйлайым? Хычинле этейим. Огъе-
се бу тауукъладан бирин тутуп...»

— Жаухар, олтур жеринге. Мен сени бла сѣлеширге
келгенме..

Жаухарны ичи ёрге жаннганча болду: «Къалай?..
Мени бла сѣлеширге? Не затны юсюнден? Атамы юсюн-

денми соруу этериксе? Аны сорууун бошагъан ушай эдигиз да, Огъесе уа Рамазанны юсюнден хапар айтыргъа-мы келгенсе? Алай эсе, олтурайым... олтурайым... олтурайым...»

Биягъындан бери башын кётюрюп, Исламгъа бла Жаухаргъа къарап тургъан къарт киштик Жаухар барып жерине олтургъандан сора, ол да биягъы узун тартып, алгъынныгы жерине жатды.

— Билемисе, Жаухар, тюнене фермада бир къауум ийнек сауулмай къалгъанды.

Жаухар башын да иги ёрге кётюрюп, Исламгъа сейирсинген халда соруулу къарады. Ислам жерден бир гитче чыбыкъ кыйырчыкъны алды да, кызыны жууабын сакълагъанча, аны сындырыу бла болду. Алай Жаухар анга жууап бермедиди.

— Қолхозубузну шендюча кыйын заманы болмагъанды, — деп къошду Ислам, кызыгъа кез кыйырлары бла къарап. — Адамла жетишмейдиле. Къарт къатынлагъа тыянып къалгъанбыз.

Ислам дагъыда тынгылады. Қьолунда чыбыкъ кыйырыны ууакъ-ууакъ сындырып, жерге атды. Қьолун къагъып, олтургъан жеринден къопду.

— Тохта, кыйры ашыгъаса?.. Мен бусагъат... — деп, Жаухар тынгысыз болду.

— Угъай, сау бол, ариу кызы.

— Бир да болмаса, айран ич, аллахчыю.

— Экинчи жол келсем ичерме.

Ислам кетди. Жаухар аны сехлеге дери ашыра барып, алайда сюелгенлей къалды.

— Э, кызы, аурунг, бирсидатил не эте эди? — деп, къоншу къатынладан бири орамны ары жанындан сёлешди.

— Билмейме... anakаны излеп келген эди.

— Да сени бла кеп сёлешди да.

Жаухар къоншу къатынны артда айтханын эшитмегенча этип, кеси жерине барып олтурду да, эшиуюн къолуна алды. Алай ол сагъатдан чыкларыны ычхындырып, ауарагъа къалды. Бармакълары къалтырагъан этгенча, бир чыгын тюз алса, экинчи чыгын терс алып, Жаухарны ачыуу чыкъды. Киштик жукъудан тоюп къопду эсе да, огъесе уа жатхандан эрикди эсе да, жеринден туруп, белин бюгюп, къуйругъун да ёрге кётюрюп, кесини къабыргъасын Жаухарны аякъларына ышып тебиреди.

— Кет, сен да не этесе, — деп, Жаухар анга да чо-

чуду. Киштик, анга тюрслеп къарай, андан арлакъгъа кетип, эки арт аягыны юсюне олтурду да, ал аягы бла бетин «жуууп» башлады.

Иши иги бармагъандан сора, Жаухар юйге кирди. Атасы олтуруучу тапчанига барып чѣкдю. Исламны кетип кетгени аны жаш жүрегин къозгъагъанды. Алай нек болгъанын ол кеси да ангыламайды. «Ислам!.. Халкъ таныгъан Ислам мени тергеп, мени аллыма кетип!..»

Жаухар не этерге билмейди: ѳхтемлениргеми, къууаныргъамы, ачууланыргъамы?.. Сагъышла башын басхандыла. Ол энди не этсин? Кеси ѳмюрюнде тюрленмей келген жашау ызындан ол бир жанына къалай бурулсун? Атасыны бу эски журтуна юйюрсюнгенди. Он сегиз жылдан бери ол аны тѳрт къабыргъасын сакълагъанлай келеди. Киндиги бери байланыпды. Бу къарангы юйден тышында жашау — анга белгисиз жашауду. Ёз журтундан жүреги юркген заманлары да болгъанды. Алай ол мында ѳсгенди. Кесини от жагъасында! Бу юйде анга берилген ууазладан чыкъмагъанды ол. Кесин таныгъанлы бери бу таш юйню къулу да, ийнагъы да болгъанлай келеди. Бир бирледе ол жанындан тойгъанча да болады. Жашаудан эрикгенча да болады. Алай ол не этсин? Аны бу юйден тышына иймегендиле. Школгъа окъуна жибермегендиле. Энтда да алайды.

— Къачаннга дери барлыкъды бу иш? — деп, Жаухар тапчандан турду. Кеси кеси бла уллу сѳлешгенине сейир эте, юйден чыкъды. Биягъы арбаз. Бузулургъа жетип тургъан халжар. Аны жанында жарты гебен. Арлакъда сыгын къалау. Тауукъла. Къарт киштик. Хар зат жеринде. Жалаан да Жаухарны жүреги жеринде туйюлдю. Ёмюрлюк ташны жеринден тепдиргенча, ол жеринден тепгенди.

Жаухар чабып сехле къатына барды. Ислам кетген жанына термилип къарады. Киши да кѳрюмеди кѳзюне.

— Угъай, угъай! — деп, ол артха бурулду. Бу сѳзле аны жүрек къычырыгъы эдиле. Къалай эсе да, кесине къанатла битгенча болду. Бир уллу ауушну тѳппесине жетип, андан кенг дуниягъа къарап тургъанча кѳрюндю анга...

Лаулан юйлерине ишгир алада келди. Жаухарны, къалай эсе да, къууанчлы, тири халин эслеп, ичинден сейир окъуна этди. Аталары тутулуп кетгенли, ана къы-

зыны бу жолча кёзю ачылгъан заманын бир да кёрмеген эди.

Кёп турмай, эл сюрюу да кютюуден къайтды. Лауланланы уллу къызыл ийнеклери бузоууна тансыкъ болса керек, кенгден окъуна мёнгюреп, чабып келди. Лаулан юйден челекни алып чыкъды.

— Ана, мен сауайым, — деп, Жаухар Лауланны кълунда челекге узалды.

— Угъай, къызым... Билмеймисе муну халисин. Жангы кълзлагъан ийнек жагъынлы болады. Табаны бла уруп кълйса ол кълйюнлей.

— Урмаз, урмаз, — деп, Жаухар кълаты болуп тохтады. Анасы, кълзыны жүреги кълйналлыгъын сезип, челекни анга берди да, кеси уа халжарда гузабагъла кълалып тургъан бузоуну ийди.

— Ой, жанынга болайым. Кълалай кълуунады топайчыгълым, — деди Жаухар, бузоуну анасына чапханына сълйюнуп къларай.

— Сакъл бол, — деп эскертди Лаулан кълзына. Кеси да ийнекни кълатындан кетмеди. Аны бойнун кълшыгълан кибики эте, аркъласын сылай, ариула айта турду. Жаухар саууп башлагъланда, ийнек чочургъла тебиреди. Лауланы урушханымы болушду, огълесе уа ийнек Жаухарны жалыннганымы сезди, жеринден тепмей, кесин тынч саудурду.

Жаухар, ийнекни саууп бошап, сютден толу челекни бир жанына салды да, хы, кёрдюнгмю дегенча, анасына ёхтем къларады. Лаулан да кълзына ыразы болду: «Жарарыкъса. Энди, атангы къларасын кълйип турмай, сени жеринги тапдырыргъла керек эдим. Не этейим, бу элде санга тълйишли жаш жокълду. Гюренинге ашырмасам билмейме. Узакъл кетеринги сълймей эдим. Алай не этерикме. Иги киши тилейди анда сени. Ёзден киши. Кълатыны ёлюп, эки сабийи бла кълалгъланды. Аллахны кълдары алай болур эди. Сен анга тълйишлисе, кълызым. Юйю-журту бёкем адамды...»

Лаулан ичинден ол затланы айта тургълунчу, Жаухар да анга къларагъланлай турду. Болса да, анасыны ич оюмун ангылалады.

— Ана, бюгюн бизге Ислам келгенди, — деди.

— Не за-а-ат? Не иши бар эди аны мында? — деп чочуду Лаулан.

— Манга келген эди. Кълхоз ишге чыкъ деп, тилей... фермагъла.

— Аурууум нек кирмейди ичине. Тапханды колхоз ишге барлыкк адамны.

— Да неди аны ючюн, анака. Мен а бирсиледенми аманма.

— Кет, сандырама. Колхозгъа къул болургъа сен гыбышыданмы туугъанса.

— Мен барыргъа сюеме, анака. Мени кибик къызла барысы да...

— Доп-доп этме. Жан алгъыч Ислам, келе келип, сени алдапмы кетгенди?

— Мени нек алдай эди ол... Тилеген этгенди. Фермада адамла жетишмегенликден, ийнекле сауулмай къададыла дегенди.

— Мени ючюн а ёмюрде бири да сауулмай къалсын.

— Анака...

— Къой, башымы аурутма. Атангы да кёз кёрмезге ашыргъандыла, не затха деп къулланырыкъса сен бу пластха?..

Лаулан къызыны юсюне ёртенча айланды. Жаухар, аны жалынына тёзалмай, артха турду.

Жаухар бу ингирде андан сора анасы бла даулашмады. Ушхуурларын ашап, экиси да жерлерине жатдыла. Танг аласында Лаулан эшикни къыжылдап ачылгъан тауушуна уянды. Башын жастыкъдан кётюрюп къарагъанында, къызы, юйден чыгып, кетип бара эди.

— Къайрыса, Жаухар? Тохта бери! — деп, Лаулан ич кёлеги бла ундурукъдан секирип тюшдю. Къыз артха бурулду.

— Анака, мен фермагъа барама.

— Чачынгы жыртып къолунга тутдурурма, начас!..

Жаухар, эшикни этип, арбазгъа чыкъды. Сейирлик таза хауа! Жангыдан атып келе тургъан жарыкъ танг! Жаухар, сехледен ётюп, орамгъа чыкъды да, сол жанына бурулуп, ёрге кетди. Элден чыгъа баргъан жеринде къауум тиширыугъа тюбеп къалды. Аланы арасында Жаухар Фазиканы бла Фатиматны бек алгъа таныды. Тиширыула, тохтап, аны сакъладыла.

— Жаухар, аурууунгу алайым, былай эртде уа къайры ахшы жолгъа атланнганса? — деп, Фазика къалгъан къатынладан айырылып, къызыны аллына чыкъды.

— Мен да сизни бла барама... Фермагъа...

Тиширыула, Жаухарны нёгер этип, андан ары кетдиле.

Жаухарны бу жолу — жашауунда кеси аллына башлагъан биринчи жолуду.

«Мен не батырем...» — деп, ичинден кеси кесине сейир эте барады Жаухар. Кёкде седирей тургъан булутлагъа къарап, тамаша болады. Кесини къарангы кюнлери да алай аяза баргъанча кёрюнеди анга.

5

Белоруссияны север жаны. Қылын агъачны ичи. Уллу партизан жыйын орналышхан жер. Тёп-төгерек кьошдан толуду: бирлери уллу, бирлери гитче, башлары бичен бла жабылып. Анда-мында брезент палаткала да кёрюнедиде. Жер юйле да бардыла.

Эртденлик. Кюн чыкыгъан эсе да, алыкъа агъачны ичи къарангы тартыпды. Салкъын төбеги урады. Ол тереклени жангы чыкыгъан жаш чапыракъларын тохтамай чайкъайды. Чапыракъланы шыбырдагъанларына кьошулуп, терек башларында чыпчыкъла да жырлайдыла.

Эски таулу юйню от жагъасына ушаш, агъачны ичинде бир гитче талачыкыгъа партизанла жыйылып башладыла. Ала шёндюге дери къайда эсе да бугъуп тургъанча төп-төгерекден — хар терек тюбюнден чабыпчабып чыгъадыла. Кимини кьолунда автоматы, кимини шкогу. Беллеринде гранатлары болгъанла да бардыла. Аркъаларында артмакълары. Талагъа чыкыгъанла терк окъуна бирини жанына бири тохтап, сатыргъа тизиледиле. Былай къарагъанда, бир бирге ушагъан кийими болгъан хазна адам кёрюнмейди. Бирлерин юслеринде, беллеринден бел бау бла кысылып, фуфайкасы бар эсе, бирле уа шинелле бла сюледиле. Плащла кийгенле да аз туююдюле. Аскерчи гимнастёркалары болгъанла да бардыла. Кёнчеклери да алай — кимпи жылы мамукълу кёнчеги, кимини аскерчи гелефейи... Башларында да кьулакълы бёркле, папахла, фуражкала, пилоткала, кьалпакъла...

Кёп да турмай, талачыкыгъа эки жюзге жууукъ партизан жыйылды. Аланы хар бирини тизгинине, сауутсабасына къарай, сатырны аллында акъ бёркю, къара сахтиян тужуркасы бла биреулен айланады. Жан башында кероху бла. Акъ бёркюню мангылайында уллу кызыл жулдузу. Ол бир къауумланы къатындан ырыз болуп кетсе да, бир къауумлагъа тырман этеди:

Сакъалынгы нек жюлюмегенсе?.. Бел бауунгу тап кысмагъанса. Шкокну уа ма былай тутадыла...

Партизанла аны тырманына сёз кыайтармай, сир кыатханлай тынгылайдыла. Низам, башха болмай, аскердечады. Командир, бара барып, юсюнде эски аскерчи кийимлери болган жашны аллында тохтап, бетине кыарады.

— Кыаш башынг жара болуп нек турады? Туююшгенми этгенсе?

— Угъай, жолдаш командир, кече кыарангыда бутакыгъа ургъанма.

— Сакъ бола тур. Юйюнге кёзюнгю чыгырып барсанг, кыызлагъа алай арну кёрюнмезсе, — деп командир андан ары кетди. Жаш, нек эсе да, мудах болду. Баям, командирни ахыр сёзлери анга хычыуун тиймедиле. Ол акыташчы жаш Кыурманды. Кыырымны жашы. Командирни ахыр сёзлери кертиси бла да аны унутуп турган ачыуун эсине тюшюрдюле. «Кыызла суйген жаш болсам, алыргъа деп турган кызым башхагъа кетип да кыалмаз эди...» — деп, ичинден ауур кючюндю. Бир ауукыгъа дери, Айшатны сыфаты кёзлерине кёрюнюп турганча да болду. Кыанамат да тюшдю эсине. Кыаны кыайнады. Ол экиси кыалай бедишлик этген эдиле аны. Кыурман, халкыдан уялып, юйюнден чыкымай кыаллай бир тургъанды...

Командир низамгъа кыарап бошаргъа, талачыкыны тебен кыыйырында алаша жер юйню арт жанындан бир кыауум негери бла генерал чыкыды. Кеси алаша санлыды, алай кёксюлдюм ёре бёркю бла юсюнде табанларына дери жетген узун шинели аны орта бойлу, адамны кебине келишдиредиле.

Партизанлагъа кыарай айланган командир алагъа: «Смирр-но!» — деген буйрукъну берди да, артха бурулуп, строй атлау бла генералны аллына барып сюелди.

— Жолдаш генерал, отряд Ата журтну кезиулю аскер борчун толтурургъа хазырды.

Генерал, рапорт берген командирге не эсе да бир затла айта, сатырны аллына барып сюелди да, партизанла бла саламлашды.

Мында адет алайды. Партизанла кезиулю буйрукъну толтурургъа хар заманда да бюгюнча бери жыйылып, бу талачыкыдан атланадыла. Генерал Жердовну мында партизан жыйыны уллуду. Аны эки мингнге жууукъ адамы барды. Генерал бу жыйынны агъачда немецледен бугъуп айланганладан, концлагерден кыачханладан, душман пленледен кыутулган жесирледен, душманны

кършоууна тюшюп, андан ычхынган аскерчиледен кър-
рагъанды. Жердов кеси да душманны кършоуундан
ычхынганды. Аны дивизиясы жыл жарым сермешгенди
жау бла. Сауут-сабадан онгсуз болуп, патронлары да
тауусулуп, ачлыкъ богъурдакъларындан кысханда да
ала душманнга берилмегендиле. Сау дивизиядан жалан
да жюзге жууукъ аскерчи ычхынганды. Генерал Жер-
дов ол аскерчилери бла бери агъачха къртулуп, парти-
зан жыйынны да алай къррагъанды. Болса да, Жердов-
ну дивизиясы толусунлай жоюлуп къралмагъанды. Бюгюн
да, бюгече да анда-мында, кърчып, бугъуп айланган ас-
керчилери келип, партизан жыйыннга кършула-кършула
турадыла. Ала айтхан хапаргъа кере, алыкъа душманны
кършоуунда дивизияны бир къраум ууакъ бълумлери
къралыпдыла. Жердов аланы кършоудан къртхарыр му-
ратда, партизан отряды бла душманнга бир неча кере
чабыуул этип, талай аскерчини азатлагъанды. Ол бюгюн
да партизан жыйындан уллу къраумну душман бла сер-
меширге ашырады. Ала ызларына кърайтыргъа, дагъыда
аллай къраумну жиберликди. Жердовну уруш тактикасы
алайды — онг болгъан кърдар душманнга бир кюнде да
тынчлыкъ бермезге!

Отряд, акъ бърклю командирни ызындан тизилип,
агъач ичине терк ташайып кетди. Генерал Жердов ачыкъ
талачыкъда негерлери бла бирге кенгеш эте къралды.

6

Партизан отряд, кюн тюшден ауа, агъач кърыйырына
жетип тохтады. Терекле арасындан ачыкъ езен кърюне-
ди. Кенгде бир эл да эсленеди.

Командирни буйругъу бла отряд агъач кърыйырында
солургъа тохтады. Партизанла, кърш-кърш болуп, арт-
макъларын ортагъа салып, ауузланыргъа киришдиле.

Ауузланып бошагъанлай, командир аладан бир кър-
аум адамны айырып, разведкагъа иерикди. Ала билдир-
ген хапардан сора, отряд чабыуулгъа чыгъарыкъды.
Къралай алай да болсун, душманнга бир тюрлю халеклик
салмай, была ызларына кърайтырыкъ туююлдуле.

Бир кесек солугъандан сора, командир разведкагъа
барлыкъланы бир жанына чакърды. Кърню кърара бу-
лутла жабып башлагъандыла. Жауун жауарыгъы чакъ-
ды. Разведчиклеге аны хайыры болмаса, хатасы жокъ-
ду. Фашистле жауунда жибирге артыкъ бек суймеучю-
дуле. Партизанла аланы ол кърлыкъларын биледиле.

Разведкагъа тебиреген жашланы къауумунда Къурман да барды. Къурман сынаулу тасхачыды. Аны генерал Жердов окъуна биледи. Къаллай разведка болса да, Къурманны ары къошмай къоймагъандыла. Бир жол, аны хайырындан, партизанта немецлиени сауут-саба складларын тонап да кегтендиле. Къурман кеси да Жердовну жыйынына бек алгъа къошулгъан «эски» партизандан бириди. Фашист Германия бизни къыралгъа чапхан кюн Къурман Брестни тийресинде болгъанды. Ол кюн кесини сау къалгъанына Къурман бюгюн да, бюгече да сейир этеди. Ала тургъан казармагъа бомба тюшюп чачылгъанда, Къурман да, аны аскерчи шуёхлары да жукълап болгъандыла. Солдатла, не болуп къалгъанын билмей, уллу къаугъагъа къаладыла. «Биз жана турабыз!» — деген ачы къычырыкъла эшитиледиле. Терезеден ёртен кёрюнеди. Тышында топла атыладыла. Къурман ич кийимлери бла, миялалары ууалгъан терезеден, жана тургъан ёртенге секиреди. Аны ызындан дагъыда бир къауумла секиредиле. Ёртенде Къурманны ич кийимлери къабынадыла. Казармадан он метр арлакъда гитче кёлчюк болуучусу эсине тюшюп, ол мыллыгын ары атады. Суугъа тумаланып чыгъады. Битеу санлары күйген эсе да, бир затын билмейди. Юсюнде күйген ич кийимлерини не эсе да бир хуртдаклары къалгъанды. Тёгерекде уа топ окъла чачыладыла, жер титирейди, казармала жанадыла...

Къурман андан сора бир къауум нёгери бла Белоруссияны агъачларында ажаша айланып, артда уа Жердовну партизан жыйынына тюбеп, анга къошулады. Андан бери мындады. Уруш башланганлы бери Акъташда аны нисьмосун алмагъандыла. Элде аны не ёлгенин, не сауун билмейдиле. Атасы бла анасы, хапарсыз жашларыны ачыуундан жүреклери жарыла жашайдыла.

— Тюз да жаныгъызгъа къоркбуу болмаса, бир да бир деп, шок атдырмагъыз, — деп эскертди командир разведчиклеге. Ол аны алагъа ахыр сёзю эди. Разведчикле, бири бири ызындан тизилип, жолгъа тебиредиле.

Агъач ичи мамырлы кёрюнеди. Къайда эсе да, анда-санда атылгъан шоккуну не да автоматны узакъдан эшитилген тунукъ тауушу болмаса, тёгерек шошду. Алай ол шошлукъ бушуулу ананы ич сарнауна ушагъан шошлукъду. Белоруссияны жаралы жери ичинден ахтына жатады. Аны буз къатхан жүрегини жаз башыны чууакъ кюнлери да жылытмайдыла. Жангы чыкъгъан

жашыл кырдык да кѳаушалтмайды аны кѳайгы басхан кенг кѳюрегин. Алай Белоруссия жансыз тѳююлдо. Зор бла кирген душман бла сермешеди. Кюе эсе, жана эсе да, ол анга баш уруп тохтамагѳанды. Белоруссия сермешеди. Азатлыкѳ кюню кѳачан болса да бир чыгѳа-рырына ийнаналды ол.

Кюи алыкѳа батмагѳан эсе да, агѳачны ичи кѳараны тарта башлагѳанды. Партизан отрядны командири тынгысызды. Тасхачыладан бир тюрлю хапар жокѳду. Аны тѳзюмю тауусулуп, разведкагѳа дагѳыда бир кѳауум адам иерге умут этип, тѳрт-беш жашны бир жанына чакѳырды. Ол да ала бла сѳлеше тургѳанлай, кѳайда эсе да узакѳ болмай, шокла атылгѳан таууш эшитилди. Партизанла терк окѳуна сауут-сабаларына кѳармашдыла. Атышыу кючлене башлады. Ахырында ол бютюн ул-лугѳа кетди.

— Тасхачыларыбыз душманны кѳзюне урунгандыла, — деди командир, алгѳа чыгѳып. — Чабыуул этгенден башха амалыбыз жокѳду. Тебирегиз!

Партизанла командири ызындан тебиредиле. Бу кезиуде, ѳпке солуу эте, чырпыла арасындан аланы алларына Кѳурман чыкѳды.

— Жолдаш командир, терк... бизни аскерчиле кѳуршоуда... Кѳурман кѳарылгѳан этгенча, андан ары сѳз айталмай тохтады. Терк-терк басылгѳан кѳрюкню желича, солугѳан солууу аны эркин сѳлеширге кѳоймай эди. Партизанладан бири анга суулугѳун узатды.

— Ма, анда — деп кѳргюзтдо ол, суулукѳну тутуп тургѳан кѳолун ачыкѳ тюзге силдеп.

— Нѳгерлеринг кѳайда? — деп сорду анга командир.

— Уруш эте кѳалгѳандыла.

Отряд агѳачдан терк чыкѳды. Алыкѳа кюи батмагѳан эди. Уллу терекле тауусулгѳанлыкѳгѳа, алда чырпыла, юкюле уллу жерни ала эдиле. Аланы аралары бла сыгѳыныша, кими бетин тырната, кими кѳолун сыдырта, кими кийимин бутакѳгѳа илиндирип жыртдыра — партизанла кыстау барадыла. Кѳурман да барады ала бла бирге. Асыры терлегенден, кийимлери шиппе болгѳандыла. Арыгѳанын да унутханды. «Теркирек, теркирек... — дейди ол ичинден. — Душманны кѳуршоундан кѳутулуп келе тургѳан аскерчилени кѳаууму бугѳунуп тургѳан кѳауумну юсюне тубеп кѳалгѳанды. Аланы хазна сауутлары да болмаз. Теркирек болушлукѳ жетмесе, фашистле аланы кѳырып бошарыкѳдыла. Терк...

терк...» — дейди Къурманны ичи нёгерлерине. Чырпыла-
гъа женги, не этеги илинип тохтап къалса, дунияны
аманын айтып, кесин бузады. Болса да анга эс бургъан
жокъду.

Чырпыладан да къутулду отряд. Партизанла кенг та-
лагъа чыкъдыла. Алларында уа душман...

7

Немецдиле бургъуп атышыуну да къоюп, къуршоудан
ычхыныргъа кюрешген аскерчилени юслерине тебире-
диле.

— Пленниге алмагъыз. Ала бизге керек тьююлдю-
ле! — деп буюурду солдатларына гитлерчи офицер.

Бетин саулай да сары тюк басхан тамата лейтенант
пистолетин атдыра кетип, окълары тауусулгъандан сора,
бир жанына быргъады. Адыргы болуп жан-жанына къа-
рады. Солдатлары да атышыуну селейтгендиле. Алай
эсе, аланы да окълары тауусулгъанды. Бу такъыйкъала
лейтенантны жашауунда бек ажымлы такъыйкъалары
эдиле. Бир ненча ай болады ол ротасы бла душманны
къуршоуунда къалгъанлы. Солдатларыны эки этип жар-
тысы къырылгъанды. Кёп болады ала къапхандан ыч-
хыныр ючюн азап чегип айланганлы. Бу жол а кесле-
рини къутулгъан сунган эдиле!

Душман солдатла жыя сапча тизиле, тёгерекден юс-
лерине уруп келедиле. Тамата лейтенант агъачха терми-
лип къарады. Къалай жууукъ эди ол. Нечик аз жол
къалгъан эди алагъа азатлыкъгъа къутулургъа! Болма-
ды. Ол не этсин энди? Кеси кесин уругъа окъуна ама-
лы жокъду. Кесине деп бир огъун къояргъа керек эди.
Къызгъан жүрек аны сагъышын да этдирмегенди. Къа-
лай да этип, агъачха къутулууну къайгъысындан башха
аны акъылына жукъ кирмегенди. Бу кюреш — аланы
ахыр кюрешлери болгъанын ол биледи. Къарыу къалма-
гъанды. Ол да, солдатлары да жанларындан тойгъанды-
ла. Кёп заманны ичинде къазауат эте кетип, былайгъа
жыйылып ёлмеклик — ой, къалай къыйынды. Окълары
тауусулгъан солдатла, жан дыгаласха къалып, жерде
бауурлары бла сюркеле, командирлерини тёгерегине
жыйылдыла. Быланы сыфатларында адам келлери да
къалмагъанды. Юслеринде кийимлери зыккыл болгъан-
дыла. Бирини къалмай сакъаллары ёсгендиле.

Солдатладан бир къауумлары юслерине келе тур-

гъан немецлидени кёрюп, чыдаялмай, артха къачып тебиредиле. Алай душман окъла аланы жерден кётюрюлгенин, жангыдан жерге сойландырадыла. Солдатладан бири, акъ ич келегин тешип, шкогуну бурнуна къысды да, аны да ёрге кётюрюп, жерден кьопду. Аны борбайлары да къыркъды душман окъ. Ол, тентирей барып, «байрагъы» бла бирге жерге кьапланды. Бу кезинде агъач жанындан уллу атышыу башланды. Немецлиле искилтин болдула. «Партизан... партизан...», — деп, аллары агъачча буруп, жерге бауурландыла.

Къуршоудагъы аскерчиле, не болгъанын билмей, сакъайып кьалдыла. Тамата лейтенант, башын жерден айырып, алгъа къарады. Юслерине уруп келе тургъан фашистлени, дыгаласха кьалгъанларын эследи. Агъачны жанындан а уллу от ачылгъанды. Андан атылгъан окъла къуршоуда аскерчилени башлары бла да «чуу-чуу...» этип, ачы сызгырып, оза башладыла. Тамата лейтенант тегерегинде солдатларына къарады. Аны къалын туюк басхан бетинде жукъ эсленмеди. Жалан да теренден къарагъан кезлерини жилтинлеча жанганлары кёрюндю. Ол туюк къатында жерге кьапланып тургъан солдатны эки кьолу бла да кесине тартды да, аны къучагъына къысып, ары бла бери аунады.

— Биз кьутулдукъ!.. Биз ёллюк туююлбюз!.. Эшитемисиз, ёллюк туююлбюз!..

— Артха... мени ызымдан, — деп буюрду ол солдатларына. Алай айтып, жерде баууру бла жилинча сюркеле, кырдыкланы ичине ташайды.

— Ашыкъмагъыз. Ёрге кьопмагъыз!

Тамата лейтенант, артха чегинип, андан агъачча алай кьутулургъа умут этди.

Партизанла бла гитлерчилени арасында уа кьазауат барады. Эки жаны да аяусуз атышадыла. Къуршоуда аскерчилени кьутулуп бара тургъанларын эслеген душман кесини бир кьауум кючюн къайтып алагъа бурду.

Кюн батып, къарангы тарта башлады. Атышыу а къызадан къыза баргъан болмаса, тохтар халы жокъду. Билмей тургъанлай, кенг ёзенни ёрге къыйырындан машинала кёрюндюле. Болушлукъ келе тургъанын эслеген фашистле эки жанына да чабыуулгъа чыккъдыла. Машиналадан тегюлген душман солдатла партизанла таба чапдыла. Ала пулемётла бла да атып башладыла. Душман агъачча жууукъ къысылып тебиреди. Аны уллу кючю партизанланы артха чегиндирди. Къарангы болду.

Кючлерине базынган фашистле, төгерекни отха алдырып, агъачны кыйырына жетдиле. Андан ары барыргъа уа ала базынмадыла. Алай, агъачны ичин марамай, кыйыстау атадыла. Къарангыда партизанла да чач-тюк болгъандыла. Кимлери агъачны ёрге кыйырындан, кимлери төбен кыйырындан атдырадыла. Къурман атышыугъа асыры эси кетгенден, нёгерлеринден ажашып къалды. Немецдиле аллына иги жууукъ келгинчи, ол жеринден тепмей тургъанды. Энди уа, чырпыла ичин жырып, артха барады. Къулакъ жанлары бла окъла сызгырып-сызгырып озадыла. Бирде тохтап, тынгылагъан да, солугъан да этеди. Аллай кезиулени биринде, кеси тургъан жерден узакъ болмай, кимни эсе да: «Оу, анам», — деп тауча сынсыгъан ауазын эшитди. Къурман сейирге къалды: «Кимди ол? Менден сора партизанланы ичинде таулу жокъду. Огъесе манга алаймы эшитилди?.. Къуршоудагъыладан эсе уа?..»

Къурман, төгерекине да тынгылай, сынсыгъан ауаз эшитилген жанына бурулду. Айхай, эркин, ёрге туруп барыргъа къарыу жокъду. Ачыу кысхан фашистле окъланы аямайдыла.

Къурман, чырпыланы ичлерин къармай барып, аркъасындан сойланып тургъан биреуленни юсюне чыкъды.

— Эй, кимсе?

Жатхан жууап къайтармады. Къурман, аны къатында тобукъланып, бетине ийилип къарады. Къап-къара шинжи тюкледен сора, ол аны бетин кёрмедди. «Къуршоудагъыладанды...» — деди Къурман ичинден, тынгысыз болуп. Ол аны жерден ёрге кётюрюрге деп, имбашларындан тутханлай, къоллары жылы къаннга боялдыла.

— Ой, анам, — деп ынчады жаралы тауча.

— Кимсе сен? Таулумуса?

Жаралы жукъ айтмады. Къурман, аны къолтукъ тюплеринден тутуп, ары — къалын агъач таба суйреди. Суйрей барып арыды. Онгу къуруп, жараланы къатына чёкдю. Жарасын излеп тебиреди. Къаны кёп кетип барады. Аны тохтатыргъа керекди...

— Ой, анам, — деп ынчады жаралы дагъыда.

Къурман элгенгенча болду. Сагъайып тохтады.

— Сен кимсе?.. Дагъыда сёлешчи... сёлешчи... сёлешчи...

— Ёлеме мен... ёлеме. Бир уртлам суу... Жанып ба-

рама, — деди жаралы. Къурман секирип ёрге къопду. Сюеле кетип, жапгыдан энишге ийилди.

— Кимсе сен?.. Дагъыда бир сёз айтчы. Сен къайданса?

— Малкъардан... Акъта-а-а-аш... — деди жаралы, кючден бла бутдан тилин айландыра.

«Къанамат!..» — деп, Къурман дагъыда секирип ёрге къопду.

— Ёлеме-е-е...

Къурман жаралыны ол сёзюнден юргенча, бир жанына секирди. «Ёлсенг ёл!» — деди ол. Сора алай айтханына сейир этгенча армау болду. Бир-эки такъыйкъадан а. ол сёзю кеси айтмай, башха биреу айтханча кёрюндю анга. Бир кесек тура кетип, агъачха бет бурду. Чырпылагъа кесни жыртдыра, жаралыны къатындан терк кетди.

«Эй, тохта, къайры бараса? — деди анга акъылы. — Нек къоюп бараса кеси эллинг жашны? Ол ёле турады. Сен аны къутхарыргъа боллукъса. Бирге ёстенсиз да. Черен сууундан ол да, сен да ичгенсиз да. Айып туююдю санга? Аллай бир адамсызлыкъны къалай этесе. Мурдарлыкъды сени бу этгенинг. Тохта!.. Тохта!.. Къайт ызынга...»

Къурман тохтады.

«Нек тохтадың? — деп сорду анга къызгъан жүреги. — Унутханмы этгенсе дертинги? Сени къатынынгы аллынгдан учуруп кетип, битеу элге бедншлик этген адамны энди ёлюмденми къутхараса? Бар жолунга, бар. Ёлмеге къой аны, ит ёлгенлей. Сен жетдиралмагъан дертни сени ючю анга душман жетдиргенди. Бар жолунга, бар...»

Къурман алгъа тебиреди.

«Тохта, тохта... — деди акъылы анга. — Жашлыкъ этме. Бу уруш бошалып, сен да сау къалып, Акъташха къайтыргъа тюсенг, жамауатынга не айтып барлыкъса? Къанаматны мен ёлтюрдюм депми барлыкъса? Адамланы кёзлерине къалай къарарыкъса?..»

Киши бол, Къурман, — деди жүреги анга. — Къанаматны сен ёлтюрмегенсе. Аны душман ёлтюргенди...»

«Угъай, — деп тохтады акъылы. — Душман алыкъа аны ёлтюрмегенди. Жапы сауду. Аны ёлюмден къутхарыргъа боллукъса. Адамсызлыкъ этме, артда чоғеж болурса. Кесн кесингден кёлюнг чыгъар. Къызгъан жүрегинг суут. Быллай иште ол санга негер туююдю. Ол

да, сен да шендю зарауатлыкьдасыз. Дертинги унут. Къайт артха. Ёлтюрме сен аны...»

Къурман, суюле кетип, артха бурулду. Къызгъан жүреги ачуланды. Кёкюрегини тырнады, табанлады. Мен санга керек туююл эсем кетейим дегенча, ёрге туруп, тамагъына тыгъылды. Алай Къурман тынгыламады жүрегини улугъанына.

8

Уллу тарда колхозла малларын жайлыкьлагъа чыгъардыла. Акъташны малчылары да Сериуюн къолда орналышдыла.

Колхозчуланы бу жол жайлыкьлагъа чыгъыулары — жарлы юйюрлени кёчюп баргъанларына ушай эди. Мал азды. Адам да азды. Алгъын мал сюрюуледен толу болуучу жайлыкьла энди уа жаланганч журтлагъа ушайдыла. Анда-мында бир къош, анда-мында бир сюрюю.

Къалай алай да болсун, жайлыкьгъа чыкьгъанла ишни къолгъа алгъандыла. Акъташчы малчыла — сюрюучюле, къойчула, ийнек саууучула — барысы да бир тыпырда, бир къошда тохташхандыла. Ол иги окъуна болгъанды. Малчыла, бир бирге болушуп, бир бирини керегине къарап алай ишлейдиле. Дадаш, Жандарны кесине сюрюучю негер этип, къойланы бла бузоуланы кютеди. Ийнеклеге Къаспот бла Хасан къарайдыла. Саууучула да — Фатиматдан бла Айшатдан къалгъанлары — эрге бармагъан жаш къызладыла. Жаухар да мындады. Бери, анасы иймезден болуп, ол къалмаздан болуп, зор бла келгенди. Жаухарны энди тенг къызларындан айыргъан алай тынч туююлдю. Эркинликге ычынган къанатлыча болгъанды ол. Сагъышлары чачылып, жашауну къууанчын сезе башлагъанды. Саз бетине шор келгенди. Мында бир кюн ойнап кюлгени чакълы бир жарыкьлыкьны ол кеси юйюнде ёмюрюнде да сынамагъанды. Ол Фатиматдан къалай айырылыр? Туугъан эгечине да алышмаз аны. Жаухар кесини жүрегини жалан да анга ачханды. Аны жүрек термилиуюн, уллу суюмеклигини къудуретини жангыз да Фатимат ангылагъанды.

«Умутунгу юзме. Умуту юзюлген — ёлген кибикди. Мени кёрмеймисе... Аллах айтса, санга да чыгъар бир кюн», — дегенди анга Фатимат. Ол сёзлени Жаухар уну-

турукъ туююлдо. Эндиге дери таралып жашагъан жашауу мындан ары кыуанчлы умутха айланганды.

Бир нигирде ийнекле сюрюуден башха кюнледен эсе эртдерек кыайтдыла. Кыошда кыызла кенгден окыуна не эсе да бир зат айтыргъа деп, аузун ачып келген Жандарны юсюне айландыла:

— Биз алыкъа хазыр туююлбюз. Былай эртде нек сюрюп келесе быланы, кютерге кыоймай? Огъесе уа биз сени кёрюрге тансыкъмы болуп тургъан сунаса?

— Тохтагъыз, маржа... чаукалача не этесиз? — деп, Жандар кыызланы орталарына кирди да, ойнакълап, аланы ёшюнлерине кыатылып тебиреди. Аны ол этгенн бир жапы бла алагъа хычыуун кёрюссе да, экинчи жанындан а адепсиз эди. Аны себепли кыызла кыушдан кыоркъгъан тауукълача кыангкыылдашып, жан-жанына чачылдыла. Жандар битеу тишлерин ачып, уллу зауукълукъгъа батхан адамча кюлдо. Ол не этсе да, аны ючюн мында кишини да кёлуне тиймейди. Алгъын аны серилгенн эллилерине ушагъысыз кёрюнюп тургъанды. Энди уа Жандарсыз жашау эталмай кыалгъандыла. Ол болгъан жер — кюлкю, оюн, чам, таурух, хапар. Жандарны бери, жайлыкълагъа, малчыла тилеп, кыоймай алып келгендиле ансы, Ислам аны элден ары-бери иерик туююл эди. Элде иш дегенинг толуду. Жандарны кыолу уа не затха да жарашады. Колхозну бузулуп тургъан беш арбасын кыурагъанды. Болса да бу дунняда ол жазыкъ адамладан бири эди. Аны элгеннген кезиуюн кёрмез ючюн, хар ким да андан кенгирек турургъа кюрешиучюдо. Кеси ёмюрюнде кёпню кёрген Дадаш окыуна чыдаялмаучуду аны кёз акълары ёрге айланып, битеу санлары кыалтырай башласала. Ал чурулада сюрюучю негериини аллай кезиуюнде анга бир зат бла болушур ючюн, Дадаш аны тегерегинде урчукъча бурулуучу эди. Кыолтугъундан тутаргъа не да, болмаса, ариу айтып, мангылайын сыларгъа кюрешиучю эди. Бир бирде анга суу да чапдырыучу эди.

Шёндю кыызла аны лаккырдасына кыууанып, ойнакълагъан этгенликге, ичлеринден а сакъдыла. Жандар не да этсин, не да айтсын, жалан да аурууу тутмасын ансы... Кыызланы аллахдан тилегенлери олду.

— Эй, тохтагъыз, кыойла юркгенча, кыайры кыача-сыз! — деди Жандар кыызлагъа, кыучагъын кенг жайып. — Сиз кесигиз желлемегенсиз да, билмейсиз желишини халин. Кырдык игиди быйыл. Аны себепли ийнекле да

сютлюдюле. Кёремисиз, желинлери айран гыбытлача кёбюн, сютлери эмчеклеринден тама тургъанларын. Жаныгъыз аурусун алагъа.

— Сен алай эте кетип, кюннге юч кере саудурлукъ болурса ийнеклени?

— Тюздю, жанчыкъларым, тюздю. Юч кере сауаргъа керекди. Ислам келсе, анга да айтырыкъма аны. Сиз эринчеклесиз. Сизни бла колхозубуз онгарыкъ туююлдю.

Къызла чуулдашып Жандарны юсюне айландыла. Аны «эринчек» дегени аланы бир къауумларыны кертти да дыгъылларына къатылды. Ала Жандаргъа иги да тырман этип башлагъан кезиуде, къош артындан Дадаш чыкъды.

— Жандар тюз айтады, — деди Дадаш къызлагъа. Андан сора жукъ айтмай, ол къошну ёрге жанында къозулу къойла кюте тургъан жерге кетди. Жандар ёхтем болду. «Хы, кёрдююзюмю», — дегенча, кёкюрегин алгъа чюелтип, жеринде сир къатып, къызлагъа честь берди. Къызла анга да кюле, бир бирлерин да чимдий, дауур эте къошха кирдиле. Кёп да турмай, ала андан ал боталарын да къысып, кеслерин ишге жарашдырып чыкъдыла. Флягала бла челекле къош аллында эдиле. Ийнекле кертиси бла окъуна кеслерин саудурургъа ашыгъып сакълагъанча, челеклеге къармашхан къызлагъа гимхотларын созуп къарадыла.

Фатимат сютден толу челегин кётюрюп, ийнекни тюбюнден ёрге турду. Бу кезиуде башы тегерек айланып, кёлю аман этди. Эки жанына сюрюшюп тебиреди. Аны кёрген Айшат:

— Оу кюнюм, Фатимат, санга не болгъанды?! — деп, чабып барып, къолтугъундан тутду. Фатимат къолу бла къарнындан тутуп, ичинден къыйналып ынчхай, башын Айшатны кёкюрегине бошлады.

— Фатимат... ой Фатимат... кёлюнг аманмы этеди?.. Алай эсе къоркъма. Ол игиди!..

Фатимат, башын акъырын кётюрюп, Айшатха сейирсиниген хал бла къарады. Аны уллу къара кёзлери жукъудан аязгъанча, жарыкъдан жарыкъ бола башладыла. Бу кезиуде быланы къатларына бирси къызла да къау-гъа болуп чабышдыла. Айшат алагъа:

— Къоркъурча зат жокъду, къайгъы этмегиз, — деп, Фатиматны къолтугъундан тутханлай, къошха алып кет-

ди. Ишни халисин ангылагъан кызла, бир бирге жашыртын кёз кысышып, ийнакылашып ышардыла.

Бу ингир жарыкъ ингир эди. Кызланы чамлары тохтамады. Аланы кьонгуроу таууш кюлкюлери жай ингирни шош хауасы бла кьол тутушуп, тегерекде жашил сыртлагъа дери жетеди. Башха ингирледеча болмай, кызла бу ингирде ийнеклени да терк саууп бошадыла. Сауулгъан сют флягалагъа да сыйынмай, челекледе да кьалгъанын керген Жандар, кызла бла биягъы даулашха кирди:

— Хы, кёрдюгюзмю! Мен айтханда отха секиргенча болгъан эдигиз да. Бу — кырдык игиденди, кырдык... Сизни андан ангылауугъуз жокъду. Эрге барсагъыз...

Биягъы Дадаш, тамагъын ариулай, кьайдан эсе да чыкъды. Жандар дыркъ тохтады. Не алакат эсе да, ол Дадашны кьатында бир да бир артыкъ сёз айтмайды. Аны таматалыкъ хурметни эте болур дер эдик, алай Жандар андан да таматаланы кьатында окъуна тилин артыкъ бек тыйып кюрешмеучюдо.

Бу ингирде кьошда жарыкълыкъ неден башланнганын киши да билмеди. Жандарны чамларынданмы?.. Огъесе уа Фатиматны жашырын кьууанчынданмы?.. Не да кызладан бирлери кьалгъанланы кюлкюсюн кьабындырырча жашыртын зат ишти айтхан болур эди?

Не да болсун, Акъташны Сериуюн кьолда малчы кьошу бу ингирде оюнлуду, кюлкюлюдо. Кызланы кьуш-муш этип кюлгенлерине сейирсине кетип, Жандар да кюледи. Ол а алачамы кюледи: башын да артха тутуп, аузун да кенгиге ачып. Кызла уа анга бютион да киндиксиз боладыла. Дадаш окъуна мыйыкъ тубюнден ышарады.

Фермада иш ийнеклени саугъан бла бошалып кьалмайды. Сауулгъан сютню машинада тартыргъа керекди. Сериуюн кьолда алгъын болуучу жау завод жокъду. Ол эки-юч жылдан бери исизлей кьалып бузулгъанды. Аны жангъдан кьууар ючюн уллу кюч керекди. Аллай кюч а кьайда шендю.

Колхозла саугъан сютлерин фермалада кеслери машинала бла тартып, кьаймакъ, жау этедиле, бишлакъ сыгъадыла. Иш кепдю. Акъташчыла бу ингирде саугъан сютлерин кече арасына дери тартып бошасала да игиди. Машина — бирди. Аны кьол бла бурургъа керекди. Ол иш да бек арытады кызланы. Болса да ала аны сан этмейдиле. Была чайкагъан жау да, была этген биш-

лакъяла да фронтха жибериледиле. Алай эсе арыргъа керек туююлдо. Айшатны Къанаматы урушда, Жаухарны Рамазаны да анда, Фатиматны Алими да алай... Ала ач болмасынла ансы, была кече, кюн да солумай ишле-рикдиле. Жалан да ала сау болсунла!

Кюн батханлыкъгъа, алыкъа жарыкъ эди. Къызла, ийнеклени саууп бошاپ, ушхуур къайгъыгъа киргендиле. Хар замандача, Жандар къош аллында отну уллу жандыргъанды.

— Бюгече эт биширигиз. Эт ашарыгъым келип турады, — деп ол шапалыкъ эте айланган къызлагъа тохтамай айтып кюрешеди. Ала да, анга ахшы деген кибик эте, кеслери уа къош къалачла этедиле.

9

Бу жол элден адам келмей тургъанлы, айдан артыкъ болуп барады. «Арабий, бизни унутупму къойгъан болурла?» — деп, къошдагъыла да арт чурулада тынгысыз болуп тебирегендиле. Алай, насыпха, эсде болмай тургъанлай, бир жауунлу ингирде Ислам келди. Ол асыры жибигенден, ат иерде олтуралмай, ахыр чакъырымланы атдан тюшюп, жыяулай келгенди.

Къошдагъыла анга къууанчлы тубедиле. Жауунну уллу жауа тургъанына да къарамай, ала жукъа кийимлери бла къошдан чабышып чыгып, Исламны тегерегине басындыла. Жандар а председателни атын багъанагъа такъды.

— Мен жибирами жибигенме, алай сиз а нек жибнй-сиз, — деп, Ислам къошха тебиреди. Жандардан къалгъанла барысы да къошха жыйылдыла. Жандар а атны ауарасы бла тышында къалды. Дадаш анга: — Къой му-ну, артда, жауун тохташса, жайгъашдырырса, — деп да кюрешди. Алай Жандар унамады:

— Бу жаныуар болгъанлыкъгъа, аны да бизнича жаны барды.

Жандар атны иерин алды. Къош къатында атыла айланыучу эски жамычыны келтирип, аны аркъасына жапды. Атны ауузлугъун алды. Ат, анга хурмет этгенча, жухун алгъа созуп, аны кёкюрегинден ийисгеди.

— Солу энди. Артда суу да ичирирме... сора кютерге иерме, — деди Жандар, аны бойнундан сылай.

Жандар кьошха киргенде, тиширыула барысы да жерлеринден ёрге турдула.

— Олтуругъуз, аллахчу. Манга былайы боллукъду, — деп, Жандар кьошну босагъасында кесине жер сайлады.

— Угъай, бери ёт, — деп, Дадаш бла Ислам анга къаты болдула. Алай Жандар аны унамады. Аны бир иши — кеси акъылына келмеген затны этерге амалы жокъду. Дадаш аны биледи. Аны ол халисине кьошда башхала да тюшюннгендиле. Ол себепден, Жандар кеси бир затха угъай десе, ала анга къаты болуп кюрешмеучюдюле.

Жандар сайлагъан жерине олтурду. Къызла да жерлерине чёкдюле.

Жандар олтуруп тамам болгъандан сора, Ислам айта тургъан хапарын жангыдан башлады. Фатимат анга тынгылагъан этгенликге, ол айтхан затладан акъылына хазна абери кирмейди. Санлап бирде кьюлагъына «тынчыдыла...» «сау, эсендиле...» деген сёзле чалынадыла. Алай ала кимленн юсюнден айтылгъанларын Фатимат билмейди. Аны битеу эси кеси сагъышларына кетипди.

«Нек аузугъузну жабып турасыз? — деп ол ичинден негерлерине ачыуланады. — Биригиз нек айтмайсыз къайын атама мени халими? Башыгъыз жетмейми турады? Ол къалай кьюуанырыгъын кёрюрге сюеме. Анга биринчи туудукъну мен берликме... аны къалай ангыламайсыз? Ислам мени бютюн да бек сюерикди. Мен аны сезип турама. Марня уа? Оу ананг ашагъан, ол билсе уа тёппеси кёкге жетер да. Къызчыкъмы болур, огъесе уа жашчыкъмы болур? Игисагъан, аны билир эди. Охо, башхамыды, къайсысы болса да... Айшат, сен менден кем кьюуанмазгъа керек эдинг. Нек тынгылап тураса? Нек айтмайса къайын атама? Уялгъанмы этесе? Уялма.. быллай ишде уялмаучудула. Ислам билирге керекди. Кёремисиз аны бетин. Ол жунчуп турады. Анга кьюуаныргъа керекди. Кёлю ачылсын. Кимден да бек аны сен билирге керексе, Айшат...»

Фатимат ичинден Айшатха тырман этгенликге, Айшат ол къайгъылы туююл эди. Аны битеу эси Исламдады. Ол шёндю урушну юсюнден хапар айта турады..

Фатимат а биягъыча негерлерине къызады. Айшатны этни ашайды. Бир заманда Фатиматны кьюлагъына Къанаматны аты чалынганча болду. Ол кьюлакълары

эшитгенге ийнанырыгы да келмей, эсин Исламны хапарына бурду.

— ...Къырымны жашы Къурман жазганды Къанамат да сауду деп.

Фатимат онг жанында алаша шинтикге олтуруп турган Айшатха къарады. Бу заманда анга къарагъан къуру ол туююл эди. Къошдагъылыны барысы да башларын анга бурдула. Айшат, не этерин билмей, апчып къалды. Бирде жилярыгы келип келю толса, бирде уа къууанчы ёрге уруп, келю кёкге учунады. Бу такъыйкъаладан насыпмы кезиуу болгъан болурму аны? Угъай, болгъан болмаз. Секирип туруп, къошдагъылыны барысын да къучакъларыкъ эди, алай Исламдан уялады. Эшикге чабып чыгып, битеу таулагъа эшитдирип жыр жырларыкъ эди, алай Исламдан уялады...

Фатимат Айшатны бойнундан къучакълап, экиси да бетлерин бетлерине къысдыла. Экисини да кёзлеринден исси жилямукъла тегюлдюле. Ала, къууанчлы жүрекленени ичлеринден жылынып чыкыгъан тап-таза жилямукъла эдиле.

Бу такъыйкъалада Айшатха кеси къууанчындан башха зат да керек туююл эди. Болса да шендю ол Къанаматны ёлюмден къутхаргъан Къурман болгъанын билсе, къууанчындан эсе сейирсинмеклиги уллу болур эди.

Исламны хатерине бюгече къызла кбой бишлакъдан аламат хычинле этдиле. Анга Жандар бек ыразы болду.

— Ы, маржа, Ислам, аллахчу, терк-терк келе тур бери, — деди ол, хычинден толу аузунда тилин кючден бла бутдан айландыра.

Бюгече ала олтургъан да кеп этдиле. Кеч жатсала да, терк жукъламадыла. Тиширыула жатхан къошда жукъугъа жол бермеген Айшат эди. Эр кишиле жатхан къошда уа — Жандар. Аны тауусула билмеген уруш хапарлары! Бюгече да ол Дадашны да, Исламны да, къалгъан кишилени да кесине тынгылатады:

— ...ол сермешден сора, мени маршал Жуков чакъырады деген хапар жайылады. Мен да билмей тургъанлай, армиябызны командири бир къара машина бла жетип келеди да, мени къатына олтуртуп алып кетеди. Къайры элте болур деп сейирден а ёле эдим. Сора бир уллу юйге жетип, машина тохтаиды да, армияны командири мени къолтугъумдан тутуп, ол юйге киргизти. Анда уа дуния бла бир аскерчи кийимле. Бири биринден жангы, бири биринден омакъ! «Хайда, сайла да, была-

дан юсюнге тап жарашханын кий», — деп буюрду армия башчысы. Мен а: «Нек?», — деп сорама. Ол а: «Сени маршал Жуковха алып барама. Былай бу эски-бусху кийимлеринг бла аны аллына барыргъа жарарыкъ туююлдо. Ол маршалды», — деп тохтады. Мен а унамадым жангы кийимле киерге, манга омакълыкъ керек туююлдо деп. Армия башчым не къаты болуп кюрешди эсе да, юсюмден эски шинелими тешдиралмады. Андан экибиз да бир бирге селешмей, машинагъа минип, биягъы жолгъа чыкъдыкъ. Сау кюнню бардыкъ. Ингир бола, кеп аскер жыйылгъан бир жерге жетдик. Солдатла да, офицерле да бизге честь берип тебиредиле. Сора, шоккла бла атып, салют бердиле. Ай, алайынлай: «Жашасын Чалманов!» — деген кычырыкъла эшитилмеймидиле! Сейир этип къалдым. Машинабыз бир гитче акъ юйчюкню къатында тохтады. Андан а маршал Жуков чыкъды. Мени армия башчым, машинадан секирип тюшюп, аны аллында къазыкъча чанчылмаймыды дейсе. «Жолдаш маршал, сен айтхан адамны келтиргенме. Алай, юсюнде кийимлерин алышындырыргъа унамагъанды. Аны ючюн сен манга кечгинлик бер», — деп, армия башчы анга рапорт этеди. «Кийимлерин алышындырмагъанын иги этгенди. Мен аны кийимлерин угъай, къыралыбызны батыр жашын кёрюрге сюеме», — деп, маршал мени къатыма келди да: «Къалайса, ыйнарал Чалманов», — деп къолуму тутду.

— Жолдаш маршал, мен ыйнарал туююлме... мен ырдабой солдатма, — дедим. Ол а: «Угъай, сен бюгюнден тебиреп ыйнаралса», — деп, къолуму бютюн да къаты кысып алгъышлады. Ыйнарал деген збанияны ма мен алай бла алгъанем.

— Аперим, аперим!.. — деген жукъулу ауазла анданмындан эшитилдиле.

— Жукъугъуз бек келмеген эсе, энгда да бир хапарымы айтайым.

— Айт, Жандар, айт. Только кертисин айт.

— Ы-ы, кёрмейсе аны. Мен къачан ётюрюк айтханма? — деди Жандар, келкъалды болуп. Ислам бу сёзлени жарты-къурту эшитди. Аны жукъу басхан кёзлери кеслери алларына кысылып тебиредиле. Узакъ жол арытхан саплары да, тура-тура кетип, артдан артха уа, къаны уюгъанча болдула. Жандар а жангы хапарын башлады:

— Бир жол пленнге тюшюп къалама. Мени да, бир-

силени да сюрюп, тегереги шинжили темир чыбыкыла бла бегитилген баугъа элтип урдула. Аны аты кантрацион лагерь болгъанын артда билгенем. Анда уа адам дегенинг топпа-толу. Барысы да жесирле. Немислиле аланы адамгъа да санамай эдиле. Автоматны юслерине буруп, бир къауум адамны ёлтюрюп къойгъанны капекге да кёрмей эдиле. Аллахым сакъласын, ары дери мен немислени аллай жаныуарлыкъларын билмей тургъанма. Анда ол кантрацион лагерден сау къутулмазлыгъымы билгенден сора, башыма мадар излеп тебирейме. Бир кюн бизни баракладан тышына сюрюп чыгъардыла. Бир аман сууукъ кюн эди ахырысы. Лагерни арбазына тиздиле. Сора бир уллу ити бла лагерни начальниги келди. Къатында да бир ариу къыз. Начальник келе келди да, тюз мени аллымда тохтады. Мен а аны къатында ол ариу къызгъа кёз къысдым...

— Ала, Жандар, бекми ариу эди ол къыз? — деп сорду хапаргъа тынгылап тургъанладан къайсы эсе да.

— Эшта да! Мен аллай ариугъа алыкъа кёз ачмагъанма. Жаннган этийи жыякълары. Кёзлери да нюр ча...

— Керти да ариу кёреем.

— Хы! Ол алай ариу болмаса, мен анга кёз да къысмазем. Мен кёз къысханда ол да манга кёз къысды. Сора ышаргъан да этди. Не болса да болсун, бир ёллоюгом туююмюдю деп, аны аллына барып, къолундан уппа этейим дегенлей, лагерни начальниги тутуп тургъан уллу овчаркасын юсюме бошлады. Ой, дуняны жаратхан аллах, башха болмай къаплан кибики эди! Алай мен да амалсыз туююлем. Сермеп бойнундан тутам да, чулгъандыра кетип, сызып иеме. Къайры эсе да узакъгъа барып тюшдю да, ёлдю. Жесирле сейир болдула. Лагерни начальниги уа, керохун юсюме бурду. Бу заманда ол къыз анга: «Ата, ёлтюрме муну. Ким эсе да бир жигит адамды», — деп тохтады. Ол къыз а аны къызы кёреем. Къызы тилегенден сора, лагерни начальниги мени ёлтюрмедди. Ол кюнден тебиреп, аны къызы бла мени арабызда суймеклик да башланды. Бир кюн аны бла лагерни ичинде айлана тургъанымлай, эки немисли къалауур къатыма келип: «Терк, баракга думп бол», — деп бюурдула. Алайда уа балли терек бар эди. Баллилери да къып-къызыл бишип. «Мен быладан бу къызгъа ашатыргъа керекме», — дейме да, терекге минип, баллиледен жыяма да, къызгъа береме. Къалауурла: «Хайда,

энди баракга!» — деп тохтайдыла. Алайынлай эки кьолум бла экисини да жагъаларындан тутуп, темир бурууну башы бла лагерден тышына быргъап иеме. Бара барып, боюнларына дери къаргъа батылдыла да кьалдыла...

— Охо, лагерни ичинде терекледе кып-кызыл баллиле бишип тургъанлай, тышында уа къар къайдан болукъ эди? — деп сейирсинди Дадаш.

— Э-э, урушда аз тюрлю зат болмайды, — деди анга Жандар. Кимни эсе да къарангыда харх этип кюлгени эшитилди...

10

Жайны ахырына кюнле терк бузулдыла. Кёк бир да аязмай кьалды. Жауунла тохтамай жауадыла. Тохтасала да, бош, аз кезиучюкге тохтайдыла. Жел да урады. Сериуню кьолда уа къар окьуна жаугъанды. Сентябрьни ал чуруларында тау жайлыкълада хазна аллай иш болмаучу эди. Быйылгъы жыл тюрлю жылды. Аны халын ашгыларгъа кыйынды. Жайлыкълада жаугъан къар кёп турмады. Ызы бла жауун жаууп, аны терк эритди. Алай къар эриген этгенликге, эртеде тюшген сууукълукъ сынмады. Кюнле амандан аманнга кете баргъан болмаса, бир да эс тапдырмадыла. Ол себепден, жайлыкълада малчыла элге кёчюп тебиредиле. Акъташны малчылары да чыкьдыла жолгъа.

Жаз башында, таугъа чыкьгъандача, жарлы туююл эдиле ала. Маллары иги да кёбейгенди: бузоула кеслери бир сюрюу боладыла. Къозула да алай...

Кеч болуп бара эди. Бек алгъа Чокъракъ къаяны этегинде юйле къарангыгъа кёмюлдюле. Андан сора аздан битеу Акъташ кечени кьойнуна энди.

Лаулан малларын, тауукъларын да орунларына тийишдирип, арбазыны тегерегин-башын да жыйышдырып, сехлени да жангыдан тап этип, юйюне алай жыйылды. Бек алгъа от жагъада от тамызды. Ийнеклеринден саугъан ингирги сютно чоюннга кьуюп, от жагъада шынжыргъа такьды. Бу кезиуде юйню эшиги «кыжж-ж-ж» этип, акъырын ачылды. Лаулан ары къарады. Босагъада сюелген Жаухарны кёрюп, аузу ачылып кьалды. Экиюч такъыйкъа чакълы бирге, Лаулан кесин кьоркьгъан адамча сундуруп турду. Аны алай этгенине, анасына бир зат болгъан сунуп, Жаухарны да ахы кетди. Лау-

лан эки кёзюн да уку кёзлеча уллу жандыргъанлай, кызыны юсюне айланды.

— Оу кюнум, бу сенмисе?

— Анака не болгъанды санга? Мени танымаймы тураса?

Лаулан жилямсырап, кызын кыучакълады.

— Къалай аман болгъанса, харип сен. Къалай азгъанса. Таныйалмай окъуна къалдым да мен сени. Къалай эзгенди колхоз сени. Къалай ууатханды. Хур сыфатынгы тас этип келгенсе да, кызым. Кесинги да багуш ийсинг чыгъады да. Оу, андан эсе мен ёлюп жерге кирейим. Кесинги тыйдырмай кетгененг да, хы кёрдюнгмю къалай болуп къайтханынгы...

— Анака, аллай бир не затха жарсыйса? Манга зат да болмагъанды.

— Болгъанды!..

— Мен жалан да санга тансыкъ болгъанма, анака.

Лаулан не эсе да бир затла айта, кызын жангыдан кыучакълап, тансыкълады.

— Шёндюмю келе келесиз?

— Хау, анака.

— Ач болурса... Мен бусагъат хычинле этейим.

— Экибиз да этейик, анака.

— Угъай, сен ауа тураса. Санга болуру болгъанды. Бар да, тапчаннга тыян. Ай, энди уа, ол колхозгъа аягынгы бир басдырмаз эдим да...

Лаулан, аш-суугъа да къармаша, биягъы сынсыуун бардырады. Аны кёлюне тиймез ючюн, Жаухар анга жууап къайтармады.

Не да болсун, Жаухарны бююннгю кюню да насып-лы кюн эди. Аны жарыкъ кёлюн анасыны тырманы да чёкдюралмады. Ол туугъан юйюнден кетип, юч айдан артыкъ туруп, алай къайтханды. Ол быллай ишни ёмюрюнде биринчи кере сынагъанлыгъыды. Къалай иги этгенди ол аны. Элге, журтха тансыкълыкъ дегенни аны жюреги биринчи кере сезгенди. Къалай хычыуун, къалай кыуанчлы сезимди ол. Туугъан юйю уа? Бу таш юйню ичинде ол азмы жилягъанды. Аны жашаугъа талпыннган къанатлары да бу юйде кырккыылгъандыла. Алай болгъанлыкъгъа уа бусагъатда Жаухар эски таш юйлерини къарангы мюйюшлерине, аны къара кыурум басхан башына, сыйпалыр амалтын кир болуп тургъан полуна кыууанчдан толу кёзлери бла ийнакълап къарай-

ды. Ол аны тансыкылыгыды... туугъан юйюне тансыкылыгы! Анга юйлери бу жолча багъалы, бу жолча хычуун бир заманда да кёрюмгенди. От жагъа уа! Анда жана тургъан отну кучакъларыгы окъуна келди. Жаухарны сабийлиги бу отну жагъасында ётгенди. Ол аны жылыууна жылына алай ёсгенди. Ол анга багъалыды... неден да багъалыды. Жаухар анасыны тырман сёзлерин эшитмезге кюрешеди. Кётюрюлген кёлю, бир да болмай эсе да, бюгече чакълы чёкмей кьалсын. Ол кьууаныргъа сюеди. Ол адамла санына кьошулгъанды. Элдилери бла бирге колхоз ишине баргъанды. Аны кьол кьыйыны халкына жарагъанды. Ол а азмыды!..

Жаухар тапчанда жанындан тыянып, от жагъада жарык жаннган отха да кьарай, кьууанчлы да, жарсыулу да сагъышларын этеди. Аны эсине тюшмеген зат жокъду. Уллу юйню ичи, кьалай эсе да, асыры бек шошду. Ким эсе да жетишмейди. Атасы... атасы Суфиян жетишмейди. Кьыйын ата эди ол. Хыянатлыкъ ишлери кёп. Азмы таралтханды ол Жаухарны жюрегин. Болса да... болса да ол атады. Бюгюн юйде Жаухаргъа аны даууру, аны жётели, аны сёзю жетишмейди. Юйде аны ючюн шошду. Алай Жаухар анга не этсин? Уллу дуния тюрлениуле болдула. Дунияны барыуунда бирлени кьадарлары алгъа кетдиле, бирленики жолда кьалдыла, бирленики терсине кетди. Суфиянны ниети башха эди. Ол жангы ёмюр бла келишалмады да — аны жолдан керри атдыла. Ол халкы бла бирге болуп, халкъ баргъан жол бла барса, Жаухар кьалай кьууанырыкъ эди анга! Алай, не медет. Ол суйгенча болмады жашаулары. Алай, нек эсе да, Жаухарны жюреги кьууанчлы сезимдеди. «Неликден болур, арабий?» — деп, Жаухар кеси да сейир этеди. Акылы анга — «тансыкылыкъдан... юйюнге, элинге тансыкылыкъдан. Жамауатынга тансыкылыкъдан», — дейди. Жюреги уа — «Ол да тюздю. Алай, алай, алай...» — деп, не эсе да бир айтыр затын айталмай, кёкге учунады.

— Оу, неди бу уа? — деп, Жаухар кьашларын туююп тохтады. Кьайдан эсе да, жер туююнден чыкьгъанча, Элбек келе келип, от жагъагъа олтургъанча болду. Жаухарны ахы кетди. Тапчанда тыянып тургъан жеринден сескенип ёрге кьопду.

— Не болгъанды, кьызым. Тыян алыкъа, тыян. Хычинле хазыр туююлдюле, — деди Лаулан анга. Жаухаргъа жан киргенча болду. От жагъаны кьатында анасын-

дан башха киши да жокъ! Элбек бош аны кёзюне кёрюннгенлиги эди.

Да бу иги сагъатында неге деп кёрюндю да ол аны кёзлерине? Жаухарны жарыкъ кёлюн чёкдюрюр ючюн депми? Алай окъуна болур.

Болса да, Жаухарны жүрегине аны ючюн да ауурдукъ тюшмеди. Ол тапчанда олтуруп тургъан жеринден терк къопду да, бара барып, стол юсюнде — тегенеде элекни къолуна алды.

— Не этесе, къызым?

— Санга болушайым, анака,— деп, Жаухар элек бла ун элеп тебиреди. Башында женгил кюпес жаулугъу да аз бир жанына кетип, аны тюбюнден кёрюннген думкъара чачыны сол къаш башына тюшген чуукалы келбетине бютюн бек сюдюмлю сыфат береди.

Жаухар унну элеп бошاپ, элекни, ичинде да къмышыры бла, тегене къыйырына салды. Бу кезиуде эшик ачылды. Босагъада Адилни къызы Шахидатны жарыкъ ышаргъан бети кёрюндю. Жаухарны жүреги дыгъыл этди.

— Кел, Шахидат, кел.

Шахидат чабып барып, Жаухарны белниден къучакълады. Лаулан анга терс къарады.

— Жайлыкъдан къайтханынги эшитип келеме, — деди Шахидат, уяла-уяла.

— Сау бол, — дей, Жаухар аны сыйдам таралгъан башындан акъырын сылады. Лаулан аны да жаратмады, баям. Ол ичинден гыр-мыр эте, юйден тышына чыгып кетди. Шахидат аны алай этерин сакълап тургъанча, ол кетгенлей, Жаухарны бойнуна тагъылып жангыдан къучакълады. Жаухар да аны. Алай, Жаухар Шахидатны былай бек тагъылгъанына сейир-тамаша болду. Бу жол болмаса, Жаухар аны бу юйге кирип да билмейди. Угъай, бу жаз башында бир кирген эди. Рамазандан келген письмону алып. Анда да Лаулан юйде болмагъан чуруда. Лаулан алыкъа да Адилни юйдегисин жаулагъанлай турады. Аны Шахидат да биледи. Аны себепли, Лаулан юйде болгъан заманда Шахидат бери аягъын басмагъанды. Бу ингирде уа кирди да келди.

«Баям, Рамазан манга письмо жазып, аны алып келген болур», — деп оюмлады Жаухар. Ол кесини бу оюмуна толу ийнанып къалды.

— Къайда... къайда мени письмом?

— Не письмо? — деп сейирсинди Шахидат. — Рамазан келгенди да, мен санга аны айтыргъа келгенме.

Жауханры бети, сунмай тургъанлай, чиммакъ болду. Кёзлери жерлеринден тепмей, уллу ачылгъанлай къалдыла. Бир кесекден ала ышара баргъанлары сайын, Жаухарны бетине нюр жайыла тебиреди. Бу кезнуде Лаулан сууукъ жел бла бирге тышындан юйге кирди.

11

Рамазан келгенли бююн бешинчи кюн барады. Жаухарны да бу кюнлери айтып-айтмазча кюнледиле! Аны жюрегинде къууанч да, къайгъы да бирча уя салгъандыла.

Бу кюнледе Жаухар сынамагъан не зат къалды дейсе. Бююннге дери ол кесини тамата эгечи — Байханатны къаллай адам болгъанын танымай тургъанды. Сейир туююлмюдю ол?! Ол болмаса, бу кюнледе Жаухар жюреги таралып ёлюр эди да. Анасы анга Рамазанны кёрюрге окъуна къоярыкъ туююл эди. Сау болсун Байханат. Жаухар къалай иги этген эди, жюрегин анга ачханын. Ол да, анасыча, аны суюмеклигине къажау сюелип тохтаса, Жаухарны жюреги аллай кюйсюзлюкню кётуралмаз эди.

Шёндю Жаухар ичинде татлы сагъышлары бла кеси кесин къууандыра, кеси кесин жубата олтурады. Эгечин эсине тюшюрюп, анга жюрек ыразылыгъын да тегеди. Ол анга этген игиликни Жаухар ёлгюнчю да унутмаз. Фатимат а? Жаухар анга да жанын чыгъарып берирге хазырды.

Тюнене Исламланы юйюнде Рамазан бла бетден бетге тюбегенди. Алагъа ол игиликни Байханат бла Фатимат къурагъандыла. Аланы бир бирге тюбешдирир ючюн, тюнене Байханат Лауланнга ётюрюк сълтауланы айтып, Жаухарны кеси юйюне алып кетген эди...

Жаухар олтура кетип эриксе, сора тапчаннга тыянады. Тыяна кетип эриксе уа, жангыдан тапчаннга олтурады. Рамазан кёз аллындан жетмейди. Анасы юйден чыгъа, юйге кире айланады. Алай Жаухар аны кёрмейди. Ол аны аякъ тауушун окъуна эшитмейди. Ол кесини сагъышларындан башха бир затны да сезмейди. Рамазанны кеси бла сёлеше тургъанча болады. Алыкъа ол аны къолун тутуп, жибермей тургъанча кёрюнеди. Тю-

ненеги тубешиуюн ол бир заманда унутурму? Угъай, ол аны унуталлыкъ туююдю. Нек дегенде, аны ол сагъат-дача насыплы кезиую битеу жашагъан дуниясында болмагъанды.

Анасы кьоймады ансы, хар зат да тап боллукъ эди. Бир да болмаса да, аны жюреги быллай бир сынмаз эди. Бююн Рамазанны эгечи Шахидат чабып былагъа келгенди. Лаулан а аны юйге кирирге окъуна кьоймагъанды. Арбаздан ызына къайтарып ийгенди. Къаллай бир бетсизликди ол. Баям, Шахидат Жаухаргъа бир зат айтыргъа деп келген болур эди. Не зат... ким билсин аны? Быллай кюйсюзлюкге чыдагъан кыйынды. Жаухар а чыдап турады. Не эсе да бир уллу кюч киргенди аны жюрегине. Ол аны не жиляргъа, не ачыу этерге, ол угъай эсенг а, ахтыныргъа окъуна кьоймайды. Жиляп тебиресе, ол сагъатдан къууанырыгъы келеди. Кесине не болгъанын Жаухар кеси да ангылаялмайды.

«Мен тели болуп бара болурма», — дейди да, сора алай айтханына уа кеси кесин айыплап, кёлюнден кюледи.

Тышындан кирген Лаулан, тёзалмай, Жаухарны алына барды да, бет алышындырып, анга жютю къарап тохтады.

— Сен неге деп ёлю мыллык болуп тураса, ы? — деди ол, кызына ачыуланып. — Неге деп тил тутаса менден, ы?

— Угъай, угъай, анака. Мен кишиден тил тутмайма. Санга алай бош кёрюнеди...

— Бош кёрюнеди! Сора бююнлю бери аузунгу ачып, бир сёз айтмай нек тураса?

— Билмейме, анака... Сен... сен абери соргъан болмазса. Мен да...

— Мен санга азыкъ аша деп ненча кере айтханма.

— Эшитмегенме, анака.

— Н-е за-а-ат? — Лауланни бетине кърккьюу жайылды. — Урушуп айтханымы да эшитмегенмисе?

— Анака, мени ашарыгъым келмейди. Андан эшитген болмазем.

— Кет, аурунг, Къудасны чакъырып, санга тюкюр-тюргё керекди. Сен, къалай эсе да, ахылау киби болуп тураса.

Бу кезиуде тышындан эр киши ауаз эшитилди. Лау-

лап да, Жаухар да, кёз къарамларын юнню эшигине бур-
руп, сагъайып тохтадыла.

— Юйде адам бармысыз? — деп сордула эшикни ары
жанындан.

— Барбыз, барбыз, — дей барып, Лаулан эшикни
ачды. Босагъада Дадаш бла Фазика кёрюндюле. Жау-
хар, сейирден не этерге билмей, ёрге сюелгенлей къал-
ды. Лаулан къонаккълагъа не аз да кёз-къаш бермедн.
Аны эслеген Жаухар, уялып, жерге кирлик болду.

— Келигиз, келигиз... кечгишлик беригиз. Ётюгюз бе-
ри, — деп Жаухар келгенлеге жарыкъ болду. Лаулан
къызына терс къарады. Жаухар аны кёрсе да, кёрмеген-
ча этип, Дадашны бла Фазиканы терге чыгъарып, эки-
син да тапчанига олтуртду.

— Лаулан, къалайсыз? Нечик турасыз? — деп сор-
ду Дадаш, адетдеча.

— Турабыз.

— Игиди, игиди. Суфияндан а не хапар барды?

— Аны уа пластха сор. Мен къайдан билейим, — деп,
Лаулан тюрт жууап берди.

Фазика тынгысыз болуп тебиреди. Лауланшы халын
тап кёрмедн. «Аны хурметсизлигине къозулуп Дадаш да
чочумагъа эди», — деп да къоркъду Фазика. Алай этер-
ге уа жарарыкъ туююлду. Была бери иш бла келген-
диле. Аны себепли, къалай да этип, сёзню ариу жанына
бурургъа керекдн.

Былань не иш бла келгенлерин алыкъа Лаулан бил-
мейдн. Алай бошунакъгъа келмегенлери уа анга баям-
ды. Жаухар а бютюп бек хайран болгъанды. Тюнене Ра-
мазан анга не эсе да бир затла чалындырыгъа кюреш-
ген эди — сени алып кетерикме дегенча. Жаухар аны ол
сёзюне арталлы да магъана бермегенди. Бош, кюлюп
къыйгъан эди. Рамазан ойнап айтхан сунганды. Энтда
да алай сунуп турады.

«Ойнамагъан эсе уа?» — деп, Жаухар не этерге бил-
мей, армау болуп сюеледи. Шёндю аны бла кишини да
иши жокъчады. Юйдегиледен анга эс бургъан адам эс-
ленмейдн. Ол, къалай эсе да, артыкъ адамча болуп ту-
рады. Къонаккъла бла бирге олтургъанмы этсин огъесе
уа бирси отоугъамы кетсин? Тышына чыгъып кетсе ан-
дан да нги боллукъ эди. Айхай, апасы анга бир зат да
айтмайды. Ол аны таба къарагъан окъуна этмейдн. Ол
бир жары да къарамайды. Башын энишге ийип, тунтуюп
олтурады.

«Анака, юйге келген къонакъгъа къарангы болгъандан уллу айып жокъду деученг да. Сора сен кесинг нек этесе айыплы ишни? Башынгы кётюр, анака. Аллахчю, кётюр. Бир кесек жарыгъан да эт. Дадашча иги адам бу дуняда болмаз. Фазика да алай. Мен алгъын аланы — иги да танымаучу эдим. Фермагъа баргъанлы уа, жүреклерин таныгъанма. Къаллай огъурлу адамла бардыла бизни элде! Ала бла бир эл болуп жашагъан насыпды, анака...»

Жаухарны узакъгъа жайылып баргъан оюмун Фазиканы Лаулан бла сёлешгени бёлдю:

— Бек суйген адамыбызса, Лаулан, аллах хакъына. Былай, сормай-ормай, салып, юйюнге кирип келгенибизге, аллахчю, айып этме.

— Аны ючюн а неге айып этерикме мен сизге, — деп, Лаулан къонакълагъа башын кётюрдю.

«Ыхы, алай жуууша уа бир башлагъа эдинг», — деди Фазика, ичинден къууанып.

Болса да Фазика къууаныргъа бош ашыгъа эди. Лауланга кёзбауну да бош эте эди. Лаулан ол суйген адам туююдю. Немецлиле келгенде кёргюзтгенди ол кесини жапысын. Исламны ийнегин саууп, аны сютюн Элбекге ичирип да тургъанды ол. Фазика бюгюн бери суйюп келмегенди. Жууукъла жыйылып, къоймай ийгендиле. Алай Фазика дерт тута билген адам туююдю. Жюрек халаллыгъы бла Лауланны энтда да кесине тартыргъа хазырды. Алай аны ючюн а, ол аны бир кесек адамлыгъын кёрюрге керекди.

— Лаулан, аллахчю, къор болуп къалайым, бизге кёлкъалдынг бармыды? Бар эсе, букъдурмай айт, не зат болгъанын.

— Угъай, Фазика... мени санга кёлкъалдым жокъду.

— Манга уа? — деп сорду Дадаш.

— Санга да жокъду.

— Сора, алай эсе, Лаулан, биз бош келмегенбиз... Жумуш бла келгенбиз... иги жумуш бла. — Дадаш, алай айта, Жаухаргъа къарады. Къыз жүрек сизди Дадашны андан не зат излегинин. Ол, артха бурулуп, бирси отоугъа кирип кетди.

— Да, Лаулан, — деди Дадаш, сёзюн андан ары жалгъашдырып, — энтда да тилейбиз, айып этме, биз бери жууукълукъ излеп келгенбиз...

Лаулан Дадашча бла Фазикагъа сур бет алып къарады.

— Былайда, Адил жыйыны бла кьоншусуз. Жашлары келип, кьууанып турадыла. Урушда атын айтдыргъанды. Аны кьаллай жаш болуучусун сен бек уста билесе, Лаулан. Не адеплилиги бла, не акъылы бла, не да сьфаты бла бирледен артха кьалгъан жери жокьду. Аны. урушдан алып, Москвада окьургъа буюргъандыла. Аскер жаны бла окьурукьду. Энди ол курсантды. Кьауум кюннге элиги, журтунгу кьрюп кьайт деп ийгендиле. Иш биз умут этгенча болса, барыбыз да санга бек ыразы боллукьбуз, Лаулан. Энди жаш Жаухарны кеси бла бирге Москвагъа алып кетерге акъыл этеди.

— Не за-а-ат? — деди Лаулан, эшитмей кьалгъанча, кьулагъын Дадашха тутуп.

— Энди ала экиси да бир бирни сюедиле.

— Аллахакъына, бек сюедиле, — деп, Фазика да кьыстау арагъа кирди. — Алагъа мени жюрегим ауруйду. Экиси да бир бири ючюн эртдеден термиледиле. Аланы насыплары бирге болур...

Лауланни бети алгъа агъара барып, артда уа кьаралып тохтады.

— Аллах айтса, уруш да бошалыр. Мамыр дуня да болур. Ол заманда, Рамазан да анда туруп турмаз. Кьайтыр бери. Сен анга толу ийнан, Лаулан. Бер ыразылыгъынгы.

— Угъай, Дадаш. Кьлюгюзге тиймесни. Мени жаным саулай, ол иш боллукь тьойюлдю, — деп кесди Лаулан.

— Алай кьалай айтаса...

— Болду, болду, болду, — деп, Лаулан Дадашны аузун жапды. — Бош кьыйналгъансыз. Мени эшикге атаргъа деп тургъан кьызым жокьду.

— Лаулан...

— Кьюгюз, кьоратмагъыз сьзюгюзню.

Дадаш бла Фазика шум болдула. Экиси да бош келгенлерин ангыладыла. Жюрекклери такьыр болду. Олтура кетип, жерлеринден турдула.

— Олтуругъуз, сыйлайым, — деди Лаулан.

— Сау бол. Тынч ингирли бола кьалыгъыз.

Аны бла Дадаш да, Фазика да юйден чыкьдыла. Лаулан аланы сехлеге дери ашырып кьайтды. Отоугъа кирди. Кьызы, ундурукьгъа бауурланып, жилай тура эди.

— Уялмагъан, кьамамагъан! Эрге барыргъа аллай бир кьызгъан эсенг, мен сени жеринги тапдырырма кьеп

турмай, — деп, Лаулан отоудан суху чыккыды. Бу кезиуде уа юйге Байханат кирди.

— Не болгъанды сизге? — деп, сорду ол, Жаухарны жиялгъанын эшитип.

Лаулан битеу болгъан ишни тамата кызына айтды. Бош айтмады, тарыгъып, жюрегинден тутуп, жиялмсырап айтды. Анасы бошагъандан сора, Байханат отоугъа кирди. Жаухар, асыры жюрексинингенден, сёз айталмай эди. Байханат, аны башындан да сылай, къатында олтурду. Жаухар бираз тынчайгъандан сора, уллу эгечи анга айтды:

— Къоркъма сен. Мен санга болушурма... къачаргъа.

— Къачаргъамы?!

— Хау. Сени башха амалынг жоккыду.

Жаухар тамата эгечини бойнуна чёргелди.

12

Жауунлу, туманлы кюнлени ачыкъ, жылы кюнле алышындырадыла. Уллу тардагъыла, кышны эртде тюшерик сунуп, бош къоркъуп тургъандыла ансы, алыкъа тау бетлени жашиллиги окъуна кетмегенди. Жауунладан сора жангы кырдык битгенча, сай тёшле мол кёрюнедиле.

Акъташчыла тюнене Рамазанны ызына ашыргъандыла. Бююн а Лаулан Жаухарны юй тутмакълыгъындан бошатханды. Лауланны бир сейир этгени, кызыны жууашып къалгъаны эди. Дадаш бла Фазика келип кетгенден сора ол, къалай эсе да, тюрленп къалгъанды: алгъынча жагъын этгени жокъ, анасы бла даулашханны кёйгъанды.

«Баям, кеси этген умут болмазлыгъын билип кысылгъан болур», — деген акъылгъа келип тохташханды Лаулан да. Тюнене Рамазан кетгенде да Жаухар эсине алмай кёйгъанды. Тышына окъуна чыкъмагъанды. Ол а Лауланга бек хычыуун кёрюндю. Къуру хычыуун тийип къалгъандан сора да ол ёхтем болгъанды. Къызына айтханын этдиргенди. Лаулан кызын ууучуна жыйып туралмайды деп, энди анга киши да айып эталлыкъ туююдю. Бек игиси уа суймеген жеринден кызын кери этди. Жаухарны кимге берлигин Лаулан кеси биледи. Жашыртын, хар затны да хазырлап, тап эте айланады.

Ким бла къазанлашыргъа керек болгъанын ол ахшы биледи.

Бююн эртденликден да Лауланни кѣлю кѣтюрюлюпдю. Қызы танг аласы бла фермагъа кетгенди. Ишлесин. Лаулан умут этгеннге кѣре, ол энди алай кѣп ишлерик туююлдо. Қызыны жери хазырды.

Жаухар фермагъа кетгенден сора, Лаулан да, юй жумушларын бошап, тамата кызыны юйюне барды. Жаухар юйде болмаса, Лаулан асламында Байханат бла турады. Анда анга игиди: кызындан туугъанла бла жубаннгандан сора да, Байханатны къоншу къатынлары бла сѣз нѣгерликни ол бек жаратыучуду. Кеси къоншулары бла уа алай туююлдо. Аланы юйлерине окъуна хазна кирмейди. Хар бири бла да туююшюп бошагъанды...

Жаухар фермагъа барыучу жолундан уллу жолгъа жетип, ары бурулгъанда, къоркъуругъу келди. Акъылы экиге бѣлюнюп тохтады.

«Сен не тыйгъычсызса. Қъайры бараса? Нек бурулдунг бу жолгъа? Фермагъа кетип къалсанг игиди. Бу жол сени къайры элтиригин билмейсе».

«Бу жол мени насыпха элтирик жолду».

«Абынсанг а?.. Тобукъларынгы туююп жиляргъа тюшсе уа? Сен кеси ъмюрюнгде бу уллу тарны ичинден бир жары чыкъмагъанса. Энди уа жер этегине тебирегенсе. Қъоркъмаймыса?»

«Қъоркъмайма. Қъоркъурукъ болсам, юйюмде да къалыр эдим. Мени андан киши да кыстамагъанды. Мен насыплы болургъа сюеме».

«Адам ъз юйюнде насыплы болады. Халкъы бла насыплы болады».

«Мен а-халкъым бла биргеме».

«Бар, сора бар».

«Барама, барама, барама!..»

Жаухар бара эди къолунда да артмакъ орнуна алгъан быстыр чулгъамы бла. Юйюнден къуру чыкъмагъанды — кийимлерин биргесине алып чыкъгъанды.

Хар атлагъаны сайын, ол туугъан элинден узакъдан узакъгъа кетип барады. Ол аны да сезмейди. Ызына бурулуп да къарамайды. Уясындан биринчи кере учхан къарылгъач балагъа ушайды ол шѣндю. Қъарылгъач бала учханына къууанады. Кѣкден тюшмей учуп айланы-

рыгы келеди. Алай, кьанатлары талып, жерге кьонады. Бираз солуп, кёкге жангыдан сюзюледи. Анда кенгди, эркинди. Жаухар да кенг, эркин дуннягьа кьанат кьагып барады. Энди ол артха кьайтырыкь туююлдо. Кьанатлары талгьынчы учарыкьды. Арыса, онгеуз болса, кьарылгьач балачыкьча кьонуп, эс табып, сора жапгыдан алай учарыкьды.

«Жарлы анам. Билсе кьалай болур? Жюреги жарылыр да. Да не этейим, анака? Мени жюрегими сен ангыламадың. Мени суймеклигиме жол ачмадың. Болса да, мен терсме, анака. Сени суймеклигиме сатып барама. Кечгилик бер. Бу дуняда сау болсакь, ким биледи, сен бу ишим ючюп манга кечгилик берирге да болурса. Тилейме, анака, кьаугьа этме. Чачыгы жыртма. Тобукьларынгы туйме. Элибизни жамауатын юсюнге кьаратма. Манга кьаргьыш этип, мени аман бетли этме. Алайсыз да мени жюрегими кёп кере сындыргьанса, анака. Аны ючюп мен санга кёлкьалды болмайма. Сен анаса. Манга игилик болмаса, аманлыкь кюсемегенсе. Урушхан эсенг да, жилияхан эсенг да — иги болсун деп этгенсе. Мен аны ангылайма. Алай сен а мени ангыламадың, анам. Игилик этеме деп, аманлыкь этип турдунг сен манга. Школда окьургьа да кьоймадың. Мени теги кьызларым суйгенлерине кеслери письмола жазадыла. Сен а менден ол насышы окьуна сыйыргьанса...»

Тау аузуна кире баргьан жерде Жаухар атла жегилип тургьан арбаны кёрдю. Жюреги кьаты уруп тебиреди. Шёндюге дери башлагьан ишини кертилигине толу ийнанып туююл эди. Аз болса да, акьылында арсарлыкь бар эди. Ким биледи, аз тюрлю зат болмайды адамны жашауунда. Алай арбаны кёргенде уа, жолоучулугьу керти болгьанына ийнанды. Тюнене эгечи анга тар аузунда ат арба сакьлап турлугьун айтхан эди. Арбачыны ким боллугьун а Байханат да билмей эди. Жаухар, жууукь бара барып, арба кьатында Дадашны кёргенде, уялып, бетин кьайры букьдуругьа билмей кьалды.

— Олтур, хайда, — деп ашыкьдырды ол Жаухарны. — Уялма, олтур. Жолубуз узакьды.

Жууукьла бек алгьа арба бла Элдарны жиберирге деп оноу этген эдиле. Элдар да, кьууанып, кесин жолгьа хазырлап тургьанды. Алай, тюнене ингирде уа, Ислам аны унамай кьойгьанды. Жаш адам жолда бир палахха урунуп кьалыр деп кьоркьгьанды. Арба бла Нальчикге

барып кьайтхан а оюн иш туююлдю. Юч-тёрт кюнлюк жолду ол.

«Бир да кьоркьмагьыз, оллаха. Мен сабий туююлме», — деп кюрешгенди Элдар. Ислам а айтханындан кьайтмагьанды.

Ат арба жолгьа тебиреди. Бир ауукьгьа дери Дадаш бла Жаухар бир бирге тил кьатмай бардыла. Жаухар, тап, абери айтырыгьы келсе окьуна, уялмай, Дадашха сёлеширик туююл эди. Энди ол анга келин болады. Келин а адетге кёре кьайынларындан тил тутады. Жаухар ол затлары барысын да биледи.

— Сен менден тилми тутаса? — деди Дадаш, бойнун артха буруп, Жаухаргьа. — Э-э-э, ол жарамайды. Келинле кьайын жигитлеринден тил тутуучудула. Мен а сени кьайын жигитинг туююлме. Эменлагьа мен киеуме. Сен а — келин. Ангыладынгмы энди? Бизни экибизни да прабаларыбыз тенгди.

Дадаш ышаргьаннга, Жаухар да ышарды. Кертиси бла окьуна, Дадаш айтханчады. Алай Дадаш Эменлагьа бир заманда да киеуча жууукь болмагьанды. Фазиканы алып, Жамботну юйюрюне кьошулгьан кюнюнден тебиреп — Дадаш ол юйюрте ёсген кьарындашланы бирича болуп кьалгьанды. Жаухар аны да биледи. Болса да, Дадаш айтхан тюздю. Аны кьайын жигитге санап, жол узуну андан кьысылып бармакьлыкь — азапды.

— Бек тюз этгенсе, анангы сёзюне кьарап, насыбынгы кесмегенинги, — деди Дадаш дагьыда бир ауукьдан. Аны бу айтханы Жаухарны жюрегине кюч берди. Кёлюн кётюрдю.

— Билемисе, бизни адамларыбыз ёмюрледен бери да таула арасындан чькьмай келгендиле да, мында болмаса башха жерледе не кюн, не суу, не таш жокь сунадыла.

Жаухар кюлдю.

— ...Мен керти айтама. Алгьын бизни таулула Нальчикден узакьгьа бармагьандыла. Дунияны кёрмей, дунягьа кьатышмай жашагьандыла. Ма кесинг кёрюрсе энди, бу тауладан тышында кьаллай жерле, кьаллай сахарла, кьаллай адамла болгьанларын...

Арба ташлы, батыулу жолда ауур чайкьала, терк барды. Атла жюрюшлерин селейтип башласала, Дадаш кьолунда кьамичесин кётюрюп, аланы кьоркьутады. Олтургьан жери жумушакь болгьанлыкьгьа, арбада кьаты силкинип баргьаны Жаухарны бир кесек онгсуз да эт-

генди. Болса да ол Дадашны хапарына кёлюн салып тынгылайды.

— ...адам аз затчыкыны юсюнде кесини насыбын кеси жоюп кьояргъа да болады. Насып деген затынг кёп тюрлю болады. Чабакчы чабакъ тутса — ол да насыпды. Окъуучу дерседе иги белги алса — ол да насыпды. Саусуз ауругъанындан сау болса — ол да насыпды... Насып кёпдю. Алай насыпны къайсы бири да адамны кьолуна — ма санга — деп, кёкден тюшюп къалмайды. Насып ючюн кюреширге керекди. Насыпха жетер ючюн кыйналыргъа да тюшер, жиляргъа да тюшер... алай жолдан таймазгъа керекди.

«Айт, айт, айт... сен мени юсюмден айта бараса. Мен жолдан таймагъанма. Мен не амалсыз кюнюмде да, умутумдан тюнгюлмегенме...» — деп кьошду Жаухар ичинден.

— ...сен билген да эте болмаса, Фазика бла мен бир бирге къалай кьошулгъаныбызны.

— Билмейме, айтчы, аллахчу, — деп, Жаухар алгъаракъ учхалап, Дадашха жууукъ олтурду. Дадаш, жаш жыллары эсине тюшюре, хапарын теренден башлады. Хапаргъа асыры кызгъандан, ол жолоучулукъ жумушун окъуна унутду. Атланы да жукъулары келе, арба да акъырын чайкъала барады. Дадашны хапары сейирлик хапар эди. Жаухар анга кьулакъ салып тынгылайды. Алай аны акъылы Дадаш айтханланы барысын да жыйышдырмайды. Аны акъылы башха жанына терктерк бёлюнеди. Рамазан аны Нальчикде сакълап турады. Жаухар а Нальчикни атын айтып эшитген болмаса, кёрген а этмегенди. Ол угъай, Жаухар былайланы да кёрмегенди. Уллу тарны ичинден ол биринчи кере чыгъып барады. Дадашны сейир хапары аны сагъышлары бла къатышадыла. Жолда баргъанларын Дадаш унутханлыкъгъа, Жаухар унутмагъанды. Атланы акъырын баргъанларына ичинден Дадашха гурушху болады. Алай ол аны къалай ашыкъдырсын?.. Терк жетмесе, Рамазан кетип къаллыкъ сунуп кьоркъады.

Агъачлы къабакъгъа жетгенлеринде, Дадаш арбаны тохтатды.

— Ма, кёремесе, Фазиканы къарангы кече мен ма бу агъачны ичинде сакълагъан эдим. Тазрет аны бери алып келген эди, — деп, Дадаш жол узуну юзмей айтып келген хапарыны ахырына жетди.

Дадаш бла Жаухар Нальчикге экинчи кюн тюш кезнуде жетдиле. Озгъан кече ала, Урух Къабакъгъа къайтып, Марияны ата юйюнде къалгъандыла. Дадашны кѳрген замапда, Кунаны къаллай бир къууанганын Жаухар ѳмюрде да унутмаз. Кунаны къартлыкъ басхан бетинде Мариягъа ушагъан илишанланы эслеп, Жаухар анга сейир этин, кѳп къарап тургъанды.

«Мен билмей турама ансы, жер юсюнде огъурлу адамла кѳп кѳреме», — деп алай чыкыгъан эди Жаухар Кунаны юйюнден.

Нальчик Жаухарны тамашагъа къалдырды. «Оу кюнюм, не уллу элди бу? Къыйыры къайдады муну?!»

Темир жол станцияда ат арбала да, ѳгюз арбала да кѳп эдиле. Вокзал а бузулупду.

— Бу алгъын ариу юй болуучу эди. Немецлиле оюп кетгендиле, — деп ангылатды Дадаш Жаухаргъа, арбасына жер излей.

Бу кезнуде быланы юслерине Рамазан чыкъды. Жаухар жаз башы кюнча жашнады. Рамазан Дадашны, талай жылланы ичинде кѳрмей тургъан атасынча тансыкълап къучакълады. Ол аны тансыкълагъанлыгъы да тюйюл эди, жюрек ыразылыгъын билдиргенлиги эди.

— Мен бусагъат, — деп, Рамазанны къучагъындан айырылып, Дадаш арбала арасы бла вокзал таба кетди. Жаухар арбадан тюшдю. Рамазан, акъырын келип, аны къолундан тутду. Экси да бир бирге къарап, бир бири бетлерин жарытып, бир бири жюреклерин жылыта эдиле. Экси да эркин дуняда чексиз насыплы жанладан бирлери эдиле...

Жаухар былайда темир жолну да, поездни да, аны пышылдагъан «бугъасын» да биринчи кере кѳрдю. Тамаша этип бошаймай эди ол...

Душман топладан жарты оюлгъан, таш амбарны тийресинде солдатла, къауум-къауум болуп, командирлерини башчылыкълары бла къазауатдан сермешге юйренедиле. Кюн суукъду. Балтий тенгизни жапындан къаты жел тохтамай урады. Ол бир бирде, асыры къаты ургъандан, къарны букъу этдирип, бир ауукъгъа тѳге-

рекни тумалап окъуна къояды. Солдатла уа, экиге юлешинип, бир бирлерине «чабыуул» этедиле.

Солдатла юйрениу ишлерин кез байлана башлагъанда тохтатдыла. Жашагъан жерлерине — Ораниенбаумгъа уа бююн да кеч жыйышдыла. Ленинградны запад жапында, Балтий тенгизни жагъасындан узакъ болмай орналгъан бу гитче шахарчыкъ, душманны къолундан азат этилгенли кеп болмайды. Аны шахар дерча хазна заты да къалмагъанды. Юйлени кёбюсю оюлгъанды, кюйгенди. Болса да Ораниенбаум плацдармадан душманнга чабыуул этерге уллу хазырланыу бардырады.

Юйрениуден къайтхан солдатла жашагъан жерлерине чачылышдыла. Бююн аланы къыйын кюнлеринден бири эди. Бу — десант къауумду. Быланы къайры эсе да бир жерге тюшюрюрге хазырлайдыла. Алай къайры тюшюрлюклерин алыкъа аладан бири да билмейди. Кюн сайын самолётладан парашютта бла секиредиле... сора жерде «урушадыла». Бююн а арталлы бла да тынчайыу болмагъанды. Башха кюнледе, тохтап, тюш азыкъ да ашаучу эдиле. Бююн а алай да этмегендиле. Ёретишлей, «уруш» бардыра тургъанлай ауузлангандыла. Бююнча бек арыгъан да этмегендиле.

Керти эсе да, ётюрюк эсе да, аланы арасында бююн: «Бу ахыргъы репетициябызды», — деген хапар да жайылгъанды. Алай аны тюзюн киши да билмейди.

Башыны жартысы ичине тюшюп тургъан узун юйню терезелеринден патеген чыракъланы жарыгъы урады. Школ болуучу эди ол. Юйрениуден къайтхан солдатланы бир къауумлары ары бурулдула. Класлада партала, столла къалмагъандыла. Немецлиле аланы отха салып бошагъандыла. Энди ол класслада миялалары ууалгъан терезелени фанар кесекле, картонла бла жабып, печледе от этип аскерчиле турадыла.

Бири бирин ашыкъдыра, узун коридорну бек къыйырында классха къауум солдат кирди. Юйренген кезилеринде терлегенликге, жолда, ызларына къайтып келе, къаты сууукъсурагъандыла. Аны себепли, барысы да ичинде оту дууулдап жана тургъан печни тегерегине басындыла.

— Бир да болмай эсе да, сауутларыгъызны жерлерине салыгъыз, — деди алагъа арыкъсуу, жаш сержант. Аны айтханын толтура, бирле боюнларындан автомат-

ларын алдыла, бирле беллеринден гранатларын тешерге к̄армашдыла. Бир к̄ауумла уа сержантны айтханын эшитмегенча этип к̄ойдула. Сержант да айтханын эт-дирирге артык̄ к̄аты болуп к̄орешмедн. Ол кеси да, солдатланы аралары бла сындырылып, сууук̄дан к̄урушхан к̄олларын печге созду. Бу кезиуде быланы юслерине частларыны шапасы келдн.

— Эменов!

— Мен, — деп, Алим печден артха туруп, шапаг̄а к̄арады.

— Санга письмо.

Алим, к̄ууанып, шапаг̄а чапды. Бирси солдатла да, печни жылыуун унутуп: «Манга уа?..» — деп, шапаны т̄егерегин алдыла.

— Сизге уа не? Аш хазырды.

Шапа алай айтып, ызына бурулуп кетди.

— Э-э, жашла, азык̄ ашарг̄а уа заман болг̄анды, — деп, солдатладан бири, котелогун барабанлата, эшикден терк чык̄ды. К̄алг̄анла да аны ызындан те-биредиле.

— Алим, кел, письмону ок̄ург̄а жетиширсе, — деди артха к̄алг̄ан сержант, Эменовха бурулуп.

— Уг̄ай... мен... мен муну ок̄уп бошайым.

— Сора бер бери котелогунгу. Мен келтирейим юлюшюнгю.

Сержант Алимни котелогун да алып кетди. Алим а к̄алды жангыз кесинлей, юйюнден келген письмону ок̄уй:

«...сен кесинг к̄олунг бла жаз деп, анака кишиге да жазарг̄а к̄оймай тург̄анды. Мен а т̄ешекдеме. Бюгюн ючюнчю кюн. Ангылай болурса. Жашынга к̄ууан. Сен к̄ыз болурун сюе эдинг, не этейим? Айыу балачык̄ ки-бик, ма былай бир тулпарчык̄. Анака сенден эсе манга бек ушатады кесин да. Алык̄а мен а ангыламайма эки-бизден к̄айсыбызг̄а бегирек ушаг̄анын. К̄уру жилип турады, мени да жарсытып. Аты да Сергоду. Сени атаңг кеси атаг̄анды алай. Грузинли шӯехун эскерип. Сен да эшитгенсе аны атын. Аныча киши болсун деп атаг̄анды балабызг̄а ол атны атаңг. Мен алык̄а т̄ешекден к̄-тюрюлмегенме. Бу к̄аг̄ытны да санга жанымдан жатып, алай жазама. Азинатчык̄ болушург̄а к̄орешеди манга. Ой, ол к̄алай жарыг̄анды, к̄алай к̄ууаниганды балачык̄г̄а! К̄атындан кетерге унамайды. К̄ойну-

ма беригиз деп къяугъа этгенлей айланады. Анака унамайды, атып къяорыкъса деп. Шёндю кыйналып жазама. Тамбла, игирек болсам, табыракъ жазарем. Алай тамблагъа дери къалай тёзейим сени къяуандырмай. Анака да, ата да, Элдар да, Азинат да соруп салам айтадыла санга. Элдарны военкоматха чакъыргъандыла, комисден ётдюргендиле. Алай алыргъа, къялыргъа деп абери айтмагъандыла. Элдар кеси уа учунуп айланады, мен да урушха барып, немецле бла туюшюрюкме деп. Ол алай айтса, анаканы ачыуу чыгъады. Ата уа ыразы болады. Туюшоудиле... Кюлебиз. Дагъыда барды санга бир къяуанчлы хапарыбыз. Къанаматдан кягъыт келгенди. Къанамат кеси къайтып келгенча халкъ алай жыйылгъанды бизге. Ол, харип, душманны къяуршоууна туюшуп тургъанды. Жазар кеси санга толу хапарын. Анга сени адресинги ийгендиле. Шёндю сен Айшатны кёрсенг эди! Къяуанч деген сейир зат кёреме! Насып дегенлери ол болур! Айшат тюз да къыз заманындача болуп квалгъанды, бетине нюр жайылып... Мындан кёп жазалмайма, наным. Кёзлерим къарангы этедиле. Аллахчу, сен терк-терк жаза тур. Шуёхларынга бизден салам айт. Сау квал, наным. Сергочукъ да бнягъы жияп башлагъанды. Сау квал... Угъай, тохта, унутуп къяо эдим. Ийнегибиз да кёзлагъанды. Бузоучугъу алай ариучукъду, мангылайчыгъында да акъ тамгъачыгъы бла. Болдум энди... Бу урушну арты болмаймыды? Кёпмю сакъларыкъма энтда да? Кёпмю?..»

Котелокларындан да жылы ашны тылпыуу чыгъа, солдатла жыйылдыла. Олтурурдан алгъа Алимни тегерегине басындыла.

— Жарыкъса. Не жазадыла?

— Жаш. Жаш туугъанды манга! Серго!

— Охо-о-о! Алай эсе уа...

Солдат тенглери, котелокларын жерге салып, Алимни бирден ёрге кётюрдюле.

— Аперим санга! Жашасын бизни Эменов!..

Бу заманда сержант келди.

— Не болгъанды сизге? Не къяуанчды бу?

— Эменовха жаш туугъанды, жолдаш сержант.

— Ах, алаймыды? — Алимни кълун тутду. — Сени кесингча жигит болсун.

— Сау бол, Володя.

— Жашла, суулуқларыгъызда абери болгъаныгъыз бармыды?

Солдатла жанбашларында тагъылгъан суулукъларына узалышдыла.

— Менде бир кесекчик барды.

— Менде да...

— Къуюгъуз кружкалагъа. Тенг этип. Эменовха уа асламыракъ.

— Нек, жолдаш...

— Тохта, аны оноуу санга жетмейди, — деди сержант, Алимни сёзюн бёлюп. — Олтуругъуз. Табылынганны ортагъа салыгъыз.

Солдатла полда тегерек олтурушдула. Артмагъында кимни не асырауу бар эсе да, чыгъарып ортагъа салдыла.

— Алим, сен бизни ахшы тенгбизсе, — деди сержант, ёрге къобуп. — Биз урушну жахамим жолун бирге сынап келебиз. Сени бу къууанчынг бизни да къууанчыбызды. Санга туугъан жаш — битеу къыралыбызгъа туугъанды. Ёссюн, жашасын. Жангы туугъан таулу жашчыкъ ючюн! Ура!

— Ура!..

Алим, жукъ да айтмай, артмагъындан къаманы чыгъарды. Солдатла сейир эте анга къарадыла. Алим къаманы къынындан сууруп алды да, аны бир къолунда тутханлай, кружкасын аузуна алай элтди. Ичип бошاپ, къаманы жапгъдан къынына сукъду.

— Бу не этгенинги сени! — деп сордула негерлери.

— Кечгинлик беригиз. Адетибизни этгенлигимди. Бизде, таулада, къаманы къынындан жалан да эки ишни юсюнде чыгъарадыла — душманнга тюбегенде бла жаш туугъанда...

Алимни бюгюнню кюню аны бир тамаша кюню эди. Къалай жукъласын ол бюгече? Кече ортасындан аугъан заманда жатхандыла барысы да: полда, шинеллерин юслерине жабып. Бирле хурулдап жукълайдыла, бирле тюшлеринде мурулдайдыла. Тышында уа жел урады. Сууукъ жел. Алим аны да эшитмейди. Аны жукъусу жокъду бюгече. Дуния ырысхысы ючюн окъуна жукълаяллыкъ тьююлдю ол шёндю. Аны акъылы узакъдады — Акъташда. Къуру акъылы угъай, ол кесин да анда сунады: эли, жууукълары, туугъан таулары кёз аллында! Къалай сейирликди, тюш кёре тургъанча: Фатиматны къолундан жашын алып, аны жумушакъ мангылайчыгъындан уппа этеди. Атасы бла анасы кирип келедиле отуогъа... Азинат къолларын Алимге созады. «Манга

берчи, Сергочукъну», — деп. Алим кёзлерин ачаргъа къркбады. Кёзлерин ачса, барысы да думп болуп кетеригин биледи. Къалай игиди шёндю анга. Хар палахны да унутханды. Уруш да жокъду анга бусагъатда. Ма-мырлы таулары, ариу Акъташ! Фатимат!..

Заман дегенинг да къалай терк озуп барады. Алимге отпусакагъа Акъташха барып къайтханы тюенене болгъанча кёрюнеди. Ол а былтыр эди. Жаз башында... апрелде. Шёндю уа январь — 1944-чю жыл. Онунчу ай барады андан бери. Ол кезиуню ичинде Алим урушну узакъ жолларын кыдыргъанды. Энди уа ол Ораниенбаум плацдармдады. Аны бу жолу кыйын жол эди: уруш, сермеш!.. Ашагъан ашы — къатхан ётмек, жатхан жери — окопла.

Алим шёндю Ленинградны къатындады. Бу шахар аны туугъан юю кибикди, башха болмай. Уллу дуняны ол мында кёргенди. Мында ачылгъанды аны кёзлери. Душман а аны кършалапды... Былайы Ленинградны босагъасыды. Былайда уллу сермеш боллукъ болур. Аны Ораниенбаум плацдармдагъыла барысы да биледиле. Уллу операциягъа хазырланадыла. Хар солдат ашыгъып сакълайды аны. Алим да сакълайды.

Болса да алыкъа кыралны кёп жери душманны аякъ тюбюндеди. Алыкъа къанлы сермешле алдадыла.

Сени да белгисиз къадарынг алыкъа алдады, Алим!

14

Къарангы кече. Аэродромну чыракъларындан башха зат кёрюнмейди. Ала да бирде жанадыла, бирде уа ёчуледиле. Жел аяусуз урады. Алай аны тауушу эшитилмейди. Самолётланы моторларыны гюрюлдеген тауушлары башха тауушланы барысын да тунчукъдургъандыла.

Аркъаларында парашютлары бла десантникле, ашыкъмай, бирини ызында бири самолётха минедиле. Ары минген хар солдатха аны ичи жылы, ырахат кёрюнеди.

— Эменов, бери, былайгъа кел.

Алим, чакъыргъан негерини къатына барып, самолётну битеу узунлугъуна салынган шинтикге олтурду.

Бек артда командирлери кирди. Самолётну мотору-ну уллудан уллу бола баргъан тауушу, сержантны не айтханын самолётну ичиндегилени барысына да толу

эшитдиртмеди. Командир салонда парашютистлени санап чыкъды. Бууун сагъатына къарады да, ашыгъыулу халда лётчиклени кабинасы таба ётдю.

Бираздан мотор таууш солдатланы ушакъларын арталлы бла да тумалады. Самолёт, кесини санларына кюч жыйышдыра тургъанча, бекден бек кълтырай башлады. Ызы бла уа, чаришге чыгъарны аллында гузаба этген ажирча, битеуюнлей тебип, жериинден къозгълды.

— Кетдик! — деди Алим, сол жанында сержантха бурулуп. Сержант аны не айтханын эшитмесе да, ангылап, «хоу» — дегенча, башын кымылдатды.

Самолёт кёкге кётюрюлдю. Аны мотор тауушу да шош болду, кълтырагъаны да тохтады. Парашютистле да энди эс тапханча, жайгъашып, тап олтурууну амалын кёре, ары бери бурулуп, араларында жерни эркин эте, бир бирге онг бердиле.

Бир бири бла сёлешген жокъду. Жарыгъы аз салонда алларына къарагъанлай самолёт бла бирге эхчеле, сагъышлы олтурушадыла. Бюгече Ораниенбаумдан учхан къуру ала туююлдюле. Бири бири ызындан талай самолёт кётюрюлгенди кёкге. Бирлери парашютистлени элтедиле, бирлери уа аланы ашырадыла.

Парашютистле биледиле къалайда тюшериклерин. Тюнене, учарны аллында, аланы бирге жыйып, битеу борчларын ангылатхандыла. Ленинград блокаданы толусунлай чачыу жаны бла уллу операция белгиленгенди. Бюгече учхан парашютистле да ол операциягъа къатышырыкъдыла — душманны тылындан. Барлыкъ жерлери Ропша деген сахарчыкны тийресиди. Ропшада гитлерчи аскерни иги кесек бёлюмлери бегингендиле. Аланы артха чегиниулериин тыяргъа керекдиле парашютистле. Ропшада душман къауумну жокъ этерге деп, командованияны буйругъу алайды. Ма ол сермешге атлангандыла ала бюгече.

Самолёт Ораниенбаумдан учханлы жарым сагъат чакълы заман озду. Алимни акъылы бир затны юсюнде тынгылы тохтамайды. Жашауунда кёрген затлары, къауум болуп учхан чыпчыкълача, башына бирден кирип, анда кьонар жер тапмагъанча, артха айланып, терк учуп кетдиле. Кёз аллына танымагъан жашчыгъы — Серго да келеди. Алай ол да, кирпич кълкыгъанча, бир кесек заманчыкыгъа. Аны эсине атасы да, анасы да, къарындашы Элдар да, эгешчиги Азинат да... тюшедиле. Алай, не алапат эсе да, терк окъуна акъылындан кетедиле. Ала-

ны орунларын башха оюмла басадыла. Фатиматны окъуна мычыталмайды акъылында. Ол аланы эсине тюшюрюрге итинген жери да жокъду. Ала кеслери келедиле, мишчакъла тизилгенча тизилип. Нек келе болурла? Алимге кёл этдирирге депми? Да ол кърккъгъанмы этди да. Угъай, угъай! Биринчи кереме барады душман бла сермеширге.

Болса да тынгысызды солдатны жүреги. Алай нек болгъанын ол кеси да ангылаялмайды. Башын эки жанына да буруп, къатында нёгерлерини бетлерине да къарайды. Хар ким да терен сагъышха кетип тургъанча кёрюнеди анга.

Лётчиклени кабинасына кириучю эшикден быланы командирлери чыкъды.

— Хазыр болугъуз. Он минутдан...

Капитан сёзюне айтып бошагъынчы, самолёт бара барып ташха тийгенча болду. Солдатла бир бири юсюне къуюлургъа аздан къалдыла. Не болгъанын киши да ангыламады.

Кабинадан лётчикледен бири чыкъды. Ол капитанга не эсе да бир затла айтып, терк окъуна ызына бурулду.

— Сабырлыкъны сакъларгъа буюрама! — деди командир, парашютистле барысы да эшитирча уллу къычырып. Бир палах болгъанын барысы да сездиле. Алай, жеринден жангыз солдат да кързгъалмады. Командир самолётну эшигин къармашып ачды. Самолётну ичине ачы жел, сарнау этгенча, сызгырып кирди.

— Бирем-бирем секиригиз!.. Терк!

Алимни къулакъ жанлары бла жел къаты шууулдап оза башлады. «Парашютум ачылмаймы къалды?» — деген ачы сезим, аны мийисин окъча тешип ётдю. Угъай, ачылды. Къарангы кече кёкде тагъылып тохтагъанча болду. Бу кезиуде кёрдю ол самолётларыны, от къатыш, къара тютюню чыгъып, жана тургъанын. Жерден а снарядла учадыла. Кёкде да атышыу барады. Душман биллип, чабыуулукъгъа чыкъгъанды. Хауа уруш!

Алимни сагъайгъан кёзлеринде уа — къар басхан акъ жер. Анда, мында бир къарелди затла. Къайры, не жерге тюшюп келгенин ол билмейди. Барлыкъ жерлерине жеталмагъандыла. Бирси самолётла уа къалай болгъан болурла? Къайдан билсин Алим аны. Ол кеси да жан къайгъылыды шёндю. Къайры, къалайгъа алып келеди парашют аны. Ма, жер... къарлы тюз жер... Алим

тобукъларына дерн къаргъа батып, аллына ауду. Хата жокъду. Сау-эсенди. Бираздан башып кѣтюрюп къарады. Аллында — парашюту. Жел аны Алимден сыйыргъа кюрешгенча, кѣпдюрген да этип, ары-бери чайкыап тартады. Эм алгъа, Алим аны жыйышдырыуну къайгысына кирди. Жел бла демлеше, парашютну кесине тартды. Кюреше кетип, аны чулгъам кибик этип, туюбюне басды; ызы бла уа, кесин андан ычхындырды. Сауут-сабаларына тийип кѣрдю: автоматы, гранатлары, бичагъы... барысы да жериндеди. Энди тѣгерегине къарады. Кѣрюннген зат жокъду. Таууш да эшитилмейди, желни шууулдагъанындан башха. Кѣкде да жукъ кѣрюнмейди. Алим къайгыылы бола башлады. «Къайда нѣгерлерим? Бирн окъуна табылгъа эди шѣндю. Барысы да секирип жетишген болурламы?.. Танг атаргъа да кѣп кългъан болмаз энди. Былай тургъандан хайыр жокъду. Бу ачыкъ тюзде кѣрмезлик да кѣрюр. Къайсы жанына барайым? Къайда табайым бир ышыкъ? Бара барып, немцдилени юслерине чыгып кълсам а. Къалай болсун?..»

Бетине къар къатыш боран да ура, Алим къарангы кечеге кѣзлерин сюзюлтюп, дыгалас эте къарады. Къайры баргъанын да билмей, баууру бла сюркелип бираз барды. Тохтады. Эсине не зат тюздю эсе да, дагъыда ызына къайтды. Тюшген жерине жетип тохтады. Танг белги бергинчи былайдан кетмезге бел байлады.

Алимни къанын бузгъан желди. Боранлатып урады. Қеси да бир жанындан уруп турмай, бирде ары айланып, бирде бери айланып согъады. Бир заманда Алимни кългъына сызгъыргъанча таууш эшитилди. Сагъайып тохтады ол. «Желни сызгъыргъаны иш болур эди», — деп келди акъылына. Алай бираздан дагъыда бнягъы таууш кългъына чалынды. «Тейри, бу уа жел туююлдо!» — деп, жерден аз ѳрге кѣтюрюлдо... «Ыхы, жел бу жанындан урады... сызгъырыкъ эшитилген жанындан. Ары барыргъа керекди манга. Ары... жалан да ары...»

Аллындан ургъан боранлы желге кѣкюрегин тутуп, жерден ѳрге кюпду. Жел аны барыргъа кюймаздан, ол а тохтаргъа болмаздан, терен къаргъа да батыла, алгъа тебиреди. Кѣпмю барды, азмы барды, андан билгени жокъду, алай бнягъы сызгъырыкъны жангыдан эшитди. Ол да сызгъырып жууап этерик эди, алай андан не файда? Жел аллындан урады. Ол сызгъыргъан этгенликге, узакъгъа эшитдиралмазлыгъын биледи. «Угъай,

барыргъа керекди, барыргъа. Ол ким эсе да бизникилден боллукъду».

Арыгъанды. Жюю да женгил туююлдю. Юсюн тер басханды.

Бир заманда Алим сызгыргъан тауушну энди онг жанындан угъай, сол жанындан эшитди. Бир жол Акъташда ныгышда къартладан эшитген бир хапары дыркъ деп эсине тюшдю: «Кече ажашхан адамны тегерегинден шайтанла сызгырычудула. Ажашханны алдап, ары-бери чапдырып, ырмах этип, онгун къурутуп, сора аны тегерегине алай жыйылычудула. Эсигизде болсун, кече ажашыргъа зат тюссе, тангны сакълагъыз. Сызгыргъаннга ийнанмагъыз. Ийнандыгъыз эсе, эшигиз жабылды...»

Алим апчыды. Амалсыз болду. Керти окъуна ол кесин шайтанлагъа алдатып бара эсе уа? «Угъай, угъай, юйюнге... Шайтанла болуп а... Алай... Къой, андан эсе, тангны жарыгъын сакълайым. Къадардан къутулмам».

Алай оюмлап, Алим баууру бла къаргъа ауду. Къуш тешекге аугъанча, анга хычыуун кёрюндю. Жел да алгъынча къаты урмай, бироз шошайды. Сызгыргъан тауушну энтда эшитди. Алай ол бу жол анга эс бурмады. Башын да кётюрмеди. Солугъан солууу сакъал тюбюнде къарны эритип, энишге чёкдюргенине, сабийча, тамаша болуп жатады. Жата кетип, сууукъсурап тебиреди. «Тейри, бу уа ишден туююлдю», — деп, ёрге кётюрюлдю. Тегерек жарыкъ тарта башлагъаннга ушайды.

Алим эки бармагъын да аузуна салып, сабий заманында Акъташда сызгырычусуча, къаты сызгырды. Олсагъатдан жууап эшитди. Бир угъай — эки да, юч да.

«Бизникиле!.. Мен тели уа шайтанла сунуп. Къайда-сыз? Къайсы жанына барайым?..»

Алимни кёзюне кенгирекде не эсе да бир къарелди эсленди. Мыллыгын ары атды. Къарелди да анга. Быланы аралары терк жууукълаша башлады. Алим аны узагъыракъдан окъуна таныды. Жюреги къууанчдан толду.

— Володя!.. Сенмисе, Володя?!

— Менме, Алим, менме!

Сержант бла Алим, кёп жылланы ичинде кёрюшмей тургъан ахлулача, тансыкълы къучакълашдыла.

Танг иги да жарыды. Бек алгъа Алимни бла сержантны кёзлерине ала тургъан жерден эки жюз-юч жюз метр арлакъда терекле, чырпыла урундула.

— Агъач! — деди сержант, къууангандан эки къолун да кенгиге жайып. Была кеслерин насыплыгъа саны, ары ашыкъдыла. Агъач жукъа кёрюнеди. Болсун не жукъа да. Ачыкъ тюзде сирелип къалгъандан эсе, ол кёп да мажалды. Бара кетип, къамишлени арасына урундула. Ол иги болмады былагъа. Алайсыз да тынч туююлдо, терен къарны жыргъан. Энди уа, беллеринден сынып, башлары къар тюбюне кёмюлюп тургъан къамишле, бутларына чырмашып, аякъларын эркин алыргъа къоймайдыла. Абындыргъан да, жыгъылтхан да этедиле Агъачны къыйырына аманны кебинден жетдиле.

— Жипи жер кёреме былайлары, — деди Алим, ёпке солуу эте.

Экиси да, агъачха теренирек кирип, бир уллу юлкую тюбюнде тохтадыла.

— Былайы тапды. Тёгерекни да къарап кёрюп турлукъбуз, — деди сержант, олтурур жерин сайлай.

— Къалай тапсыз болду бизни ишибиз. Нёгерлерибиз барысы да секирип жетишген болурму эдиле? Сен менден артда къалгъанча кёрюнген эдинг.

— Секиргендиле. Алай, лётчиклени уа билмейме. Мен секиргенде, командирибиз, не эсе да бир затла айтып, алагъа къычыра къалгъан эди.

Танг толу атды. Жел да тохтады.

— Володя, къарачы ары! Бизникиле!

— Хау, аладыла. Бир, эки, юч, төрт, беш...

— Ары чыгъып, кесибизни кёргюзтейик. Кёремпсе, кенделен тартып баргъанларын.

— Сен былай тур сора, — деп, сержант юлкую артындан чыгъып, чырпыла ичине ташайып кетди.

Эки-юч сагъатдан сора он төрт парашютист бирге жыйылдыла. Къалгъанлары уа жокъ. Ары-бери чачылышып, излеп да кёрдюле Кишини да тапмадыла. Командирлери да табылмады.

— Энди мындан кёп бизге былайда турургъа жарарыкъ туююлдо, — деди сержант нёгерлерине. Бюгече бизни самолётлагъа чабыууллукъ этген душман, бизни бу тийреде излемей да къоярыкъ туююлдо. Командир-

ликни мен кеси бойнума алама. Биринчи буйругъум: автоматларыгъызны жерлегиз! Парашютларыгъызны былайда къар тюбуне букъдуругъуз!

Парашютистле сержантны буйругъун толтуруп, тамам болгъан кезиуде, агъачны бирси кыйырындан, не эсе да бир тауушла, ауазла эшитилдиле. Хар бирини башына «Бизникиле» — деген акъыл келип, чырпыла арасы бла, таууш эшитилген жанына эниклеп къарадыла.

— Хенде хох!

Парашютистле, бир бирге къарап, сир болгъанлай къалдыла. Ызы бла уа барысыны да кёз къарамлары сержантха бурулду. Сержантны бети бузлап тургъанча кёрюндю, кёк кёзлери уа чырпылагъа учунуп, жерлеринден тепмей тохтагъандыла. Къарап-къарагъышчы ол беллинде тагъылып тургъан гранатладан бирин сермеп кюлуна алды.

— Пленнге угъай. Сермеширге керекди! — Алай айтып, сержант жерге баурланды. Бирсиле да жатдыла жерге.

— Халът!.. Хенде хох!..— деген кычырыкъла жан жанындан эшитилдиле. Ызы бла уа автоматла атылдыла. Окъла парашютистлени ышыгъы болуп тургъан чырпыланы, къалын юкюню бутакъларын ууатып, аланы юсюнде къырпакъ къарны жерге агъыздыла. Солдатланы аркъаларын къар басды.

— Атагъыз! Жууукъ келсинле! — деп буюрду сержант.

Немециле кеслерин кёп сакълатмадыла. Мычымай парашютистлени тегереклеринден ала башладыла.

Къалай огъурсуз такъыйкъала эдиле бу такъыйкъала. Адамны кёзлерине къан чапдырып, аны битеу жүрек халаллыгъын къаргъышха, жан къайгъыгъа бургъан такъыйкъала. Душманны тузагъы... богъурдакъдан алып тохтагъан ажал.

— Атыгъыз! — деп буюрду сержант.

Бир ауукъгъа дери, парашютистле жукъ кёрмей къалдыла: тереклени бла юкюлени бутакъларындан тюшген къар, букъу болуп, тегерекни тумалады. Аны алай болгъанын хайырланып, сержант солдатланы арыбери чачды. Аны ол амалы, былагъа иги онг берди. Бутакъладан къар тюшюп бошагъандан сора, агъачны ичи жаппа-жалангач болуп, тегерек бютюн да бек ачылды. Фашистле да жерге баурлангандыла. Атышыу

кыыстау барады. Гранатла чачылгъан жерлеринде къар бла бирге агъач сыныкъланы да, жер хурттакланы да кётюрюп кёкге атадыла. Алим сюркелип, уллу терекни къатына жетди. Аны артына бугъуп, ахыр гранатын сызды душманнга. Къар бла бирге, немецли касканы кёкге учханын кёрдю. Автоматын аяп атдырады. Огъу кёп къалмагъанды. Онг жанында нёгерлеринден бирини къаргъа сойланып къалгъанын кёрюп, анга тебиреди. Жан жаны бла окъла чууулдеп оздула. Жетди нёгерини къатына. Тёгереси — кызыл къан. Алим аны сюркеп, терекни артына элтирге умут этди. Алай ол бош кюреше эди аны бла. Анга болуру болгъан эди. Алим аны къайдан билсин. Кеси да сюркеледи, аны да сюркейди ызындан. Терек къатына жете баргъанынлай узакъ болмай тюшген гранатны кёрдю. Бек эталгъаны — башын къаргъа сугъаргъа кюрешди. Алай бир уллу кюч, аны кётюрюп бир жанына атханча болду. Кёз аллында жилтинле ойнадыла. Эсин ташлады.

16

Концлагерни нарасында жукълап тургъан Алимни къатында нёгери жингириги бла тюртюп уятды.

— Не къаты жукълайса, — деди ол анга, къулагъына шыбырдап.

— Бу арт чурулада, бюгечеча къаты жукъламагъанма. Не болгъанды?.. Алыкъа танг да атмагъан ушайды да.

— Айтырыгъым барды... — Нёгери Алимни къулагъына эринлерин жетдирип тохтады. — Немецлиле лагерни бу кюпледе былайдан кёчюрюрге умут этедиле.

— Къайры?!

— Ким билсин. Баям, Германиягъа сюрлюк болурла энди. Планыбыз планлай къалады. Жалан да къачар кюнюбюз башхады.

— Къайсы кюн?

— Аны ингирде билirse.

— Да бизни былайдан кёчюрюрге айта эселе, жолда тынчыракъ болмазмы къачаргъа?

— Угъай. Жолда кыйын боллукъду. Аны сагъышын да этгенбиз. Жалан да мында къачаргъа керекди. Былайдан Белоруссиягъа къутулалсакъ, анда партизан отрядладан бирлерин табарбыз.

— Ахшы, Салта, ахшы. Мен хазырма...

Таңг атып, кюн кётюрюле башлагъан кезиуде, къалауурла битеу тутмакъланы лагерни арбазына чыгъардыла. Март айы. Жаз башы жылыу кесни сездире башлагъанды. Кёкде седиреген боз булутла да, сууланган мамукъча, жаз башыны келечилерине ушайдыла. Кёкде къанатлыла жырлайдыла. Алим тегерегине битеу саны бла бурулуп къарайды. Бойнун а буралмайды, къыяулу болгъандан. Тегерекде дунияны кёреди: къанатлыланы эркин учханларын, булутла арасындан кюнню жилтинленгенин!.. Кёзлерин тойдуралмай къарайды дуниягъа. Ол кенгирекде уллу шахарны да кёреди. Аны чюйкебаш юйлерине да сейирсинеди. Вильнюс шахарды ол. Совет шахар. Алимни кёлю ёхтем бола тебиреди. Жюрегине къууанчлы сезим кире башлады. Алай, къарай кетип, кёзлери лагерни тегерегини къуршалагъан шипжилли темир чыбыкълагъа илинселе, жюреги такъыр болады да, башын ауур сагъышла толтурадыла. Бу лагерни ичинде бола тургъан кюйсюзлюк бла мурдарлыкъ ишле уа! Ачдан терилери сюеклерине къатып, ары-бери тентирей айланган, жалапбаш, саз бетли сабийчиклени кёргени сайын, Алимни жюреги жауча эрийди да, аланы ызларындан автоматларын кётюрюп айланган фашистлени кёргенде уа, эрий тургъан жюреги таш болуп, кёжюрегини къысады.

«Не тукъум жаныуарладыла была? Угъай... жаныуарланы не аманы да, быладан эсе огъурлуду...»

— 7019-чу тутмакъ! — деп, душман автоматчы къычырып чыкъды алларына.

Ол номер Алимни номери эди. Негерлери анга къарадыла. Алим алгъа чыкъды. Къалауур, аны кёрюп:

— Ком. Ком... — деп кесине чакъырды. Ол Алимни лагерни администрациясы болгъан эки къатлы юйге элтип, ичине кийирди. Башында этажына чыгъарды. Гар, узун коридор бла элте барды да, сахтиян бла тышланган бир эшикни къатында тохтатды.

Къолу бла сеп былайда тур дегенча, къалауур, эшикни ачып, ичине кирди.

«Не этедиле была мени?» — деп, Алим тынгысыз болду. Къалауур чыкъды да, ачыкъ эшикни кёргюzte:

— Ары кир, — деп буюрду Алимге.

Алим кирди. Стол артында олтургъан, орта жашаулу, акъсылбет душман офицер жеринден къобуп, Алимге шиптиклени кёргюztю.

— Олтур, Эменов.

Алим олтурмады. Ол жеринде сын болуп, эки кёзю, стол юсюнде кяамагъа кярагъанлай кяалды. Гестапочу, ышаргъан да эте, кяаманы кюлуна алды.

— Не, таныгъанмы этдинг?

«Къайдан... кяалайлыкъ бла тюшгенди бу быланы кюлларына», — деп сейирсинди Алим.

— Бу мени кяамамды.

— Болур, болур, — деди офицер, биягъыча ышарып. Сора, кяаманы жангыдан стол юсюне салып, айтды: — Билемисе, Эменов, бу кяама сени ёлюмден кютхаргъанын.

Алим жукъ ангыламады. Ол гитлерчини алыкъа ышарулулугъу кетмеген бетине соруулу кяарады.

— Сени жанында бу кяаманы тапхандан сора, вермахтны махтаулу солдатлары сени ёлтюрмегендиле. Ёлтюргенни кюй, дохтургъа бакъдыргъандыла. Бойнунда осколканы чыгъарып, жанынги сакълагъандыла. Ы?.. Нек тынгылайса?.. Алай некден болгъанын а билемисе? Биз кавказлыланы сюйген этебиз. Бу кяама уа сени кавказлы болгъанынги танытханды. Ангыладынгмы энди?

Алим гестапочу офицерни бетинден эки кёзюн алмай бир формада кярагъанлай тура эди. Гестапочу аны жаратмай, бет сыфатын тюрлендирди.

— Не, мен айтханнга ийнанмаймыса? — деди ол, ёнюн кяатыландырып. — Олтур... олтур!

Алим шинтикге чёкдю.

— Игиликни билирге керекди. Биреу санга хурмет эте эсе, сен да анга хурмет этерге керексе. Алай туюлюмю?

— Алайды.

— Хы, кёремисе, ангылагъан этесе. Манга да, санга да кереги олду. Къатынынг, сабийлеринг бармыдыла?

— Бардыла.

— Игиди, игиди. Биз оруслуланы хорласакъ, сен юйюрюнгу да кёрюрсе. Ы?

«Бу мени бери бош чакъырмагъанды. Бу кяаманы да кёз туурама бошдан салмагъанды. Не излейди бу ит менден? Не излейсе, мурдар, айт?..»

— Сюе эсенг, сени лагерден чыгъарыргъа кюлумдан келликди. Ы?

— Угъай. Керекмейди. Сюймейме.

— Не-е-ек сора?

— Юйреннгенме мында.

— Браво! Алай эсе сени мындан киши кыстамаз.
Бар сора, бар.

Алим олтурган жеринден кыбуп, эшикке ал бурду.

— Тохта!

Алим тохтады.

— Къамангы унутуп бараса?

Алим артха бурулуп, гестапочуга сагъайып къарды.

— Бер бери.

— Ахшы, алай эсе, къамангы тамбла алырса. Офицер сёзюмю береме. Шёндю уа бир сорууга жууап бер. Аны да биле эсенг. Билмей эсенг а керек туююдю.

— Неди ол?

— «Салта» дегенни ким болганын билемисе?

— Угъай. Бир да эшитмегенме.

Гестапочу Алимни бетине жютю къарап, иги кесек суюелди. «Сен да сволочладан бирисе. Алай, менден кытулган а тынч болмаз санга».

— Ахшы, билмей эсенг — билмейсе. Шёндю билмейсе. Алай сен аны билирге боллукъса. Тамбла эртденликге дери заман береме. Къамангы да ол заманда алырса. Башха айтыргыым жокъду. Бар.

17

Лагерни тёбен жанындан автомат тауушла эшитилдиле. Бараклагга кыайтып келе турган Алим ары бурду. «Энтда да жойдула кимлени эселе да». Ол жеринден тепмей, сирелип калды. «Бу мурдарлыкъларыгыз ючюн сизге дерт жетдирир кюн тууармы? Анга сёз да жокъду. Алай кыачан келир ол кюн? Кёрюрмеми мен аны?..»

— Марш, баракга! — деп кыычырдыла анга.

Алим аллында автоматын чюелтип турган къалауурну кёрдю. Акырын ызына бурулуп, баракла таба шош-шош кетди.

Алим берген ашларын да ашайлмады. Не эсе да бир ауур кыайгы, аман аурууча, борбайларын кыркыганды. Не этсин энди ол? «Илингендиле. Кыоярык туююдюле. Мени сатлык этерге кюрешедиле. Угъай, мурдарла. Жаным сизни кыолугъуздады. Аны кыалай сыйсегиз, алай этерсиз. Алай ниетим а кесими кыолумдады. Аны уа ёлтюралмазсыз. Сиз мени ёлтюргенликге ниетим сакъланыр, атамы кюрегинде... Тууган журтумда...»

Сагъыш эте жатады Алим нарасында. Салта жокъ-ду... аны къоншусу... Ол аны тюз атын да билмейди. Ким эсе да танымайды. Алай ол бонг адам туююлдо. Лагерде не эсе да бир жашырын ишле къурап айланады. Алим бла да алгъа бек сакъ танышхан эди ол. Энди уа ол кавказлы жаш бла ачыкъ сѣлешип тебирегенди. Алим анга сейир этеди. Лагерде хар жангылыккыны да Салта биледи. Фронгда ишледен да хапары болгъанлай турады. Къайдан, къалайлыкъ бла?.. Ленинградны душман блокададан азат этилгенин, совет аскер энди Эстонияны, Литваны, Латвияны азатлап башларгъа хазырланганларын Алим Салтадан эшитгенди.

Бу лагерде аскерчи жесирледен сора да, фашистлени къолларына тюшген партизанла, подпольщикле, тюрю сылтаула бла тутулгъан къартла, сабийлери бла анала да турадыла. Аланы ашырыучу пункт деп аталгъан энчи бараклада, кеслерни башха тутадыла. Аллаила жыйыла кетип кѣп болсала, аланы башха лагерлеге ашырыучудула. Алай бу арт чурулада уа, эсэсовчула жесирлени ары-берн ашырыу бла артыкъ бек кеслерни къыйнап къорешмейдиле. Аланы баш къайгъылары жесирлени сортлау туююлдо. Совет аскер быланы табанларындан баса, ызларындан сюрюп келеди. Аны себепли душман, лагерге адамла сыйыпмай башласала, аланы санын автоматланы кючу бла аз этеди.

Къаллай мурдарлыкъ ишди ол. Къаллай бир кюйсюзлюк барды фашистледе. Алим аны юсюнден сагъыш эте сюеледи. «Дуннигъа Гейнени бла Гѣтени, Марксны бла Энгельсени туудургъан закый халкъ, фашистлени къайдан туудургъанса?..»

Алимни сагъышларын нарасына келип сугъулгъан Салта бѣлдо.

— Къайда айланаса сен?

— Тиш-ш!.. — деди Салта, акъырын сѣлеширге керек болгъанын ангылатып. — Муратынг къалайды энди сени?

Алим негернини сорууун арталлы бла да ангыламады. Не зат дегенча, ол Салтаны бетине къарап къалды.

— Сейир этме. Сен Гансха не да мени сатаргъа керексе, не да Ганс сени ѳлтюрюрге керекди.

— Къайдан билесе сен аны?!

— Тиш-ш... акъырын сѣлеш. Билеме мен. Сен биринчи туююлсе. Аны ючюн сорама, энди муратынг къалайды деп.

— Мен сени сатарыкъмы сунаса?
— Ким билсин. Жаннга къоркъуу тышгенде...
— Не айтаса сен!
— Тиш-ш... кавказлы, ышанмасам, мен санга кесини да танытмаз эдим.

— Сора нек...

— Тохта сен. Кесинги сууут. Энди не этерге мура-тынг бар эсе да аны айт. Сен сагъыш этген болурса ол затны юсюнден.

— Этгенме... бюгече лагерден къачаргъа керекме. Башха амалым жокъду. Не къутулурма, не да ёлюрме.

— Сезгенме мен аны. Алай, бюгече сен лагерден къачаллыкъ туююлсе. Лагерден къачхан угъай, баракдан тышына окъуна чыгъаллыкъ туююлсе. Ганс сени алай тынч бошлап къоярыкъ сунма. Аллай хыйлачыны, аллай налатны адам улу айтып эшитмеген эсе да алайды. Аны кесин да бери кёп болмай ийгендиле.

— Сора мен не этейим? Ол мени къачан ёлтюрлюкдю деп сакълапмы турайым?

— Башха амал жокъду. Бир затынгы да билдирме. Жерингден ары-бери да кетме. Тамбла не боллугъун кёрюрбюз. Къачыуну юсюнден да тамбла сёлеширбиз. Бир адам бла да тиллешме. Мени бла да.

Алим ауур ахтынды. Башына бёрюню улугъаныча, не эсе да бир кюйсюз сагъышла улуп-улуп киредиле. Юсюне чапхан итлени къыстагъанча, ол аланы кесинден къыстаргъа кюрешеди. Аны шёндю аллахдан бек уллу тилеги — бир сагъат жукъу эди. Алай, къайда анга шёндю аллай насып! Кюн эртде батханды. Кече арасындан аууп барады. Наралада жесирле жукълайдыла. Алимни уа битеу ичи сыйыт этеди. Аны аякъ жанына кимле эселе да бирле келип кетедиле. Тынгылайдыла. Алим аны да билмейди... Бир заманда аны башына: бизникиле бюгече окъуна бери жетип къаллыкъ эселе уа! Бу мында азап сынагъан жесирле барысы да эркинликге чыгъар эселе уа! — деген акъыл келди. Ол акъыл аны кёлюн жарытды. Бираздан а жюрегин къууандырды: битеу оюму, битеу сезими тойгъа айланды. «Ма, алаамат десенг! Ол зат мени эсиме къалай тышмей тургъанды. Ма бусагъат бизни топланы атылгъанлары эшитилип тебирерикди. Ганс жатхан жеринден, жалан кёлеги бла къобуп, челекде суугъа тышген чычханча, гузабагъа къаллыкъды. Къалауурла шинжили темир чыбыкъланы башлары бла секиребиз деп, болгъанларын

жыртдырып, кѳанлары бла кѳатыш боллукѳдула. Мен а, чабып барып, солдатларыбызны кѳучакѳларыкѳма... Алайды, алай! Ма бусагѳат... Бусагѳат... бусагѳат...»

Ох, кѳалай насыплды ол бу кезиуде! Сунмай тургѳанлай, акѳылына кирген бир жарыкѳ жилтинни юфгюре кетип, андан жюрегинде уллу от жандыргѳанды. Ол аны жылытады, кѳууандырады, ѳхтемлендиреди, ийнакѳлайды. Бусагѳатда нарасындан атып тюшюп, тышына чабаргѳа хазырды — эркинликге кѳучакѳ жаяргѳа! Салтаны уятып, андан сѳююнчюлюк алыргѳа! Кѳуру андан угѳай, мында болгѳан жесирлени барысындан да. Боллугѳу алайды. Алим толу ийнанады анга. Киши да алдамайды аны. Кесини акѳылы айтады анга ол затланы. Алим кеси кесин бир заманда да алдамагѳанды. Алай адам боламыды — кеси кесин алдагѳан. Угѳай, угѳай... бусагѳат...

Ахшы умутлары кѳулакѳларына анасыны бешик жырыча эшитиле, ичинден а — бусагѳат, бусагѳат... — дей кетип, алай кѳалкѳыды.

...Лагерни кенг арбазы жесирледен толупду. Кюн да иги кесек ѳрге кѳтюрюлюпдю. Алим жесирлени арасында бек алгѳа Салтаны изледи. Кѳрмеди ол аны. Кѳалауур ызындан келе тургѳан сунуп, артха бурулуп кѳарады. Кѳалауур да жокѳ. «Кѳайры кѳуруду ол? Мени Гансха нек элтмейди?.. Ёлтюрген а бюгюнмю этерик болурла? Кѳайры тас болду бу Салта да? Анга айтыргѳым бар эди. Мындан сау ычхынса, атама письмо жазар эди ол. Адресими энтда да эсине тюшюрюрге керекди аны. Тукѳум атымы да, атамы атын да...»

Кѳалауурла, не эсе да бир номерлени кѳычыра, тутмакѳланы кимин ары, кимин бери сюре айланадыла. Ол барысы да Алимге тумандача кѳрюнеди. Бир кѳауум жесирлени, нек эсе да, башха тутмакѳладан бир жаына айырадыла. Алим, Салтаны излеп, тѳгерегине кѳарайды. Кѳалауурла хар номерни айтып кѳычыргѳанлары сайын, аны жюреги да элгенеди, кеси номерин айтхан сунуп. Кѳатында таныгѳан адамы да жокѳду.

Бир кѳауум кѳалауурла уллу итлени боюнларында жиплеринден тутуп, тутмакѳланы аллары бла ары-бери ѳтедиле. Итле уа: быладан бизге кѳайсыларын таларгѳа эркин этесиз дегенча, иелерине да кѳарап, кеслерини огѳурсуз гимхотларын жесирлеге буруп, гыр-мыр этедиле. Тутмакѳла да бир бирге кѳуш-муш этедиле. Не эсе да бир иш барды. Кѳалауурла жюз чакѳлы жесирни

бир жанына айырып, шош болдула. Тутмакъланы дауурлары да тохтады. Алим сыпдырылып алгъа ётдю. Къалауурла айыргъан жесирлени арасында кёзлери бла Салтаны изледи. Анда да кёрюнмей эди ол.

«Арабий, мен да билмей, аны тутупму кетген болурла?» — деген акъыл башына кирип, жүрегин чанчдырды.

Бир заманда, лагерни огъары жанындан къауум къара кийимли офицерле кёрюндюле. Жесирле ала таба ахлары кетип къарадыла. Гитлерчиле жууукъ келгенде, Алим аланы арасында лагерни таматасы — Гансны таныды.

Кюн да бир аман бузулупду бююн. Кёкню къара булутла жапхандыла. Сууукъ тебенниги да ура, шулпу этгенлей турады.

Ганс, эки къолун да артха тутуп, бир жанына айырылгъан жесирлени бетлерине огъурсуз къарай, аллары бла ары — бир, бери — бир ётюп, нёгерлерини къатында тохтады. Андан сора, ашыкъмай, къоюн хуржунундан къагъыт чыгъарды да, не эсе да бир затла да айтып, аны нёгерлеринден бирине берди. Ол а, къагъытха да къарай, алгъаракъ чыкъды да, дагъыда номерлени кычырып тебиреди.

— 7019-чу!..

Алимни жүреги элгенди. Мангамы айтадыла дегенча, апчып, не этерин билмей, къатында тургъанлагъа къарады. Ол онг жанында сюелип тургъан Салтаны энди эследи. Анга да кёз кыйырлары бла къарай, Алим тутмакъланы арасындан чыгып, алгъа ётдю да, айырылгъан жесирле таба тебиреди.

— Эй, эй... сен бери былайгъа келликсе, — деди Ганс анга, бармагъы бла кеси сюелген жерге чакъыра. Аны къара къол къабыны ичинден чюелген къара бармагъы, анга уу жилинны башы кымылдай тургъанча кёрюндю. Алим гитлерчиле тургъан жерге жетмей, кенгирекде тохтаргъа умут этди. Алай биягъы Ганс аны унамады. Алимни къатына чакъырып, кесинден юч-тёрт метр бир жанында тохтатды. Ол башын энишге тутуп сюелди. «Ёлтюре эсегиз, соза турмай ёлтюрсегиз а, мурдарла!» — деди ичинден. Санлары отча кыызгандыла. Акъылына бир зат да кирмейди. Аны къатына дагъыда беш-алты жесирни келтирип сюедиле. Алимни ала бла да иши жокъду. Ол кишини да кёрмейди. Кёзлерин ау басханды.

Экинчи айыруу да бошалгъандан сора, лагерни таматасы ортагъа чыкъды. Ол алгъын айырылгъан къауумну къолу бла кѳргюзте, жесирлеге бурулуп айтды:

— Была коммунистледиле... партизанла, подпольщикле. Мында да тохтамай большевик аурууну жайып айланганла. Энди тохтарла...

Айырылгъан жесирлени арасындан чачы жюлюниген бир тишируу чыкъды да, бара барып, лагерни таматасыны аллында тобукъланып, кѳз жашлары да саркъа, къолларын ѳшюнюне салып, аны тубюнден ѳрге жалынып къарады:

— Мени аягъыз, жюйюсхан. Мен ѳмюрде да болмагъанма коммунист. Мени бир тюрлю терслигим болмай келтиргендиле бери...

Алим биягъындан бери башын энди кѳтюрдю. Тиширууну жиляп, терилип айтхан сѳзлери жюрегин къалтыратадыла.

— Мен къуру кесим туйюлме мында. Сегизжыллыкъ сабийим биргемеди. Аны ѳксюз этме, жюйюсхан...

Алимни кѳзлери жилямукъладан толдула. «Охо, эрир эсе уа анга Ганс. Бир кесекчик адамлыгъы бар эсе, эрир...»

Ганс тиширууну табаны бла кѳкюрегине уруп, жерге сойландырды.

— Мама-а-а... Мамама тиймегиз... — деген къарыусуз сабий къычырыкъ эшитилди. Ызы бла халатыны этеклери жерде сюркеле, жаланаякъ, жаланбут, жаланбаш арыкъ сабийчик жесирлени арасындан чыкъды да, бара барып, жилягъан да эте, анасыны имбашларындан тутуп, аны жерден ѳрге тургъузтургъа кюрешди. Кѳп тутмакъла къоллары бла кѳзлерин жабып, башларын бир жанына бурдула. Ганс къалауурлагъа бурулуп, къолу бла быланы кетеригиз дегенча белги берди. Эки къалауур, жетип келип, тиширууну къолтукъларындан тутуп ѳрге суюдиле да, артха жерине къайтардыла. Ол аягъы юсюнде туралмай аууп бара эди. Жесирле тыячакъ болдула анга.

— Бу ит кючюгюн да ары! — деп буюрду Ганс. Жашчыкъны да элтип, анасыны къатында суюдиле.

Ганс мураты толгъан адамча, ыразы бет алып, жесирлеге къарады. «Къынгкъ этип кѳрчюгюз энтда да биригиз!» — демеклик бар эди, аны кюйсюз сыфатында.

«Игисагъан, шѳндю къолунда саууту болур эди!.. Би-

чагъым окъуна болгъа эди!..» — деп сытылды Алим ичинден.

Ганс Алимге бла аны къатында сюелген жесирлеге айланы тохтады. Энди былагъа уа не оноу этеди дегенча, битеу жесирле эслерин алагъа бурдула.

— Сизни къыйынгъызын улуу Германия бир заманда да унутмаз! — деп хахайлады Ганс, къолу бла алааны кѳргюзтюп.

Алимни аузу ачылып къалды. Бети тюрлене барып, къарча чиммакъ болду. Аны къатында сюелген жесирле да армау болдула.

«Не затла жаншайса сен, мурдар!» — деп къычырыргъа итинди Алим... алай тилин айландыралмады. Биреулен богъурдагъындан тутуп, аяусуз бойнундан бууа тургъанча, солууу тыйылды. Санларыны сингирлери тартылдыла. Кѳзлери чарс туманнга киргенча, сюелген халкъны бюлдюргю кѳрдю. Къулакълары зат да эшитмей къалдыла. Угъай, Алим быллай харамлыкъны сакъламагъан эди. Ол сакълагъан ёлюм эди... Энди уа не этсин ол? Сатлыкъ... Жесирлени сатхан сатлыкъ. «Угъай, угъай... ийнаныгъыз манга. Мен бир кишини да сатмагъанма. Мен сатлыкъ туююлма. Бу ит жалгъан айтханды. Ийнаныгъыз манга. Мен бир кишини да сатмагъанма!..» Алим ичинден алай тарала, жесирлеге къарады. Ол тѳп-тѳгерегинден, атылыргъа хазыр болуп тургъан окълача, ырахымсыз кѳзлени юсюне бурулуп тургъанларын кѳрдю. Башындан тѳгerek тутмакъ чоккасын алып, аны бла бетин жапды. Битеу санлары титиреп, тауушун чыгъармай жиляды. Акъылбалыкъ болгъанлы бери, бу аны биринчи кере жилягъаны эди.

Алим асыры хайран болгъандан затын да билмейди. Ёлген ёлюк болгъанды. Жиляй кетип, бир заманда кѳзлерин дуниягъа ачды. Къатында киши да жокъ. Къауум жесирни ызларындан сюрюп, узайып бара тургъан фашистлени кѳрдю. Жарылыргъа жетип тургъан жюреги жангыдан чанча башлады.

«Ийнаныгъыз сиз манга... мен сизни биригизни да сатмагъанма. Мен сатлыкъ туююлма!..»

Алимни кѳзлерин жангыдан жилямукъла тумаладыла... «Мен анда агъач ичинде нек ёлген болмаз эдим. Ол къаманы нек берген болуренг, атам, сен манга. Мен да нек унагъан болурем аны алыргъа. Ол болмаса, нѳгерлерим бла бирге жатарыкъ эдим къара жерде, тынчырахат. Бу бедншликден эсе, минг кере къайтып ёлген

ни эди манга. Энди мен ёлюрме. Ала ёлтюрмеселе да ёлюрме мен. Алай энди ёлюм да тынчайтмаз мени. Ала-лах, сенден тилеригим: Ганс манга жакыгъан бу беднш халарны туугъан тауларыма жетдирме. Атамы жерге кьаратма. Андан эсе мени кётюрюп, жаханимни ортасына ат...»

Ким эсе да жесирледен биреулен келе келип, Алимни имбашы бла акъырын кьагып ётдю. Алим анга кьарады. Ол башы бла ызымдан кел дегенча белги берди.

«Кимди бу? Къайры чакъырады мени? А-а, ангыладым. Жесирле кеслери ёлтюрюрге умут эте болурла мени. Ол да тюздю. Алай...»

— Нек тураса, кел.

— Тохтагъыз, сиз ашыкъмагъыз, — деди Алим, жеринден тепмей.

— Салта излейди сени. Жеринге бар.

Жесир алай айтып, Алимни кьатындан терк кетди.

«Салта... Кимди ол? Агент... шпион. Аны хатасындан болду мени бу бедншликге кьалгъаным. Озгъан кече кьачаргъа кьоймады. Не кьутулурем, не ёлюрем. Бюгюн быллай ачылыкны сынамазем!..»

Алим, шош-шош атлай, кеси тургъан баракга кирди. Юсюне айланган бир талай огъурсуз кёзню эследи. Барып, тюзюнлей нарасына ауду. Бираздан Салта да келди. Ол да жерине жатды. Бир ауукъгъа дери шум болгъанлай турду.

— Бу ишни Ганс сени да, сени кибик дагъыда бир кьауумланы да бюгер ючюн, сындырып ючюн, алай бла сизни сатлыкъ этер ючюн кьурашдыргъанды. Аны мен билеме...

— Сен билесе!.. Андан манга не?! Мен бир зат да билирге суймейме. Кьатылма манга, сволочь! Ол да, сен да бирсиз. Алай, эсигизде болсун...

Салта кьолу бла Алимни аузун жапды.

— Кесинги суут. Чуунгу чыгъармай тынгыла... Бюгече сен лагерден кьачаргъа керексе. Кьуру сен туюлсе. Кьачыуну планын жарашдыргъанбыз.

— Мен бир жары да кьачарыкъ туюлме. Мен мында ёллюкме. Дауунгму барды.

— Асыры учуз багъалай болурмуса жанынгы?

— Мен тюнене ёлюрге керегем. Тюненеги жаным багъалы жан эди. Бюгюн а ол бедншлик жанды. Сатлыкъ жан! Алай туюлдю деп ийнандырчы сен од ёл-

тюрюрге сюрюп кетген жесирлени, ийнандырчы сен бююн алайда манга къарагъан жүз минг халкъны...

— Тохта, сен тохта...

— Угъай,— деп, Алим башын нарадан жулду.— Сен кертиси бла да ол итледен туююл эсенг, манга бичакъ тап. Тилейме.

— Аны да табарбыз. Алай ол эсебинг да бошду. Сени тамбла Гансха чакъырса, жик жигинге дери къармап, анга алай кийирликдиле.

Алим, сейир эте, шошайды. «Бу не тукъум адамды? Къайдан сизди ол, мен бичакъны не зат ючюн излегеними?»

— Сен анга дерт жетдирирге сюе эсенг, жанынгы сакъларгъа кюреш. Мында уа ол зат сени кълунгдан келлик туююлдю. Дертни кзуру анга угъай, битеу фашистлеге жетдирирге керекди.

Гансха жалбарынып, аны аллында тобукъланган жаланбаш тиширзу да, «мама... мама»,— деп жерде сойланып жатхан анасына чапхан онгсуз жашчыкъ да Алимни къл аллына келдиле. Жюреги ташча къатды, не эсе да бир бёрю ачыуланмакълыкъ битеу акъылын бийледи. Ырахын санлары сингирлеча къатып, алагъа не эсе да бир деменгили къарыу киргенча болду...

* * *

Кече арасындан ауа башлагъанды. Баракны ичи азмаз жарыкъды. Къайда эсе да анда, кыйырында, жалан да бир чыракъ жанады. Кълганлары ёчулюпдюле. Жесирле жукълайдыла. Салта Алимни кълун тутду. «Заман жетгенди, хайда, жолунг болсун»,— дегенлиги эди ол аны. Алим нарасындан акъырын тюшдю. Кеси керегине онгсуз болуп ашыкъгъан адамча, къллары бла кенчегин да тутуп, жатхана таба чапды. Жатхана узун коридорну бек энишге кыйырында эди. Алим ары киргенде, бир къауум тутмакъ, юслери-башлары да кирге, сийдикге боялып, къабыргъаны туюп жанын чучхуй кюреше эдиле. Аладан бир экисин Алим таныгъан да этеди. Ала да Алимча, тюнене Гансдан «махтау» алгъан жесирле эдиле.

Жатхананы ичинде была къл кюрешмедиле. Тешикни алгъадан окъуна иги кесегин кълзып, хазыр этип кългъан эдиле. Кълган жумушун а терк бошадыла.

Жесирле бирини ызындан бири тар тешикден сыпды-

рылып-сыпдырылып тышына чыкдыла. Кече уа, аллах бергенча, бир къарангы, туманлы кече. Лагерни хар мюйюшюн да жарытып туруучу прожекторла кеслерини отлу «кёзлерин» не бек аралтып къарай эселе да, аланы жарыгы узакъгъа бармай, къалын туманда жутулады.

Алим, бирде баууру бла сюркеле, бирде төрт аякъланып чаба барады. Къатында нёгерлеринден адамны да кёрмейди. Кёрмесе да ол аланы кесича алгъа жан атып баргъанларын биледи. Алим лагерни тегерегин кършаллагъан темир чыбыкъ буруугъа жетер-жетмез прожекторла ёчюледиле. Лагерь къарангыгъа тумаланды.

«Сау болсун Салта, айтханыча этеди», — деп, Алим мыллыгын темир чалдншлеге атды. Энди иш былайдады. Токну жибергинчи, темир чыбыкъланы юзюп, кесине жол ачаргъа керекди. Заман бек азды. Къалауурланы къайгылары да чыгъа башлагъанды.

Сабы сынган бичагъындан сора, жанында абери си жокъду. Аны да къайдан эсе да Салта табып бергенди. Алим ол бичакъ бла темир чыбыкъланы кесерге кюрешеди. Болмады. Ары-бери бюгюп сындырыгъа къарыу табалмады: ала юзюлюрге жетгенча, алай къаты тартылыпдыла. Шинжилерине да кьолларын тырнатып, терен жарала этгенди. Алай ол аны сезген окъуна этмейди. Къапханнга тюшген бёрюча улуйду ичи! Дыгалас этип кюрешеди. Ёлгенден ары, лагерни ичинден кьутулуп, эркинликге чыгып ёлюрге итинеди. Асыры амалын тауусхандан, темир чыбыкъланы аузуна къабып, тишлери бла чайнаргъа кюрешеди. Заман кетип барады. Къалауурла жетип тутхунчу кьутулургъа керекди бу жаханмден. Не этсин? Къалай болсун? Темир чыбыкъла бла ёрлеп, башы бла секирирге да онг жокъду. Нёгерлери уа къалай болурла? Темир чыбыкъланы тартып, жулкьуп кюрешеди. Теркирек... теркирек былайдан ары бир кьутулгъа эди! Андан кьалгъаны иш туююлдю! Лагерден узакъ болмай агъач барды. Ары бир ташаялса, сора тутдурмаз эди ол кесин... Халатыны этеклери бла къатыш тутуп тартды темир чыбыкъдан. Ол юзюлюп кетип, Алим артха ауду. Къууанып тобукъларыны юсюне сюелди. Дагъыда юздю темир чыбыкъладан бирин. Этген тешигине башын сугъуп кёрдю. Сыйынды. Башын артха чыгъара да турмай, алгъа сыгъынды. Шин-

жиле айыу тырнакълача, халатына илинип, жибермей тохтадыла... Алим кьоллары бла жерни тырнап алгъа созулду. Шинжиле къапталындан ётүп, этни да тырнайдыла. Ол барысы да бошду. Белине дери эркинликге чыкьгъанды. Ол да насыпды. Энтда да бир кесек!.. Энтда да бир кесек!.. Чыкьды! Кьутулду къапхандан. Энди — агъачха!..

Алим жерден кьопду да, агъач таба чапды. Жер балчыкьды. Къарангыда батыула, дуппурла да кёрюнмейдиле. Алим бирде учуп жыгьылса, бирде уа абынып жыгьылады. Женгил кьобуп, дагьыда чабады. Ёлюмню ууучундан жашауун сыйырып барады. Алыкьа, ким билсин, не боллугьун. Ажалы да ызындан бара эсе уа. Тюнене Алимге жашау керек туююл эди. Бюгече уа керекди. Тамбла да, бирси кюн да, андан бирси кюн да... Ол Гансны табып, анга дертин жетдиргинчи! Андан сора... андан сора уа келсин ажалы. Алим андан къачарыкъ туююлдо. Шёндю уа къачады, кьуухотун этип, агъачха жан атып. Нёгерлерни къайсысыны эсе да ызындан жетди. Насып!.. Насып!.. Арыгъанын унутханча болду Алим. Экиси да бир бирин оза, алай чабып башладыла. Бу кезиуде лагерден автомат атылгъан тауушла эшитилдиле. Къаугъа чыкьды. Итле да юрюп тебиредиле.

— Къуугьун! — деди Алимге ызындан чабып келген нёгери. Ол алай айтып, Алимни озду. Балчыкьгъа боялгъан суу кийимлери эркин чабаргъа кьоймайдыла. Бираздан Алим аллында нёгерин тас этди. Бир жанына бурулмады эсе, жокь болду.

«Къайдады бу агъач? Лагерден къарагъанда былай бир узакь кёрюнмеучю эди. Къайдады? Жете болурмамы, арабий...» Солууу бирде тохтап къалгъанча кёрюнеди Алимге. Бирде уа, кёкюрегини кёрюк таууш этгенин эшитеди. Ичи отча жанады. «Игисагъан, шёндю бир уртлам суу табар эди. Жангыз бир уртлам... жангыз бир уртлам...» — дейди ол, кьургъакьсыгъан тамагьын тюкюрюгю бла жибитирге кюреше. Айхай, тюкюрюгю да жокьду. Бир такьыйкъагъа тохтап эс табар онг болса эди. Угъай, угъай... Итлени юргенлери жууукьдан жууукь эшитиледиле.

«Къайдады агъач?.. Терс жанынамы бурулуп кетгенме. Къайда агъач?..» — дей, алгъа къарайды. Къарангы

кечени дум-къара жабыуун кѳреди. Андан башха зат да угъай. Тап шѳндю кюндюз окъуна болса да, хазна жукъ кѳрмез эдиле аны къутургъан кѳзлери!

Энди хазна чабалгъан да этмей тебиреди ол. Аякъларын кючден бла бутдан сюйреп алады.

«Угъай!.. Былай а жарарыкъ тюйюлдю! Угъай, угъай... Итлеге талатып ѳлген ѳлюм неге керекди. Чабарыкъма алыкъа. Барды къарыуум. Барды... барды...»

Алим чырпылагъа урунуп тохтады. «Агъач... агъач!» — деди солууун зордан ала. Ызындан къуугъун жетип келе тургъанын билсе да, ол жеринден теберге ашыкъмады. Бир кесек эс табаргъа керекди. Итлени талашханда этиучюлерича, огъурсуз гъырылдагъанларын эшитип сагъайды.

«Тутдула бирибизни... Талайдыла. Угъай, былай тургъандан хайыр жокъду», — деп, Алим андан ары къачды. Агъачны теренине кире башлагъаны сайын, жолу бютюн да къыйын болду. Къарангыда кѳрмей, бара барып, кесин терекге урады. Бирде къалын чырпыланы арасына ташайып кетип, андан кючден бла бутдан чыгъады. Болгъанын тырнатып, халек этгенди. Кѳзлеринден башха затын да къорууламайды. Къалгъаны не да болсун... тѳзерикди. Бара кетип, къаргъа кирди. Агъачны иги да теренине къутулгъанын андан билди. Къардан ууучу бла сермеп алып, аузуна салды. Къызыу плитаны юсюне тюшгенча, аны къургъакъсыгъан тили, зыбыр, хомпук къарны терк эритди. Аузун жангыдан толтурду къардан. Алай эте барып, суусабын да къандырды, санларына къарыу да жыйды. Аякъ тюбюнде къар тауушдан бла, аллына тюбеген чырпыланы чыбыкъ тауушларындан башха зат да эшитмей барады. Къуугъун тохтагъан сунуп, ичинден къууана башлагъанды. Ичинден заманны тергеу этеди. Лагерни темир чыбыкъларындан ычхынып къачханлы тѳрт сагъатдан артыкъ болгъан болур деп оюмлайды. «Алай эсе мен къутулгъанма. Тѳрт сагъат чапхан эсем, бек аздан он километр узайгъан болурма лагерден...»

Ол алай сунганлыкъгъа, алыкъа лагерден артыкъ узакъ кетмеген эди. Не да болсун, барады айыуча чырпыланы жыра, бутакъланы сындыра. Биягъы жюреги тамагъына келип тохтагъанды. Жюрегини ургъаны бла солугъаны тенгди. Алай тохтарыгъы келмейди. Энди жан алыучуланы къолуна тюшюп ѳлгенден эсе, талагъы туруп ѳлсе ырадыды.

Не эсе да бир тамырлагъа аягъы илинип, жерге бауурундан жыгъылды. Башы да бир къаты затха тийип, кёзлеринден жилтинле чачылдыла. Ёрге къобаргъа ашыкъмады. Сууукъ къар къызгъан санларын бир бек тычыуун сууулады. Энди ёрге къопса, кесин жанып кетерикча сунду. Алай ит юрген таууш эшитилди. «Келе кёреме алыкъа была!..» — деп, секирип ёрге къопду. Дагъыда тынгылады. Жангыз ит юреди. Автомат атылгъан тауушла да чыгъадыла. Алай ала узакъдан эшитиледи. Итни юргени уа жууукъда! Алим алгъа секирди. Биягъы жан дыгалас башланды. Энди аллындан чырпыла аз тюбейдиле. Уллу тереклени уа къарелдилерин кёреди. Аны себепли энди эркин чабады. Алай ызындан сюрюлюп келген итни юргени жууукъдан жууукъ эшитиле башлады. Алим адыргы этип, аякълары бла, къоллары бла да къар чучхуу. Не эсе да бир агъач къыйыр илинди къолуна. Тартып аны къар тюбюнден чыгъарды. Бу кезиуде ит да ызындан жетип, юсюне секирди. Алим жерге къапланыргъа аздан къалды. Эки аягъыны юсюнде кючден бла бутдан сюеле, итге аллын бурургъа кюрешеди. Ит аны жауурун артындан халаты къатыш сермедди. Алим онгсуз бола башлады. Ит бла бирге чулгъана кетип, жерге ауду. Бир бирни жулкъадыла, жыртадыла. Алим бу такъыйкъалада адам туюл эди... Аны бу чекге фашистле жетдиргендиле. Ол ит болуп, ит бла талашады, санларындан къаны саркъа. Жанын ёлюмден къутхарыр ючюн къазауат эте тургъан жаныуар къалай эсе да, ол да алайды...

19

Къап-къара женгил машина агъачны къыйырын къууалагъан шыты, чунгурлу жолда, ары бла бери чайкъала, акъырын барады. Кёкню кюл бетли сур булутла тумалапдыла. Ала адам кёзюнден кюнню да жашырыпдыла.

Машина бара кетип, бир жерде жолдан бир жанына бурулуп, гитче талачыкъны къыйырында тохтады. Аны ичинден эки гитлерчи офицер чыкъдыла: бири генерал чынлары бла, экинчиси уа — полковник. Аякъларында жым-жым жылтырагъан дум-къара чурукъларын балчыкъгъа бояргъа болмай, кир кёлчюклени юслери бла уллу-уллу атлап, къургъагъыракъ жерге ётдюле. Пол-

ковник бууун сагъатына къарады. Заман он бирге бара эди.

Генерал Шульц, башын артха тутуп, бийик терекле-ни тѣпелеринден ёрге къарап, бираз сюелди. Ким бил-син, шѣндю аны акъылына не зат келгенин, алай бет ха-лиси уа доюн туйюл эди — аурукъсунигаи адамча. Ал-гъын ол былай болмаучу эди. Жарыкъ кѣллю, аягъы басханны кѣзю кѣрмеген, ёхтем фашист. Аны уруш жоллары Франциядан башлангандыла. Чехословакия-ны чек арасындан ётген герман аскерни ал сатырларында баргъанды. Польшада сермешгенди, Генерал чыннга да ол заманда жетген эди. Польшаны «ууатыуда» ба-тырлыгъы ючюн Гитлер энчи махтагъан офицерледен бири эди. Ол заманда Шульц жарауу энди ачылгъан эмилик ажирге ушай эди. Аны уллу умутлары алыкъа алда — кюнчыгъышда эдиле. 1940-чы жылны август айында анга юйюне барыргъа отпуск бергенлеринде да унамай къойгъан эди. Къайры унарыкъ эди, Германия бююн-бюгече Совет Союзгъа чабаргъа деп хазырлана тургъанлай. Ол юйюне кетгенлей ачылып къалса уа кю-сеп тургъан урушу. Угъай, Шульц аллай телиледен туйюл эди. Ол кесини дивизиясы бла Россияны чегин-ден биринчи болуп ётерге керекди. Алыкъа аны ёшюню орденледен толуп да туйюл эди. Аскер чыны да аны кѣлюне жетмеген эди. Кесинден бийик офицерлени кюн сайын кѣре, аланы жылтырауукъ алтын чыналарына сукъ-лана айланыучу эди. Ол аланы барысын да озар умут бла жашай эди. Жалан да жангы уруш теркирек баш-ланнга эди ансы. Жетди ол кюн да. 1941-чи жылны 22-чи июнунда дивизиясы бла Совет Союзну чегинден да ётдю. Хорлам бла бара кетип, генерал Ленинградха дери жетди да, бойнуна дери балчыкыгъа батханча, алай-да тыгъылып тохтады. 927 кюн сакълады Ленинградны босагъаларындан кирирге умут эте. Жеталмады умуту-на. Алайдан, ууатылып, артха къачды. Кимни эсинде бар эди алай болур деп! Аллах кѣкден тюшюп айтса да ийнанырыкъ туйюл эди Шульц анга! Энди уа ол — Вильнюсда. Туйюше кетип, мюйюзлерин сындыргъан къочхарча мудахды. Бююн да ол бери — агъачха — му-дахлыгъын чачар ючюн деп келгенди, полковник Вагнер-ни да лѣгер этип. Ала экиси да Бавариядандыла — жер-лешле. Бир бирни аскер училищеде окъугъан заманла-рындан бери танылдыла. Шуёхладыла. Генерал Шульц асламында кесини ич сѣзюн биреуге айтырыкъ болса,

жалан да Вагнерге айтычуду. Андан башхала бла аны ачыкъ ушагъы да болмаучуду...

Генерал тереклени тюплеринден ёрге къарай кетип, анда чапыракъсыз, жалан бутакъладан башха абери кёрмегени ючюмю эди, кёз къарамын жерге буруп, ахтынган да эте, башын чайкъады. Ала экиси да шош-шош атлай, агъачха кирдиле. Бир ауукъгъа дери шум болганлай бардыла. Полковник Шульцу тынгылауну ийип баргъанын онгсунмады. Алай андан алгъа сёз башларгъа да болмады. Аны бери Шульц чакъыргъанды. Бошдан чакъырмагъанын Вагнер биледи. Аны себепли, сёзю да генерал кеси башласын.

Полковникни тынгылагъаны аны ючюн эди. Шульц а нек тынгылайды?

— Сен къалай къарайса?..— деди генерал, ала агъачха иги кесек терең киргенден сора.

— Не затха? — деп сорду полковник.

— Германиягъа.

Полковник, сейир эте, жюрюшюн акъырынлатды, бир атлам генералдан артха къалды.

— Германия уа не?

— Биз аны къоруулаялмай къалырбыз деп къоркъама. Тас этип...

Полковник, аякълары жерге жабышханча, тохтап къалды, генералны кенг жауурунлу аркъасына да кёзлерин аралтып. Шульц аны билмей, алгъаракъ кетди. Ала машинагъа минип бери атланганларында, быллай затны юсюнден сёз тууар деп полковникни эсинде да жокъ эди. Генерал аны хар замандача ахшы умутларыны, не да тиширыула бла къахмеликлерини, не да Германияны уллу кючюню, не да Гитлерни закийлигини... юслеринден айтырыкъ сунган эди. Бу уа Германияны кебинге чулгъай турады.

Генерал къатында полковникни эслемей, артха бурулду.

— Не сюелесе? Аягъынга шинжими киргенди?

Вагнер аны къатына, къоркъгъан адамча, тегерегине да сакъ къарай, терк келди.

— Сен не затла айтаса, Шульц? Гитлер сау къадарда, Германиягъа не къоркъуу барды! Саулай дуния алыкъа бизни аякъ тюбюбюзде боллукъду.

Генерал шуёхуну сёзюне иги онгсунмай тынгылады.

— Сора сен алыкъа эски кызыуунг бла жашай кереме, Вагнер.

— Тохта, сен биз хорларыбызгъа ийнанмаймыса?

— Алгъын ийнануучу эдим. Энди уа угъай.

— Нек айтаса алай, жюйюсхан генерал?

— Атымы айт. Мен шёндю санга генерал туююлме.

— Сени ангыламайма, шуёхум.

— Бек ангылайса, албугъартыргъа кюрешгенлигингди ансы. Мен сени бла былай ачыкъ да сёлеширик туююл эдим, санга ийпанмасам. Сатмазлыгъынгы билеме. Алай, тап, сатхан окъуна этсенг да, уллу къайгъырмайма. Германия ёлсе, бизге ансыз жашау неге керекди.

— Германия бир заманда да ёллюк туююлдю! Биз къалай хорлатып къоярбыз факъыра оруслулагъа бла махтанчакъ, тели ингиллизлеге?

— Мени жюрегим да аны ючюн жарылады, шуёхум. Билемисе, алыкъа Германияны къутхарыргъа боллукъ эди. Алай Гитлерни башы анга жетмез ансы.

— Сен ауругъан эте болурса, Шульц.

— Гитлер шёндю урушну тохтатырны къайгъысына кирсе эди, къуру Германияны угъай, битеу Европаны да сакъларгъа боллукъ эди коммунизмни ууундан. Хоу, хоу... мени акъылым алайды. Алыкъа кеч туююлдю...

Была, ушакъгъа асыры къызгъандан, агъачны теренине кирип кетгенлерин да сезмедиле. Полковник бир заманда сагъатына къарады.

— О-о, талай заман болады биз агъачны ичин къыдыргъанлы. Къайтайыкъ артха.

Эки гитлерчи офицер ызларына бурулдула. Генерал ач болгъанын энди сезди. Аны себепли, ашыгъыулу атлап тебиреди.

— Жюйюсхан генерал! — деп, полковник Шульцну билегинден тутуп тохтады. — Ары къарачы. Не эсе да сойланып жатхан зат барды.

Полковник алай айтып, жан башында къаралдым сахтиян къабындан пистолетин чыгъарды. Экиси кёзлери бла кёргеннге ийнанырыкълары келмегенча, сирелип къалдыла. Бойнундан бууулгъан итни кёзлери, орнундан чыгъыпмы кетедиле дегенча, кёкге аралыпдыла. Кенгнге ачылгъан аузундан тили бир жанына салыныпды. Тишлерине быстыр жыртыкъла илинипдиле. Аны бойнундан буугъан адам жерге бауурундан жапланыпды. Бети кёрюнмейди. Юсюнде кийимлерини жулкъунмагъан жери жокъду. Этинде уллу жарала кёрюнедиле. Аладан саркъгъан къан, аны тегерегинде къарны къызартыпды.

— Ким эсе да концлагерден къачханды, — деди пол-

ковник. Сора бара барып, чурукъ табаны бла аны имбашындан тюртдю да, артха аудурду.

— Кёремисе ол кьолланы, кьапханла кибик, — деди полковник, тамашагъа кьалып. — Бетине уа кьарачы муну!

Бетди дерча аны бети да жокъ эди: мангылайындан тебиреп, сакъал тюбюне дери битеу болгъаны тырналынды. Уюгъан кьан тугулла метекелеча жер жерине жабышыпдыла. Не кёзлери, не бурну, не аузу билинмейди.

— Быллай ёлюмню уа бир да кёрмегенем, — деди полковник, артха чегинип.

— Жигит ёлюмдю, — деп кьошду генерал. — Бууундундан тутуп кёрчю. Не эсе да ёлмегенча кёрюнеди бу манга.

— Ёлмей а! Былай болгъан адам сау кьаламыды дейсе. — Полковник, алай айтып, бир кьолундан жукъа сахтиян кьол кьабын тешди да, жийиргенчли халда ёлюкню бууундундан тутуп кёрдю. — Ма сейир! Жюреги ура турады.

— Хы, кёрдюнгмю! Быллай адамланы кьалай хорларкььса?

— Аны уа бусагъат, — деп, полковник керохуна кьармашды.

— Тохта, — деп буюрду анга генерал. — Сен билесе, жигит адамланы мен кьалай багъалаучуму.

— Да бу душманды. Оруслу.

Алим юсюне ёрге сюелип жаншагъан гитлерчини сёзлерин да эшитмеди, аланы кьатында болгъанларын да сезмеди. Ол жарты ёлюп эди.

20

Кьабарты-Малкъарда уа жашау-турмуш аз-аздан игиге айланып барады. Нальчикде бир кьауум пред-предприятаяла ишлеп тебирегендиле. Битеу элде душман чачып кетген колхозла бла совхозла жангыдан кьуралгъандыла. Республика, кьолундан келгени кьадар бир, фронтха болушлукъ береди. Жыл санлары жетген жашларын а урушха ашырады.

Районну военкому — сенкилбет, акъ чачлы, гёжеф санлы майор — кабинетини терезесинден кьарап, арбадан тюше тургъан Исламны кёрдю да, аны аллына чыкьды. Была экиси да бир бири бла эрттеден шагъы-

рей эдиле. Бош шагъырейле угъай — бир бирни намыслы кѳрген шуѳхла. Жыл санлары да теңгши.

Майор кенгден окъуна ышара келип, Исламны къу-чакълагъанда, Элдар ѳхтем болду. Ол нѳгерлерине: «Кѳ-ремисиз, мени атам къаллай кишиди», — деп айтыргъы келди. Жашлыкъ этип айтып къоймагъаны иги эди. Исламны къаллай киши болгъанын ала Элдардан иги бил-мей эселе, кем билмей эдиле. Тѳзалмай, айтып ийген болса уа, нѳгерлерини алларында ол махтанчакъ сабий-ча кѳрюнюп къаллыгъына сѳз жокъ эди.

— Санга, кѳремисе, къаллай жигитле алып келгенме, Михаил Михайлович, — деп, Ислам военкомгъа жашла-ны кѳргюзтдю.

— Манга угъай, Совет аскерге, — деди военком, жа-рыкъ ышарып. Сора жашлагъа айланып айтды. — Къа-лай, гитлерчилени сопакъларгъа барабызмы?

— Барабыз, — деп, жашла бирден жууап берди.

— Охо, аперим, — деп, военком ыразы болду.

Военкоматны аллы адамдан да, арбаладан да толуп эди. Ала да бююн, Акъташдан келгенлеча, башха элле-ден келгендиле. Жангы къауумну бирге жыйышдыра, ала бла сѳлеше, тизимге тизе айланган офицерледе тынчлыкъ жокъду. Военкоматны юйюню огъары жа-нында, башлары гетен бла жабылып, эки жок машина турады. Ала бююн окъуна Элдарны да, аны нѳгерлерин да, башха элледен келген жашланы да Нальчикге элти-рикдиле.

Исламгъа замап терк озуп кетгенча кѳрюндю. Баям, жашы ючюн кѳрюннгелиги болур эди алай. Бююн эрт-тепликте Элдар бла бирге юйлеринден чыкъгъанында артыкъ уллу къайгъырмагъан эди. Ким биледи, жолгъа баласыны биргесине атланганы ючюн къайгъыргъан болмаз эди. Бери келгенли уа, ата жюрек жашына эрип тохтады. Бирси жашла бла бирге, ол машинагъа минип тебиреген кезнуде, кѳкюрегини ичинде не эсе да бир за-ты юзюлюп, эниште тюшюп кетгенча болду. Къалгъан-ланы арасында Элдар анга барысындан да гитчечикча, барысындан да къарыусузча, барысындан да эриулюча кѳрюндю.

Хызырдан бери Исламны кѳлю бу жол биринчи кере толду.

Машинала оздула. Ислам бурулуп кетип бара, арт жанындан военкомну анга сѳлешгенин эшитип тохтады.

— Ислам, бир кесекге манга къайт, — деп тиледи ол.

Ислам военком бла бирге аны кабинетине кирди. Экиси да столну эки жанында, бетден бетге кырашып олтурдула. Военком тютюнню да букчулата, Исламны сынагъан этгенча, аны кёзюне бирде тюрслеп кырай, бирде уа эниклеп кырай, иги жесек турду. Ислам аны бетин тап кёрмедди. Не эсе да бир затны айтыргъа хазырланып, айталмай тургъанын сездди.

— Экинчи жашынгы да ашырдынг, ы? — деди военком Исламгъа.

«Тейри, аны айтыр ючюн а чаккырмагъанса мени бери», — деди Ислам ичинден.

Военком столну яшигин кесине тартды да, андан эки бюкленнген кыагъытны чыгъарды. Кёзлерин мудахлыкъ басып, кьолунда кыагъытха кыарагъанлай кыалды. Исламны жюреги чанчды.

— Не ди ол, Михаил Михайлович?

— Мен эки айдан бери бу кыагъытны санга бералмай тургъанма, — деди военком, ауур кючюнюп. — Сен фронтвиксе. Сени кыаты адам болгъанынгы мен билеме. Болса да, бералмай тургъанма. Ийнанырыгъым келмей... Былай болмаз деп... Табылып иш кыалыр эсе уа деп...

Ислам военкомну кьолундан кыагъытны алды. Жапгыз кьолу бла аны ичин ачалмай, ауара болду.

— Ёлгенми этгенди Алим? — деп, ачыуу чыгып сорду Ислам военкомгъа.

— Тас болгъанды... ёлгенинден бла кыалгъанындан хапар жокъду.

Ислам кыагъытны кьойуну теренине сукъду да, олтургъан жеринден кьопду.

— Ким биледи, сау эсе уа... — деди военком Исламгъа.

— Ким биледи, алай болургъа да болур. Хайда, сау кыал, Михаил Михайлович.

Военком Исламны арбасына дери ашырды. Тышында кеч болуп бара эди. Ислам жолуна атланды. Райкомгъа кыайтыргъа керек эди да, аны иш да унутуп барады. Атланы жюгенин бошлап ийгенди да, ала Гюренни ичи бла энишге айланып, кеслери алларына чаккырын барадыла. Элни кыыйырына жетген жерде, аны аллына тубюнден келе тургъан Байрамов чыккъды. Ол атындан тюшюп, Ислам бла саламлашды.

— Нек мудахса былай? — деп сорду Амаш анга.

— Бош... бош, — деди Ислам, жюрек ачыуун билдирмезге кюрешип.

— Райкомгъа къайтханмыса?

— Угъай, унутуп барама.

Байрамов, Исламгъа сейир этип къарады.

«Тейри, аллай адам ча болмаученг. Не эсе да бир тыгысыз жеринг а барды», — деди ол ичинден.

— Жашланы ашырама деп кеч къалып къалгъанма. Керек эсе, къайтайым артха.

— Къайт да, бюгече мында къал. Не затха деп кечеги жолоучу бола айланаса, — деди Амаш.

— Угъай, угъай. Кече уа къалаллыкъ туююлме. Алай, мени излеген хапарынг бар эди да, бек къыстау жумуш эсе къайтайым.

— Энди бек къыстау болуп этген жери да жокъду... алай селеширге уа керек эди. Охо, къайгъырмаз, жетиширбиз. Мында къаллыкъ туююл эсенг, жолунгдан къайтармайым. Тамбла къалып бирси кюн Нальчикге атланьыргъа керексе... обкомгъа.

— Нек?

21

Озгъан кече ол бир такъыйкъагъа да кезюн къысып жукъламагъанды. Бюгече да кечеси алай бла озуп барады. Жукълай башлагъанлай, Алими кез аллына сюеледи да, сескенип уянып къалады. Кеси кесине кёл этдирирге да кюрешеди. Алай жүрегине чыгъанакъча чанчылгъан ачыуну ууун басалмайды. Кече, ундуругъуна жатып, кеси аллына къалгъан заманда болады ол алай. Мария бла Фатиматны къатларында уа ол кюсюннен окъуна этмейди. Алагъа жукъ сездиргенден аллах сакъласын. Аны себепли, Ислам аланы къатларында ойнаргъа да, кюлюрге да кюрешеди.

Бу ингирде жата туруп, Мария: «Алимни къагъыты нек тохтап къалгъан болур? Нек жаза болмаз?..» — деп жарсыгъан эди. Ислам а:

— Къоркъма, жазар алыкъа, — деп, ариула айтып, жүрегин жапсарып къойгъанды.

Энди уа ундурукъда бурулады, сытылады. Кеси ёмюрюнде бу жолча уллу ачыу кирмегенди аны жүрегине. «Туудукъ деп андан айта кёреме», — деп, ненча кере ахтынып барады ол бюгече. Жатхан жери анга тешекча угъай, ташла юсюча болуп кёрюнеди. Анга бираз жукъларгъа керек эди. Танг атханлай ол Нальчикге атланьыркъды. Обкомгъа чакъыргъандыла. Бармай жарарыкъ

туйюлдю. Бюгече бир кесек жукъламаса, аны бети то-
зурар, кёзлери кызыарыла...

Жукъларгъа керекди. Жукъламаса жолда да кый-
ын боллукъду.

«Жукъларгъа... жукъларгъа... а-а, биз Кисловодскеде
госпиталда къалай жукълаучубузну мен нек унутуп ту-
рама. Санагъан этнучек да. Энтда да санайым... бир...
эки... юч... тёрт... беш...»

Ислам, санай кетип, къалкъыды. Алай аны жукъусу
узакъгъа бармады — бирси отоудан сабий жилигъан
тауушха уянды. Ол анга къалай хычыуун кёрюндю! Ис-
ламны жукъусу арталлы бла да аязды. Сергочукъ аны
хар къуру да бу заманда уятычуду. «Мени сагъа-
тым», — деучюдю Ислам анга. Шёндю тышында танг
аласы болур... Хоу, алайды. Сергочукъ бу заманда къау-
гъа этип башлаучуду.

Ислам бирси отоудан Фатиматны ауазын да эшитди.
Ол баласына ариучкъла айтады. Аны ауазы мамукъча
жумушакъды. Бусагъат ол Сергону бешигинден тешип,
къойнуна аллыкъды. Ислам аны алай этеригин биледи.
Серго анасыны къойнуна тюшгенликге жукъларыкъ-
туйюлдю. Сютден да тоюп, къагъанакъ тили бла башха
бир жан да ангыламагъан затланы жаншап тебрерикди.
Дуния башында не тауушлукъ макъамдан да, анасына
балачыгъыны ол жаншагъаны хычыуун кёрюнюрюкдю.
Эртденликде юдегилени барысын да Серго уятычу-
ду.

Мария да уянганды. Ол да Исламча, Сергону ауаз-
чыгъына къулакъ салып, ичинден анга къор болуп бо-
шаялмай жатады. Алай ол кёп жатарыкъ туйюлдю.
Бусагъат туруп барып, къагъанакъны анасыны къойнун-
дан аллыкъды. Ол аны келтирип, Исламгъа да кёргюз-
тюрюкдю. Бираздан а Азинат да уяныр. «Беригиз бе-
ри», — деп, Сергону башхаладан сыйырыргъа кюрешир...

Хар зат да алай боллугъун Ислам биледи. Сергочукъ
шёндю бу юйню къууанчыды, уллуланы жүрек жубан-
чыды. Ол болмаса была шёндю къалай жашарыкъ бо-
лур эдиле? Кеси уа бир асыулу сабийчикди: аман кы-
лыкъ этгени жокъ, жилип да кыйнамайды. Алимни
юдегили этгенлери къалай иги болгъан эди! Аны ючюн
Мария аллахха минг кере шукур этген болур.

Ислам, башха кюнледеча, Мария туруп, анга Серго-
чукъну келтиргинчиннге дери сакълап турмады. Жерин-
ден къобуп, кийинип тебиреди.

— Былай эртде уа нек кьозгьалгъанса? — деди Мария анга, тынгысыз болуп.

— Жолгъа атланырыкъ адам жатып турургъамы керекди да.

Ислам кийинип бошاپ, тышына чыкъды. Неди бу? Биягъы къар къатыш жауун жауады. Юч-тёрт кюнден бери тохтамайды. Элни орамлары бла ырхы суула барып тебирегендиле. Исламгъа бу зат иги кёрюмеди. Адамланы жунчутханды. Малла да къыйналадыла: орунлары, ыстауатлары да суу болуп, жатып тынчлыкъ тапмайдыла. Бюгюнлеге уа кюн аязыр деп умут этген эди Ислам. Алай аны бир да аязыр халы жокъду.

Ислам юйюнден жолуна хазырланып чыкъды. Юсюнде къара жамычысы, башында тегерек бухар бёркю. Бу бёркню ол жалан да Нальчикге баргъанда кийиучюдю. Ислам элни ичи бла гюрбежи таба жетип барады. Арбасы да, атлары да андадыла. Жауун а тохтамай жауады. Ислам быллай мартны кёрмегенди. Эл да, къалай эсе да, буюгъуп тургъанчады. Орамлада бир жан кёрюмеди.

Ислам арбасын жегип, жолуна тебиреди. Кёп тюрлю сагъышла мийисин къайната барадыла. Къаргъыш жетгенча, сунмай тургъанлай, къаллай ачы хапар келгенди анга. Къоюн хуржунун къармап, военком берген къагъытха тие-тие барады. Бу къагъыт аны ичин къаралтханды. Башын сылхыр этгенди.

— Ким биледи, ол сау эсе уа? — деди Ислам, кесин ауур сагъышланы кършоуундан кьутхарыргъа кюреше. — Военком шуэхум да алай айтхан ушай эди да. Урушда аз тюрлю зат болмайды. Кесим кёзюм бла кёрген ишди. Тейри, сау окъуна болур...

Ислам ол акъылына ийнанырыгъы келди. Ол аны башындан чыгъармазгъа кюрешди. Битеу эси ол акъылыны тегерегинде тепсеп башлады.

— Билмей тургъанлай, кесини письмосу келип къалса уа! Къанаматдан да тюнгюлгенек бир заманда. Ол а — сау...

Исламны къарангы кёлю теренден жарый башлады. Жауун а юсюне аяусуз жауады. Сезмей барады аны, аны суу башында бухар бёркюнден ётюп, тёппесин жибитгенди.

Нальчикде кюн тауладача туююл эди: жауун да жокъ, туман да жокъ. Алай оууукъ эди. Кёкню къара булутла жабылдыла. Ол себепден, кюнню кёзю да кёрюнмей эди.

Ислам кесини эски кьонакъбайларында тохтагъанды. Бу жол ол Нальчикге бир заманда да болмагъанча кыйналып жетгенди. Атларындан бири Уллу тарны жолунда окъуна ташлагъа абынып, аягъын ачытханды да, акъсай-акъсай, кючден бла бутдан келгенди. Аны хатасындан Ислам Нальчикге бир кюн кеч къалып жетгенди. Ол да бек тапсыз болгъанды. Амаш бек къаты эскертген эди — бюрогъа чакъырадыла деп.

Обкомда уллу жыйылыу бара тура эди. Ислам бери аны да билмей келди. Амаш жыйылыуну юсюнден жукъ айтмагъан эди.

Ол, жыйылыу бара тургъан залны эшигин тынч ачып, ичине акъырын кирди. Кесин эслетмез ючюн, аякъ бурунлары бла шош-шош атлай барып, бек кыйырда бош шинтиклени бирине олтурду. Анга бойнун буруп къарагъан адам болмады. Трибунада обкомну биринчи секретары кёрюне эди. Ол жангы адамды. Ислам аны сыфатындан танийды ансы, тюбешин аллай шагъырейлиги жокъду.

Президиумда кёп адам олтурады. Республиканы уллу кьуллукъчулары хазна къалмай барысы да андадыла. Аланы арасында партияны обкомуну алгъыннгы биринчи секретары Чалханов жокъду. Аны немецлиле ёлтюргендиле. Президиумда обкомну дагъыда бир секретары — Жантемиров Сафар да жокъду. Урушда ёлгенди ол. Къабарты-Малкъарны атлы аскер дивизиясыны командирлеринден бири эди: Ислам урушха аны бла бирге баргъан эди.

«Ол жоюлду да кетди... Иги адам болуучу эди. Чынтды коммунист ниети шаудан сууча таза. Сау болса шёндю ол анда олтурлукъ эди...»

Ислам президиумда Амашны эследи. Ол анга, къалай эсе да, жунчуп, мудах болуп тургъанча кёрюндю.

«Иши кёпдю. Мюлкю седиреген сау районну ауурлугъу аны бойнундады. Райкомда штат бла ишлерге керекли адамланы бешден бири да жокъду. Хар не жумушха да кеси чабып айланады. Арыгъан болур. Ауур иш не къаты адамны да чёкдюреди.»

Ислам президиумну кьоюп, энди залгъа къарады. Желкелери анга айланып болгъанлыкъгъа, ол аланы араларындан кесини бир къауум шагъырейлерин танды. Кимни кёрсе да, эси уа докладчыда эди.

— ...Фашист Германияны оккупациясындан эркин этилген Къабарты-Малкъар жангы жашауну жангы къаласын ишлейди. Душман ууатып кетген заводларыбыз бла фабрикаларыбыз бири къалмай ишлеп тебирегендиле. Ол уллу хорламды, жолдашла! Бир жылны ичинде эки жыйырма бузулгъан предприятияны аягъы юсюне салмакълыкъ махтаулу ишди. Колхозларыбыз да къарыу ала барадыла. Аланы кёбюсю кыралгъа эт да, сют да сатадыла. Былтыр республика мирзеу заготовкадан планын а эки кереден аслам этип толтургъанды. Бизде Сталин атлы колхоз (председатели Бармахова), «Большевик» колхоз (председатели Эменов)...

Ислам кесини тукъум атын эшитгенде, нек эсе да, тынгысыз болду. Президиумда олтургъан Байрамов, бойнун алгъа созуп, залдан кимни эсе да изледи.

«Баям, ол мени излей болур», — деп келди Исламны эсине.

— ...бу колхозла бардыргъан ишле историяда жазылырча ишледиле. Акъыллы оноучу болгъан жерде жетишим да болады, низам да болады. Биз бюгюн бери — оккупациядан сора озгъап бир жылны ичинде этген ишлерибизни итогларын сюзерге эм да мындан ары этерик ишлерибизге къараргъа деп жыйылгъанбыз...

Жыйылыуну не жыйылыу болгъанын Ислам энди ангылады. «Амаш мени бу жыйылыугъа чакъыргъан болур эди — деп, Ислам жүрек тынчлыкъ тапды.

— ...Багъалы жолдашла, — деди биринчи секретарь, докладны ахырына жетгенин сездирип, — Къабарты-Малкъар социализм къурау иште хар заманда алда баргъанды. Энтда да жолубуз олду!

Халкъ къарс урду. Ислам да кьолун къарс уругъа деп кётюрдю. Алай ол жарты кётюрюлгенлей къалды. Анга экинчи нёгер табылмады. Кьолу болмагъан имбашы, кийимлерини тюбюнде адырғылы кымылдай къалды.

Жыйылыу бошалды. Ислам шагъырейлери бла саламлаша, саулукъ-эсенлик сурай, залда бек артха къалды. Ол андан чыкыгъанда, Амаш аны эшик къатында сакълап тура эди.

— Тюенене кьайда эдинг сен? — деди Байрамов, Исламны кьолун тутуп саламлаша.

— Жолда чырмаула чыгып, келалмай кьалгъанма. Не эди?

— Мени бла жел, — деп, Амаш экинчи этажгъа кьютюрюлген атлауучлагъа ал бурду. Ислам аны ызындан тебиреди. Байрамов бир сёз да айтмай, Исламны биринчи секретарны кабинетине элтип барды.

— Самат Асланович, ма Эменов.

— А-а, алай эсе, танышайыкъ. — деп, биринчи секретарь столундан алгъа чыгып, Эменовну кьолун тутду. — Олтур бери. Биз сени тюенене сакълагъан эдик.

— Жолда чырмалып кьалгъанма. Кечгинлик...

— Къайгырмаз, къайгырмаз, — деп, биринчи секретарь Исламны сёзюн терк бёлдю. — Мен, сени бла бетден бетге шагъырей болмагъанлыкъгъа, сени ахшы таныйма. Сен керексиз сылтау этиучюледеп болмагъанынгы да билеме. Манга сени юсюнгден кёп хапар айтхандыла.

Алай тьююлмюдю дегенча, биринчи секретарь Байрамовха къарады.

— Алайды, алайды, — деп, Амаш анга кьошулду.

— Тюенене биз бюрода партияны Черен райкомуну ишине къарагъанбыз, — деди биринчи секретарь Исламгъа. — Урушну палахы бла райком бек седирегенди. Аны жолдаш Байрамов угъай, сен да, бирси коммунистле да ахшы билесиз.

— Билебиз, — деп кьошду Ислам.

— Билирге да керексиз. Шёндю сизни районда партия иш жокъну орнундады. Халны тюзетирге керекди. Бюро бир къауум мадарланы белгилегенди. Жолдаш Байрамов айтхан болур санга бюрону оноун.

— Угъай, Самат Асланович, жукъ да айтмагъанма. Исламгъа мен да бусагъатда тюбегенме.

Эки-юч такъыйкъа чакълы бирге кабинетни ичи шош болгъанлай турду. Ол къысха кезиучюкню ичиде окъуна Исламны акъылына минг тюрлю зат келип кетди.

Обкомну биринчи секретары айтды:

— Партияны Черен райкомун кючлендирир мурат бла, обкомну бюросу сени ары секретаргъа айырыргъа деп оноу этгенди. Ол кьуллукъгъа бюрону членлери сени кандидатурангы тийишли кьргендиле...

Ислам Нальчикден юйюне къайтып барады. Ол республиканы ара шахарына ненча жере келген эсе да, артха теркирек жетерге бу жолча бек ашыкъмагъанды. Башына не эсе да бир къайгъылы сагъышла киредиле. Неликден болур ол? Къайдап, не зат ючюн? Къоркъуу этерча абери жокъду. Иш барады. Жамауат тынчды. «Угъай, угъай... ашыкъгъан эт», — дейди жюреги. Ислам жюрегини буйругъуна бойсунуп, атланы терк сюреди.

«Алим...», — деп, сунмай тургъанлай жашы эсине тюшдю. Ол аны унутуп тургъанына ичинден сейир этди. Къоюн хуржунуна тийип кёрдю. Къагъыт жериндеди. Къайгъылы сагъышларыны сылтауни ол къагъытдан кёрдю.

Агъачлы къабакъгъа жетерге кёп къалмады. Ислам тергеу этгеннге кёре, шёндю тюш ууахты болургъа керекди. Таула уа, алыкъа танг атмагъанча, къаралгъанлай турадыла.

Жел бла бирге жауун да жауа башлады. Уллу жауун...

Агъачлы къабакъда Ислам, тыякъгъа да тыянып, акъсай-акъсай баргъан биреуню ызындан жетди.

«Арабий, кимди бу? Бу аман кюн жолгъа неге деп чыкъгъанды. Кеси да не бек тозурагъанды. А-а, факъыра болур. Уллу таргъа садакъа жыяргъа бара болур. Игисагъан, къолумдан келип, битеу жер башында факъыраланы насыплы этер эди! Кёремисе муну, харишши... бир жапы бла — жарлы, экинчи жаны бла — акъсакъ».

Ислам жол артмагъын къармап жёрдю. Ол къуру туйюл эди.

«Бусагъат мен сени тойдургъан да этейим, солутхан да этейим», — деп, Ислам факъыраны къатында атланы тохтатды.

— Жол болсун.

— Сау бол, — деп, факъыра жауунлу желден бетин букъдура, Исламгъа бурулду. Ала экиси да сейир болуп, бир бири бетлерине къарап къалдыла. Ауузларып ачып, бир бирге сёз айталмай, талай такъыйкъаланы ётдюрдюле. Ахырында, Ислам арбадан секирип тюшдю да, акъсакъ жолоучуну къолун тутду. Ызы бла экиси да къучакълашдыла.

— Кючден бла бутдан таныдым да мен сени. Къай-

дан чыкьдынг?! Не болгъанды санга? — деп, Ислам танг-тамашагъа къалды.

— Кѳресе... элиме къайтып келеме. Мени атам бла анам саумудула?

— Саудула, Байдуллах, саудула. Бек ырахат турадыла.

— Къууандырдынг мени, Ислам, къууандырдынг.

— Кел, мин арбагъа...

Бу тюбешу эсде болмагъан тюбешу эди. Фатиматны алып къачханы ючюн Байдуллах он жылгъа тутулуп кетген эди. Ислам, ол заманда болгъан ишлени барысын да эсине тюшюрюп, ичинден сейир этип бошамайды.

— Арталлы бла да эркин болуп келе келгенлигингмиди?

— Хау, — деди Байдуллах, кѳзлерин мудахлыкъ бийдеп. Ислам бютюп уллу сейирге къалды: «Нек мудах болургъа керекди ол, эркин болуп, юйюне къайтып келе эсе?»

— Игиди алай эсе. Эркинлик...

— Эркинликни мен къаным бла жуууп алгъанма, — деп, Байдуллах Исламны аузуна чапды.

— Къалайлыкъ бла?

— Штрафной батальонда. Бир аягъым жокъду... агъач аякъды.

Мудахлыкъ энди Исламны бетине да жайылды.

Жауун бек къаты жаууп тебиреди. Ислам, юсюнде жамычысын тешип, кесини да, Байдуллахны да башына жапды. Тохтамай ургъан сууукъ жел эки-юч кере да жамычыны аланы башларындан тартып алып кетерге аздан къалды. Атла къыйналып барадыла. Тарны ичи уа къапна-къарангы болгъанды. Ислам бир бирде атланы къулакъларын окуна кѳрмей къалады.

— Мында кюнню былай къыяма бузулуп билмейме мен, — деди Байдуллах. Аны ол сѳзлерин жауун бла жел Исламгъа эшитдирмедиле.

Бир заманда жауун бузгъа айланды. Атла баралмай тохтадыла. Ислам, арбадан тюшюп, аланы жолдан бир жанына тартды. Атла да, арба да бийик къаяны тюбюне къысылдыла. Уллу тарны ичи уа къыямагъа айланды! Ислам бла Байдуллах аркъаларын къаягъа къысып сюеледиле. Уллу бузла келе келип башларына тийген атла, чочуп тебиредиле. Ислам аланы жүгенлеринден къаты тутуп, ычхындырмазгъа кюрешди. Ала да алай

эте тургъанлай, къая башындан жыйы келип тебиреди. Исламны къолундан ычынган атла, къайры эсе да къачып къутулургъа умут этдиле... Ислам чабып аланы жангыдан тутам дегинчи, атла да, арба да жардан энишге кетдиле. Исламгъа Черен суу битеу Уллу тарпы талап алып келе тургъанча кёрюндю. Кир толкъунланы юсюнде ташдан ташха атыла баргъан не эсе да бир зат кёзлерине илинди. Ол аны Сергону бешигине ушатды.

— О-о, аллах, сени не дертинг барды бизге! — деп Ислам къан чапхан кёзлери бла кёкге къарады. Бу заманда къая башындан къуюлгъан жаркъа ташла Исламны биргелерине алып кетдиле. Байдуллах да жокъ болду. Ол сюелип тургъан жерде уллу таш къалаудан башха зат да кёрюмедди...

Хар юйню арбазын чучхуй, хар юйню эшигин къагъа сууукъ жел Акъташха ачы хапарын жетдирди. «Энди уа не палах келип къалды дуниягъа?» — деп элгенди Марияны жюреги. Ол юйюню эшиклерин кенгиге ачып, сууукъ желни аллына кёкюрегини кюбе этип сюелди. Жан жанындан анга: «Къаты бол, Мария, къаты бол...» — деген бушуу ауазла эшитилдиле.

24

1944-чю жылны жазы жетди. Къанлы урушну ючюнчю жазы! Совет халкъ гитлерчи башкесле бла демлешгенли тамам юч жыл толду. Ала огъурсуз жылла эдиле. Жерибизге кюйсюзлюкню, халкъыбызгъа ачылыкъны келтирген жылла. Алай ол жылланы ёмюрледе да унутулмазча бир уллу къудурети да бар эди. Ол жылла жер башында биринчи социалист къыралны — СССР-ни къурч къалача бёкемлигин, аны адамларыны уа къурч къазыкъча къатылыкъларын битеу дуниягъа баям этген жылла эдиле.

Совет аскер 1944-чю жылны ортасына къыралыбызны кёп жерин гитлерчиледен азат этип, душманын богъурдагъындан алып тохтагъанды. 1944-чю жылны къышында бла жаз башы айларында Совет аскерчиле урушну 2500 километрге созулгъан фронтда бардыра, Германияны 170 дивизиясын ууатхандыла. Север-запада Ленинградны блокадасын чачып, битеу Ленинград областны азатлагъандыла. Юг жанында уа гитлерчилени Украинаны онг къанатындан бла Къырымдан къыстап, Румынияны жерине жетип тохтадыла. Фронтну ара участка-

сында уа Совет аскерчиле Польшаны бла Чехословакияны чеклерине жууукълашдыла.

Болса да, алыкъа Украинаны запад районлары, Белоруссия, Прибалтика республикала, Карелия душманны къолунда эдиле. 1944-чю жылны жазы экинчи битеудуния урушну бек уллу къызгъан кезиюу эди. Бу чуруда урушха къатышхан къыралланы саны 45-ге жетгенди. Къанлы сермеш жерде, кёкде, сууда да бара эди.

Хау, алыкъа уллу демлешиуле алда эдиле. 1944-чю жылны 1-чи июнунда совет аскерни саны 9 миллион адамгъа жете эди. Ол кезиуге фашист Германияны аскеринде да 9 миллион 365 миңг солдат бла офицер бар эдиле. Андан сора да гитлерчилени сауут-саба кючлери уллу эди. 12 миңден аслам танкасы бла 6 миңгиге жууукъ самолёту, 474 кемеси, дагъыда кёп башха уруш техникасы бар эди. Аны бла бирге уа Финляндияны, Румынияны, Венгрияны, Италияны аскерлери да Германияны жанындан болуп уруш эте эдиле. Германиягъа Болгарияны монарх-фашист правительствосу да болуша эди. Алыкъа Германияны экономика онглары да уллу эдиле. Аны промышленносту сауут-саба чыгъарыуну ёсдюреден ёсдюре бара эди. Аны бла бирге уа, жангы уруш техника чыгъарыргъа да уллу магъана бере эди. Артыкъ да бек Фау-1 деген самолёт-ракеталаны бла Фау-2 деген ракеталаны кёп чыгъара эди. Фашист пропаганда алыкъа уа Германияны кючю уллу болгъанына, бу урушда ол толусунлай хорларыгъына, ол чыгъарып башлагъан жангы ракетала Россияны да, Англияны да, Американы да тобукъландырлыкъларына аямай кесини халкъын ийнандырып кюреше эди.

Хау, алыкъа фашист Германия къарыулу эди. Аны хорлап, Совет Союзну эркинликге чыгъарып ючюп, алыкъа Совет халкъгъа уллу къазауат этерге керек эди. Халкъ а кесини аскерине, башчылыкъ этген партиясыны закыйлигине ийнана эди.

Экиге юлешинип, 45 къырал къырккъыша эди бир бирлери бла. Фашист Германиягъа къажау сюелген къыралланы ичинде бек деменгилиси СССР эди. Урушну ауурлугъуну асламысы да аны бойнунда эди...

* * *

Къышда бла жаз башында бардырылгъан сермешледен кёп аскер бёлюмле къаты тозурап чыкыгъанлары

себепли, аланы фронтдан артха кетерип адам санларын толтуруу эм да сауут-саба бла жангыдан кючлендириу ишле бардыла.

Тазрет кзуллукъ этген аскер бёлюм да озган урушлада кваты седиреген аскер бёлюмледен бири эди. Ол себепен, аны да фронтдан артха чегициргендиле. Ол махтаулу полк эди. Аны аскерлери Орёл, Брянск дагыда башха уруш операциялада батыр сермешгендиле. Аланы арасында сталинградчы жигитле да бардыла.

Полк, фронтдан артыкъ узакъ кетмей, Днепр сууну кюнбатыш жанында, андан кзыркъ-элли километр кенгликте, Чаусы деген уллу белорус элде тохташханды. Ол ары май айны ал кюнлеринде желген эди. Андан бери бир ай чаклы заман озганды. Аскерчиле солуган да этип, тизгинлерин жыйышдыргандыла. Жетишмеген сауут-сабаны да алгандыла. Кышда бла жаз башында бардырылган урушлада жаралы болуп госпиталлагы ашырылган аскерчилени бир кыауумлары иги болуп, артха — кеслерини полкларына кыайтхандыла. Былагы резервде турган аскер бёлюмледен жюзге жууукъ солдатны да ийгендиле. Болса да алыкы полкку адам саны толмаганды. Энтда да тылдан эки жюзден аслам жаш аскерчиле — комсомолчула келликдиле деп саклайдыла. Аланы кёбюсю алыкы шкок отну ийисин билмеген, аскер кзуллукыгы жангыдан алынган жашладыла деген хапар жюрюйдю. Кыалай алай да болсун, алыкы ала бери жетмегендиле.

Чаусы ырхы талап кетген журтха ушайды. Мында кваты уруш барганды. Немецлиле аны кюлда туталмазлыклары ангылагандан сора, элли тую этип кетгендиле. Орта школку жалан да мурдору кыалганды. Контор, клуб, склад, тюкен, тирмен дегенча аралык мекамладан жангыз бири кыалмаганды, барысын да ууатхандыла. Кёп адамланы юйлери оюлгандыла. Оюлмай кыалганла да, жер тепгенде болуучусуча, бири ары, бири бери кыынгырына кетип, кимини башы ичине тюшюп, кимини кыабыргыасы жарылыпды. Орамлада, бир кыауум юйлени арбазларында, бахчалада да топла бла снарядла «кызган» терен чунгурла жауун сууладан кёпчюгюп, кыансырау эте турган ачык жаралагы ушайдыла. Кыйырларында жашыл кырдыкла ёсюп тебиреген чунгурла уа, тегереклери кыотурланып, сау бола башлаган жаралагы ушайдыла. Топла кыуру юйлени угыай, эл кыабырланы да айыртламагандыла.

Аланы да тюбю башына болгъанчады. Жангыдан анда кѣп къабыр къазылгъанды. Аны себепли, кенгден къараргъан кѣзге къабырланы оруну кѣп болмай сюрюлюп бошалгъан къара жерге ушайды. Адамла ачдыла, жалангачдыла. Аланы битеу болгъан затларын немецдиле тонап кетгендиле. Малларын а Германиягъа эртде окъуна сюрген эдиле. Аны юсюне уа — бушуусуз юйор жокъду. Душман мында кимин коммунистге, кимин комсомолчугъа, кимин партизанига тергеп, кѣп адамны жойгъанды.

Болса да Чаусы жашаусуз туююлду. Анда жашау жангыдан тиргизилгенди. Къарт да, жаш да оюлгъан эллерин къурап къорешедиле. Алагъа аскерчиле да болушаддыла. Ингирден ингирге элли тюп жанында бирлеги узун тартып жырлагъан ауазлары эшитилселе, огъары жанындан а белорус макъамны сокъгъан къобуз таууш чыгъады. Ол къанлы душмандан азат этилген элли къууанчыды, эркиликге чыкъгъан адамланы насыплы жюрек саруулары!

Июнь айны бир тамаша жылы кюню эди. Жашыл кырдыкла, дунияда арталлы бла да огъурсузлукъ болмагъанча, жютю къыйырлы чѣп бутакъларын ачыкъ кѣрге чюелтип, сакъ ургъан жылы желде чайкъала, мамырлы ёседиле. Элли кюпбатыш жаны бла саркъыучу гитче черекчик да, кесини сай жагъларын жибите, ашыкъмай, акъырын барады. Аны жагъласында къымыжа сабийле да кѣрюнедиле. Узакъда атылгъан топланы тунукъ тауушлары уа, алагъа алыкъа асыры эртде ойнап башлагъансыз дегенча, эскертедиле. Аллай кезиуде, аллах сен бизни сакъла деп, икон аллында тобукъланшган бир къауум къартланы къайгъылы шыбырдаулары болмаса, анга артыкъ уллу эс бургъан инсан жокъду. Адамла, къалай эсе да, урушну сауут тауушларына юйренчек киби болуп къалгъандыла. Аны узакъдан узакъгъа кете баргъан тауушу уа энди кишини да элгендирмейди.

Тазрет кесини Сергей деген оруслу шуѣху бла алты сабийи болгъан бир белоруслу къатынны юйюнде турады. Полкку аскерчилери юй юйге юлешинип, алай жашайдыла. Башха жер жокъду, чатырла да салгъандыла. Алай ала аздыла. Алада бусагъатда хазна адам да турмайды. Аланы полкга жангыдан келлик аскерчилеге хазырагъандыла.

Тазрет бла Сергей тургъан юйю иеси — Надежда Петровна, алыкъа жыл саны эки жыйырмагъа да жет-

меген, орта бойлу, арыкъсуу, акъ шишли, къыз чырайы сакъланган, мудахкёз, ушагъылы, халал жүреккли тиши-рыду. Аны сабийлери жетеулен эдиле. Бек тамата кызы — Любаны онжетижыллыгында немецлиле Германиягъа алып кетгендиле. Къуру аны угъай, ишлерге къолундан келлик жаш адамладан элде хазна бирин да къоймагъандыла. Барысын да Германиягъа сюргендиле.

Надежда Петровнаы къалгъан сабийлери ууакъдыла. Тамата кызы — Наташагъа он юч жыл болады. Къалгъан бешиси уа жашчыкъладыла. Бек гитчесине юч жыл толгъанды. Ол тюз да уруш башланарны аллында туугъан эди. Надежда Петровнаы эри — Николай урушха 1941-чи жылны июль айында чакъырылгъанды. Ол офицер эди. Юйден кетген кюнүнден тебиреп, бюгюннге дери Надежда Петровна эринден жалан да бир письмо алгъанды. Андан бери Николайдан хапар жокъду.

Тазрет бюгюн, бу ариу кюн, эртденликден окъуна суу бойнуна барып, жууунуп, юслерин-башларын да тазаларгъа деп, Сергей бла оюу этген эдиле. Юйден чыгъып бара, Тазрет Наташаны босагъа юсюнде мудах болуп олтуруп тургъанын кёрдю да, аны къатында мычыды. Къыз къолунда олтаны къопхан чуругъун тутуп тура эди.

— Наташа, не болгъанды санга?

Къыз жукъ да айтмай, анга къолунда чурукъну кёрюзтдю.

— Аны ючюн къайгъырма сен. Мен бусагъат, — деп, Тазрет Наташаны къолундан чурукъну алды. — Экинчиси уа къайдады?

— Ол а, табаны тюшгенди ансы, къалгъаны сауду.

— Келтир аны да бери.

Къыз, олтургъан жеринден къобуп, юйге кирди.

Серёжа, сен кесинг бар. Мен Наташаны чурукъларын жамайым, — деди Тазрет шуёхуна.

— Къайтып келсек жамарса.

— Угъай, Серёжа. Наташа кесин сымарлап башлагъан кызы болгъанды. Ол жалан аякълай тенглерини арасына чыгъаргъа уяла болур. Билемисе бизде: «Сокъур да чыкъды, акъсакъ да чыкъды — жаланнгач букъду,» — деп сёз барды. Аны юсюне уа мени кесими Наташа тенгли кызым барды.

— Ангыладым сени, — деп, Сергей шуёхуна жарыкъ

ышара, белине кысхан бел бауну ичине гимнастёркасын тап жыйышдырып, башында пилоткасын да алчи кийип, орамга чыгып кетди.

Тазрет чурукъ жамарга 115-чи Къабарты-Малкъар атлы аскер дивизияга алынган заманында юйренген эди. Чурукъларыны олтанлары къопхан атлы аскерчиле анга келиучю эдиле. Арта Тазрет башха аскер бёлюм-леге тюшгенден сора да, солдат артмагында къалган чюйлерин, бизин, халысын, гитче чёгюшчюгюн да ажашдырмай, биргесине айландырып турганды. Ала анга кёп жерде жарагандыла. Къуру анга угъай, аны аскерчи шуёхларына да.

Арбазда агъач тюкгючге олтуруп, Тазрет Наташаны чурукъларын жамарга киришди. Наташа да, аны къатында чёгюп къарап турду. Аны кёрюп, Наташаны орамда ойнап айланып къарындашчыкълары да Тазретни тегерегине басындыла. Ала барысы да жаланаякъла эдиле.

— Мени чурукъларымы да жамарыкъмыса, дядя Тазрет? — деп, жашчыкъладан бирлери, бурнун да тарта, чурукъчугъа жалынган кёзлери бла къарады.

— Келтир бери.

— Мени уа...

— Мени да...

— Келтиригиз бери.

Жашчыкъла, чабышып кетип, кими юйден, кими халжардан, не олтанлары, не башларында сау жерлери болмагъан эски, сабий чурукъланы алып келип, Тазретни аллына атдыла.

— Э-э, шуёхларым, была уа дуниядан кетген затладыла да.

Къарындашчыкъла, мудах болуп, иппирлери салындыла. Хар бири да, сора не этейик да дегенча, жалан аякъларына къарашдыла.

— Бусагъат, Наташадан къутулайым да, сизни бла андан сора оноулашырбыз. Болсунму?

— Жашчыкъланы кёзлери жилтиредиле.

— Дядя Тазрет, чурукъ жамарга мени да юйретирмисе? — деди къарындашчыкъланы таматасы, сарычач жашчыкъ Алёша.

— Юйретирме. Сюемисе чурукъ жамаучу болургъа?

— Кесими чурукъларымы жамарыгъем мен, — деди ол бурну бла сёлеше.

— Ол да жарайды. Алай башхалагъа да болушургъа керекди. Бир да болмаса да, къарындашларынга, эгечинге.

— Алагъа зат да болмайды. Мени аякъларыма уа тохтамагъанлай чыгъанала кирип турадыла. Кёремисе, ташха ургъанма да, баш бармагъымы тырнагъын кетергенме.

Тазрет къарагъан этгенликге, аны тырнагъыны кетгени бла къалгъанын да кёрмеди. Аны аякълары асыры кирден, тырнакълары билинмей эдиле.

Тазрет, Наташаны чурукъларын жамап бошап, къолуна берди.

— Шёндю быланы кие тур, артда уа мен санга посылка бла ариу чурукъла иерме.

— Сау бол, дядя Тазрет, — деп, Наташа чурукъларын аякъларына кийип къууанды.

— Ингирде чурукъ жау желтирirme да, аны бла бир кесек жылтыратхан да этербиз, — деп къошду Тазрет.

Наташа, чурукъларына да къууана, юйге кирмей, орамгъа чыкъды.

— Дядя Тазрет, Германиягъа уа къачан жетериксе? — деп сорду Алёша.

— Кёп турмай жетерге керекбиз.

— Да фрицле сизни ары къоярыкъмыдыла да?

— Биз алагъа сорлукъ туюлбюз...

Жашчыкъланы эски чурукъларын жамай, Тазрет сау кюнню озурду. Сабийлени аналары бу эртденликде къоншу элде жашагъан эгечинне кетген эди. Ингир алагъа ол да къайтды. Аркъасына кётюрюп келген машогу толуп болгъанына кёре, ол андан къурлай къайтмагъанды. Аны къыйынлыгъы уллу эди. Халкъны ачлыкъ къысхан бу кезинде алты сабийни къарнын тутхан алай тынч туюл эди.

Сабийле, къарылгъач балалача, чуулдашып, аналарыны алларына чапханда, Тазретни жюреги такъыр болду. «Къаллай уллу палах келтиргендиле фашистле халкъгъа. Мени Зейнебим а не ишлеп тура болур? Ол да, Надежда Петровнача, сабийлерибизге аууз къабынмы излеп айлана болур?..»

Ингирде, «Катюшаны» макъамын мурулдай, Сергей да келди. Ол хар заманда да жарыкъ кёллю болуучусу себепли, аны бусагъатдагъы жарыкълыгъына Тазрет уллу магъана бермеди. Болса да аны кёзлери Тазретге

башха кюнледен эсе бегирек ойнакълап къарагъанча кёрюндюле.

— Тартып келесе, хайырсыз, — деди анга Тазрет.

— Ха! Мен сенсиз къачан тартханма, ы?

— Бююн.

— Жангылгъан этесе, шуёхум. Тартхан угъай, тамагъым къургъакъсып окъуна турады. Алай...

— Не алай? — деп сагъайды Тазрет.

— Тартдырыгъа сёз бере эсенг...

— Письмо!.. Письмому барды манга?! — Тазрет шуёхун къучакъларгъа хазыр болуп, къучагъын кеннге жайды. — Алдама мени, тилейме...

Тазрет юйюнден къагъыт алмай тургъанлы юч айдан артыкъ бола эди. Акъташдан да хапар жокъ эди. Ислам юзмей жазыучу эди анга. Нек эсе да, ол да тохтагъанды. Аны ючюн бютюн да бу арт чурулада Тазретни жюреги къайгъылы болуп тура эди. Урушну кезиюннде письмону жолу тынч болмагъанын ол биледи. Къайда эсе да ажашып туруп, тёрт, беш айдан сора желген письмола да боладыла. Юйлеринден кёпден бери хапар алмай тургъан къуру Тазрет тюйюл эди. Аны себепли ол, жюрек къайгъысын да баса, кеси кесин жубата, кюн сайын элинден, журтундан письмо сакълай эди.

Сергей гимнастёркасыны къююн хуржунуна узалгъанда, Тазретни тёппеси кёкге жетгенча болду.

— Тартдырлыкъса да бир зат?

— Хау, хау, хау!..

Юч мюйюшлю письмону тышында жазыуладан къатыныны къол ызын танып, аны кёкюрегине къысды. Кёкге учунган не эсе да бир татлы сезим жюрегин бийлеп, уллу насыпны уллу тенгизине киргенча болду. Письмону ачып, Сергейни къатында, анга да эшитдирип, окъуп башлады.

— Эй, мен сени къабарты тилинге тюшюнмейме, орусча окъу, — деп, Сергей акъ тишлерин ачып кюлдо. Шуёхуну айтханына да эс бурмай, Тазрет письмону окъугъаныча окъуй барды. Бираздан аны бети да, ауазы да тюрлендиле. Письмону окъуп да бошагъынчы, Сергейден артха бурулуп, ундуругъуна барып олтурду да, башын энишге ийип, мыккыл болуп тохтады. Сергейни бетинден да жарыкълыкъ кетди.

— Тазрет, не болгъанды?

Тазрет, жукъ да айтмай, башын чайкъай олтурду. Аны ауур-ауур кючюннгенинден жюреги къаты къый-

налгъанын Сергей сезді. «Не тапсыз болду... Шүөхуму кѳууандырама деп, бушуугъа кѳалдырдым ушайды да», — деди ол ичинден, ачыу этип.

Тазрет башын акъырып кѳтюрдю. Аны кѳзлери мылы тартып эдиле.

— Киеуюм ѳлгенди... Ислам, — деди ол Сергейге, бушуулу ѳн бла. — Мен санга хапарын айтып туруучу Ислам. Ол манга киеуча да тѳйюл эди... туугъан кѳарындашым кибиб эди.

— Кѳалайлыкѳ бла ѳлгенди?

— Ажымлы ѳлгенди... жар басып.

25

Тюш бола, полкга жангы адамла келгендиле деген хапар чыкѳды. Аны ызындан а битеу аскерчилеге стройгѳа турургѳа буйрукѳ бериледи. Тазрет бла Сергей, аны эштинтп, элли огѳары жанына ашыкѳдыла. Полкпу штабы анда, алгъын агѳач мастерской болуучу эски таш юйде эди. Ол кѳалай эсе да, уруш баргъан кезинде оюлмай кѳалгъанды.

Мастерской элли огѳары кѳыйырында эди. Аны кюпчыгѳышха айланган жаны ариу кѳыртишли ѳзен эди. Жангыдан келгенлеге деп салынган чатырла да ол ѳзенни бир кѳыйырында эдиле.

Бѳлюмлени, роталаны командирлери кеслерини аскерлерин жыйышдыра, гузаба этип айланадыла.

— Сиз андан бери кѳайдасыз? — деп ѳзеннге кѳууулуп жетген Сергей бла Тазретге аланы роталарыны командири, кѳара мыйыкѳлы лейтенант, тырман этди. Аны тырман этгени бошдан тѳйюл эди. Полкпу эски кѳаууму стройгѳа тизилип бошай тура эди. Сергей бла Тазрет терсликлеринне жеңдиргенча, терк кѳармашып, аскерчи нѳгерлерини арасында жерлерин табып тохтадыла. Ветеранланы строюна бетден бетге бурулуп, жангыдан келгенле да эки кѳат болуп сюелишдиле.

— Да была уа алыкѳа эринлеринде аналарыны сютлери кѳургѳакѳсымагъан сабийледиле да, — деп, Сергей Тазретни кѳулагѳына шыбырдады.

— Кишилиб аллайладап чыгѳады. Сен аланы жашлыкѳларына зарланаса.

— Да, кѳарт а мен да тѳйюлме...

— Стройда сѳзню кѳоюгѳуз!

Тазрет бла Сергей сёзлерин жутдула, бирси аскерчиле да шум болдула.

— Смирно!.. Ра-а-авне-ение...

Эки строй да сын кьатдыла. Бу кезинде кьатында эки офицер нёгери бла, штабдан полкнун командири — полковник чыкьды. Ол кенг мангылайлы, жютю сакьбаллы, чархы жукьа, жыл саны алтмышлагьа жууукьлашхан адам эди. Кёкюрегинде кёп ордени бла майдаллары да бардыла. Полковник эки стройну арасында кьуралгьан кенг коридорну баш жапына келип тохтады да, аскерчиле бла саламлашды. Аскерчилени анга этген жууаплары кенгиге эшитилди.

— Мени багьалы эски шуёхларым, — деди полковник онг жапында стройгьа кьарап. — Бизге эки жюз бла жарым комсомолчу келгендиле. Ма, ала сизни алтыгьызда сюеледиле. Бюгюн биз аланы кесибизге аскерчи нёгерге алабыз. — Полковник жаш солдатланы строюна бурулады. — Мен билеме, алыкьа сизни биригиз да урушну сынамагьансыз. Алай ол не зат болгьанын а билесиз. Фашистле бизни жерибизге, бизни халкьыбызгьа салгьан кьыйыпкьыкьаланы сиз кеси кёзюгюз бла кёргенсиз. Кёрюп да турасыз. Душман алыкьа хорланмагьанды. Ол алыкьа кьарыулуду. Кьыралыбызны кен жери алыкьа аны аякь тюбюндеди. Фашист Германияны ууатыр ючюн, алыкьа бизге кёп сермеширге тюшерикди. Аны себепли сизни алдагьы жолугьуз уллу сынаугьа элтген жолду. Сиз душман бла талай сермешледе уллу эрликни, патриотлукьну юлгюсюн кёргюзтген гвардиялы полкга келгенсиз. Бизни аскер тёребиз бирди — душман бла ахыр ууахтыгьа дери сермешину. Башха тёре бизде жокьду. Сиз ма тамата кьарындашларыгьыздан налат фашистлеге кьалай дерт жетдирирге керек болгьанына юйренгенден сора да, аладан бир бирге билеклик этерге, чынтды аскерчилик шуёхлукьгьа эм да кьаты низамгьа юйрениркисиз...

Полковник, сёзюн бошап, «Вольно!» деген буйрукь берилгенден сора, эки стройну аскерчилери да, бир бирлери бла таныша, кьатыш болдула. Тазрет бла Сергей да жаш солдатланы кьолларып тутдула: «Э-э, кьоркьмагьыз, алыкьа биз сизни бла Берлинге да жетербиз...» — деп, аланы имбашларындан кьагьадыла. Жаш аскерчиледен бири, кьайдан эсе да жетип келип, Тазретни бойнундан кьучакьлап тохтады. Тазрет сейир этди. Ол авы бетин кёрюрге жетишмеген эди.

— Тазрет.. Тазрет!..

Тазретни жүреги элгенди. Ол жашны көкюрегине кьаты кьысып, жыягыны аны жыягына басды.

— Элдар... Элдар, жаным, сен а кьайдан чыкьгьанса бери?

— Көресе. Фашистле бла уруш этерге келгенме.

Сергей бу экисине сейир-тамаша болуп кьарап турду.

— Тазрет, танышынгамы тубегенсе?

— Эгечими жашыды бу. Туугьан эгечими.

— Кьысхасы, племянигинди.

— Хау.

— Алай эсе танышайыкь. Мени атым Сергейди, — деп ол жашха кьолун берди.

— Мени атым а Элдарды.

Бу тубешиу Тазретни кьаты кьууандырды эсе да, жүрегине уллу кьайгы салды. Элдар а атасына тубегенча насыплы болду.

— Аскерге алыниганынгы манга жазгьан эдиле, — деди Тазрет, Элдардан тансыкьлыгыны алын бошайламай, аны жыягындан, бойнундан, имбашларындан сылай. — Аперим санга, кьалай бөкем жаш болгьанса. Юйден а кьагьыт алып турамыса?

— Хау. Көп болмай Азинатны письмосун алгьанем.

— Не жазады?

— Тынчбыз, саубуз дейди.

«Атасыны хапарын билмейди, — деп келди Тазретни кёлуне. — Баям, жүрегин кьыйнамайыкь деп жазгьан болмазла».

— Анакадан да алгьанма письмо... Нек эсе да атам жазмайды. Мен хар письмону аны аты бла иеме.

Тазрет ёрге ургьан кёлюн кючден бла бутдан чөкдюрдю. Көзлерини сууланганларын Элдар көрүп кьоймасын деп, ол аны башын көкюрегине кьаты кьысып тохтады.

Сора Элдардан терк бир жанына бурулуп, арлакьда аскерчиле бла сөлеше тургьан Сергейни кьатына барды.

— Бери келчи, сөзюм барды, — деп ол шуёхун бир жанына чакьырды. — Серёжа, Элдар атасыны ёлгенин билмейди. Сен, эслемей, аны анга сагьынып иш кьоярса.

— Э-э, угьай, алай а жарамаз, — деп, Сергей кьалын кьашларын туюдю.

Ол кюн окьуна Элдарны командиринден тилеп, Тазрет аны кеси жашагьан юйге алып барды. Арбазда бы-

лагъа Наташа тубеди. Элдар бла ол бир бирге къаш тюплеринден къарашдыла.

— Кюн ахшы болсун, — деди анга Элдар.

— Сау бол, — деп ышарды Наташа.

Надежда Петровна да, аны сабийлери да Элдаргъа уллу жүрек ыразылыкъларын кѣргюзтдюле. Ала алай ол Тазретни жууугъу болгъаны ючюнмю огъесе уа Элдарны жангы къонакълыгъы ючюнмю этгенлерин Тазрет иги айыртламады. Баям, экиси ючюн да болур эди. Надежда Петровна, Элдарны жашлыгъына къарап, ичинден анга эрий эди. «Ананг не айтып тура болур? Санга этген къайгъысы жер бла кѣкню ортасына да сыйына болмаз...» — деп, узакъ тау элде, жашыны ызындан тарала къалгъан бир таулу апаны сагъышып да эте эди. Ана жүрекле бир кибик бола болурла, артыкъ да бек сабийлерине жетгенде.

Надежда Петровнаны жашлары уа, баям, Элдарны кеслеринден бир кесек тамата тенглерица кѣрюп тохтагъан болурла ансы, аны бла урушну юсюнден къызыу хапарны бардырадыла. Эллеринде немецлилени этген кюйсюзлюклерин бир бирге жетдирмей санайдыла. Алѣша уа бир фашистни автоматын урлап, аны партизантагъа тапдыргъан хапарын айтып тауусмайды. Аны ол хапары — батыр солдатны хапарына ушай эди. Элдар къарындашланы айтханларына эсин буруп тынгылайды. Ала Элдаргъа орамда чабып айланган тыкыраякъ сабийлеча угъай, урушха къатышхан аскерчилеча кѣрюне эдиле. Элдар алыкъа фашистлени къарап да кѣрмегенди. Была уа аланы ичлеринде айлангандыла. Ачлыкъгъа, жаланигачлыкъгъа да тѣзюп, урушну къыйынлыгъын улдула бла тенг сынап келедиле. Ол а аз туюл эди.

Наташа уа? Ол эшик къатында ѳрге сюелгенлей, жеринден тепмей, Элдаргъа кѣз къыйырлары бла къарай эди. Аны жаш жүрегини Элдаргъа не хыйсапдан тартынганын ангыларгъа къыйын эди: сунмай тургъанлай келген къонакъны сейирлигими, огъесе уа жаш солдатны кѣргенлигими? Къалай алай да болсун, къызыны эки кѣзю Элдарда эди, аны жумушакъ къарамын Элдар да сезип тура эди.

Надежда Петровна къонакъны хурметине аш-суу да хазырлады. Сергей да къонакъны сыйларгъа керек болгъанын эсге алып, каптенармусдан тилеп, бир затла мажарып келди. Надежда Петровнаны юйюрю да была бла бирге къошулуп, алай ауузландыла.

— Мен бусагъат къонагъыбызгъа да жатар жер къурайым, — деди Надежда Петровна ушхуурдан сора.

— Угъай, анга жер керек тьююлдю. Экибиз да мени жеримде жатарыкъбыз, — деди Тазрет. Ол Элдарны бюгече биргесине къалдырыгъа деп, аны командиринден аллай эркинлик алгъан эди.

Кечени кёбюсюн Тазрет бла Элдар ушакъ бла оздурула.

— Бюгюн мен аскерчилени арасында сени кёргенимде, къалай эсе да, бир тюрлю болуп къалгъанем. Ажашдырып къоярыкъ сунуп, ахым да кетип алай чапханем сени таба...

Тазрет эгечинден туугъанны алыкъа къатмагъан сабий ёнлю ауазына тынгылай, аны жүрегини къууанчлы ургъанын битеу санлары бла бирча сезип тура эди.

— Санга тубегеними тамбла окъуна атама жазайым. Аз сейир этмез ол. Экибизни бирге болгъаныбызгъа къууаныр. Артыкъ да бек анакам...

Тазретге Элдарны сёзлерин кётюрген къыйын эди. Техтамай атасын сагъынып турады. Ол анга ушаргъа сюеди... аныча жигит болургъа. Атасы анга, тёппеси кёрунмеген къаяча, къудуретли сыфатды. Ол урушдан аны аллына: «Атам, мен фашистлени хорлап къайтдым», — деп барса, анга андан уллу насып, андан уллу махтау керек тьююлдю. Ол аны жүрек итиниуюдю, анга къанатла битдирген умутду.

— Тазрет, бизни полк мында энтда да кёпмю турлукъду?

— Угъай, — деди Тазрет, эгечинден туугъанны баууруна къаты къысып. — Жукъла. Жукълагъан эт.

Жукъусу келмесе да, Элдар кёзлерин къысды. Бир заманда эшик жанында Наташа сюелип тургъанча кёрюнюп, ол кёзлерин ачды. Алай, киши да жокъ эди.

Экинчи кюн полкнун аскерчилерин дагъыда стройгъа тиздиле. Бу жол а аланы полкнун командирини жангы приказы бла шагъырей этдиле. Ол приказ жангыдан келген жаш солдатланы полкнун ичинде взводлагъа бла роталагъа юлешиуню юсюнден эди. Жаш солдатланы сынаулу аскерчиле бла къатыш этмеклик полкнун командирини энчи башламчылыгъы эди. Ол приказны хайырындан, аллах буюргъанча, Элдар Тазрет болгъан ротагъа тюшдю.

Андан сора, кёп да турмай, полк фронтха атланыргъа хазырланып башлады.

Днепрден ётюп, битеу Белоруссияны, Украинаны кьалгъан жерлерин да душмандан азатлар ючюн фронтланы барысы да жангы уллу сермешлеге хазырланганын аскерчиле биле эдиле. Алай ол сермешле къачан, къайсы кюнде башланырыгъын ала билмей эдиле. Болса да, аскер бёлюмледе къыстау хазырланыулукъ башланганына кёре, жай айлагъа белгиленген уллу уруш операцияны узакъгъа созулмазлыгъы хар солдатха да баям эди.

Полкда тамата нёгерлерича болмай, ары жангыдан келген жаш солдатла бир бирлери бла алдагъы боллукъ сермешлени юсюнден кёп хапар айта эдиле. Аланы жүреклери урушха учуна эди. «Теркирек башланса эди...» — деп, ашыгъып сакълагъанла кёп эдиле ичлеринде. Элдар да аллайладан бири эди.

— Сен урушну къаздрен оюн суна болурса, — деп, анга бир кюн Тазрет тырман этди.

— Угъай, сен мени сабий сунаса, — деп, Элдар а анга кёлквалды жууабын берди.

Бирлеге кюнле акъырын озгъанча, бирлеге уа терк ётюп баргъанча кёрюне эдиле. Баям хар кимден да кюнле Наташагъа бегирек да терк ётгенча кёрюне болур эдиле. Полк элден кетерге хазырланып тебирегенли аны жүрегинден да тынчлыкъ кетгенди. Ол Элдарны кёз туурасындан кетерин бир да суймей эди. Ингирде Элдар юйге келмей кеч квалса, орамгъа чыгъып, аны аллына къарагъанлай туруучуду. Алай нек этгенин ол кеси да иги ангыламай эди. Жүрегине суймеклик кирген болур дерча, ол алыкъа аллай чагъына да жетмегенди. Анга жалан да он юч жыл болады. Сакълагъан этгенликге, Элдарны узакъдан келе тургъанын кёргенле окъуна къачып юйюне кирип кетиучюдю. Элдар юйде болгъанда да ол анга жашыртын къараргъа суйюучюдю ансы, аны бла бетден бетге тюбеширге уа базиномаучуду. Арбазда, билмей тургъанлай, аллына тюбеп квалса, уялып, кесин къайры этерге билмей, амалсыз болуучуду.

Бу ингирде полкда партия эм да комсомол жыйылыула бар эдиле. Аны себепли Тазрет да, Сергей да, Элдар да кеч квалдыла. Орамда аланы алларын сакълап тургъан Наташа юйге чапды.

— Мама, келе турадыла!

Анасы анга ышанлап къарады.

— Къызым, санга не болгъанды, бир да ангыламайма.

— Мангамы?! Манга зат да угъай, мама.

— Алай эсе игиди, кызым, игиди, — деп, анасы Наташаны башындан сылады. Тышында аякъ тауушланы эшитгенде, Наташа учунганча болуп, терезеге къапланды.

— Келдиле, мама. Сен аланы отоуларында чыракъны жандыргъанмыса?

— Бусагъат жандырайым, — деп, Надежда Петровна сирнек изледи. Сирнек да кыт эди, жашларындан сирнеклени тереннге букъдуруучуду. Бу жол а ол аланы букъдургъан жеринде тапмады.

— Наташа, сирнекле салгъан жеримден думп болуп турадыла, — деди ол кызына.

— Сирнекле андадыла, ол отоуда... стол юсюнде. Мен аланы ары элтип салгъанма.

— Хы, — деп, башын да чайкъай, Надежда Петровна юйден чыкъды. Кыонакълары бла къарангы босагъада тюбешди.

— Надежда Петровна, биз энди кеп турмай кетерикбиз, — деди анга Сергей. Аны эшитген Наташа отоудан муштухул чыкъды. Ол Элдарны кѳрмеди.

— Жаш а къайда? — деп сорду Надежда Петровна Сергей бла Тазретге.

— Келмей тура эсе, аланы жыйылыулары бошалгъан болмаз, — деди Тазрет. Аны эшитип, Наташа биягъы тышына чыкъды. Аламат ариу кече эди. Ачыкъ кѳкде жулдузла жанадыла. Жел ургъаны жокъ. Жылы.

Наташа къабакъ эшикден орамгъа чыкъганлай, алайгъа Элдар да жетди. Наташа артха бурулуп юйге къачаргъа тебирегенлей, Элдар аны къолундан тутуп тохтатды.

— Сен менден нек къачаса? Мен сени бла сѳлеширге сюеме. Сени къарап кѳрюп турлугъум келеди.

— Да сиз кетген этесиз да, — деп, Наташа мыккыл болду.

Элдар не этерге бла не айтыргъа билмей, аны жанында сир болуп сюелгенлей турду. Аны жүрегин, ол шѳндюге дери сынамагъан, не эсе да бир белгисиз ариу сезим дыгъылландыра эди...

Жыйырманчы июнда полк жолгъа къуралды. Чаусы байрам кюндеча дауурлу болду. Къарт да, жаш да, сабий-балыкъ да орамгъа жайылдыла. Аскерчиле да, ахыр жумушларын тамамлай, гузаба болуп айланадыла. Хазыр болгъанлары сауут-сабаларын да алып, аркъа-

ларында да артмакълары бла штаб тийресине жыйыладыла. Юйлеринде жашагъан солдатланы ашыра чыкъгъан эллиле, къонакъларындан айырылыргъа кезлери кыймагъанча, аланы биргелерине штаб таба барадыла.

Тазрет, Сергей, Элдар юйден чыкъгъанларында, аланы ызларындан Надежда Петровнаны сабийлери да тиздиле. Жашчыкъла къонакъланы жиберликлери келмегенча, аланы къолларына, беллерине жабышып, ахырыкъ этдиле.

— Биз энтда да тюбеширбиз, — деп Сергей бла Тазрет жашчыкъланы башларындан сылай, къоюнларына кыысып ийнакъладыла.

«Аталарына тансыкъдан этедиле алай...» — деп, Надежда Петровна сабийлерини эриулю халларына къарап, жүреги такъыр болду. Қъонакъларыны кетгенлери Надежда Петровнагъа да ауур кёрюндю. Кеслерини солдат паёкларын сабийле бла тенг юлешип, юйюрню кеп кыйынлыгъына жарагъандыла. Тышында халжарны да ишлегендиле. Юйню эски эшиклерине ремонт этгендиле.

— Хайда, Надежда Петровна, сау къал, — деп, Тазрет юй бийчени къолун тутду. — Халал къонакъбайлыгъынг ючюн сау бол. Биз санга ыразыбыз. Кёрюп турама, кыйынлыгъынг уллуду сени. Алай не этериксе, шёндю кыйынлыкъ сынамагъан инсан жокъду. Тёзген эт. Аллах айтса, иги заман да келир. Налат душманны ууатсакъ, хар зат да тап болур. Николай да къайтыр къолунга. Алыкъа бу жашларынга къатын алып, аланы къууанчыи да этерсе. Наташаны эрге берип, аны тоюнда да тепсерсе...

Тазретге тынгылап тургъан Наташа ол сёзлени эшитгенде, Элдаргъа жашырын къарап, ичинден ахтынды.

— ...Мен бу сабийлени да, сени огъурлулугъунгу да бир заманда да унутурлукъ туююлме. Биз энтда да тюбербиз, уруш жолу жаныбызны аяса. Сен хар заманда да — Қъабартыда тургъан къарындашым барды деп, мени алай сана.

— Сау бол, Тазрет, — дей, Надежда Петровна башында жаулугъуну къанаты бла, кез жашларын сыйпады. — Ахшы жолгъа барыгъыз. Аллах сизни ажалдан сакъласын... Элдар, жаным, келчи бери...

Надежда Петровна Элдарны къучакълап, жыягъындан уппа этди.

Къонакъла кетдиле. Аланы штабха дери ашыра, Наташа да къарындашчыкълары бла бирге алагъа нёгер болду. Надежда Петровна уа, орамгъа чыгып, узайып баргъан къонакъларыны ызларындан къарап турду.

Кюн тюшден ауа, полк элден чыкъды. Ол Днепр таба жол тартды. Ол жол — азатлыкъ ючюн жангы къазауатха элтген жол эди.

26

Днепрни кюнбатыш жагъасы аякъ басар жер къалмагъанча эди. Аскер бёлюмле алгъындан белгиленген жерлерине жетип орналышхандыла. Хар чырпы туюб, хар таша ырбын танкалагъа, ауур артиллерия сауутлагъа жашырын ышыкълыкъ этедиле. Окопла, траншеяла, блиндажла... Уллу уруш кюч жыйылгъанды бери. Днепрни ары жаны да алайды. Анда совет халкъны къанлы душманы — фашист Германияны аскери бегингенди. Аякъ тюпде уа — Белоруссияны жаралы жери.

Талай ёмюрлени ачыуун, къууанчын да кёре келген, жерге да, адамлагъа да алгъыш жырын жырлай келген Днепрни шош сууу, бир бирге къажан суюлген эки от кючню ортасында кеси жашауун эте, мамырлы саркъады.

Жыйырма бла экинчи июнда, жюзле бла километрге созулгъан узун фронтну жер жеринде эки жанындан да атышыула башландыла. Ол кюн — фашист Германия Совет Союзгъа уруш ачханлы юч жыл толгъан кюн эди. Юч къаргъышлы жыл. Аналаны жиятхан, сабийлени ёксюз этген, миллион адамланы ахыратха ашыргъан, сабанланы, заводланы кюйдюрген, шахарланы, эллени ойгъан жылла эдиле ала.

Атышыула кюнню узуну хазна тохтамадыла. Бир къауум аскер бёлюмле чабыуулгъа чыгып, бегинген жерлеринден алгъа да баргъандыла. Бу атышыула бла чабыуулла разведкалы сермешиле эдиле.

Ингир алагъа топ, окъ тауушла эки жанындан да бир кесек сел болдула. Къарангы тюшген заманда уа, артиллерия бла да тохтадыла. Жалан да анда-мында атылгъан ракеталаны жарыкълары кёрюне эдиле. Алай ол шошлукъ ырахат шошлукъ туююл эди. Окопда жатхан хар солдатны жюреги тынгысыз ура эди. Шкокла, автоматла, пулемётла, артиллерия сауутла... барысы да жерлеингендиле. Уллу сермешин оту энди къабынырыкъды.

Совет аскерчилени Днепрден ётюу операциясы башла-
ныргъа минутла къалгъандыла.

Окоплада жатхан солдатла хазна бир бирлери бла
сёлешген да этмейдиле. Аланы шёндю тютюн къабын-
дырыргъа эркинликлери да жокъду. Хар бири приказны
сакълайдыла.

Тазрет да, Сергей да, Элдар да, дагъыда бир къауум
солдат, не эсе да бир кенг чунгурну иелеп, анда бегин-
нгендиле.

— Сорургъа унутуп турама, сен жюзе билемисе? —
деди Тазрет жанында жерге бауурланып тургъан Элдар-
гъа.

— Угъай, билмейме.

Тазретни сагъышларына, энтда да жангы сагъыш
къошулду. Ол кеси ючюн къоркъмайды. Къалай эсе да,
жанына хата болмазлыкъ сунады. Урушха ненча кере
кирген эсе да, хатасыз къутулуп келеди. Санына тыр-
накъ бла тырналган чакълы бир жара тюшмегенди. Ол
аны насыбы эди. Тазрет кесини ол насыбына толу ийна-
нады. Аны къайгъысы Элдарды. Анга жукъ болмасын
ансы, Тазрет кеси жанын жояргъа окъуна хазырды.

Жашны жюзе билмегени уа осал иш эди. Днепрден
ётерге керекли затла: къайыкъла, ботла, плотла, суугъа
батдырмаучу кругла... хазыр этилгендиле.

Кечени бир заманында жер титирегенча болду. Совет
аскерчиле артиллерия сауутладан атып башладыла. Не-
мецдиле да от ачдыла. Кёкден самолётланы тауушлары
да эшитиле тебиредиле. Тазретни жыйыны бегинип тур-
гъан чунгурдан узакъ болмай, снаряд чачылды. Элдар
жерни къаты силкиннгенине къоркъуругъу келип, Таз-
ретге къысылды. Алай ол терк эсин жыйып, ичинден ке-
си кесине айып этди. «Мен солдат ушайма да!» — деп,
элгеннген жюрегине батырлыкъ сезим берирге кюрешди.

— Къарачыгъыз ары. Фашистле жана турадыла! —
деди Сергей кёл кенгдирген къууанчлы ауаз бла. Элдар
башын акъырын кётюрдю, бирсилеча, бойнун ёрге созуп
къарады. Ол быллай жаханымни кёрген угъай, айтып да
эшитмеген эди. Днепрни ары жанында уллу ёртен жана
тургъанча эди.

— Жолдашла, алгъа! — деген команда берилди. Сол-
датла, окопларындан чыгып, чабыуулну башладыла.
Элдарны ажашдырып къоярма деп къоркъуу эте, Тазрет
аны кёз туурасындан иймей барады. Бирле жыгъылады-
ла, бирле турадыла, бирлени ачы къычырыкълары чы-

гъады. Бирде алларындан, бирде артларындан топла туюшуп чачыладыла. Къулакъ жанлары бла окъла, осколкала зуулдап озадыла.

Тохтау жокъ. Хар ким жан атып алгъа барады. Элдар да барады Тазрет бла Сергейни ызларындан. Хар атлагъан атламылары аланы уруш ёртенни теренинден теренине элтедиле. Окопларындан чыкыгъанлы къаллай бир заман озгъанын киши да билмейди... бир сагъатмы, эки сагъатмы?.. Арыгъан да жокъ, солугъан да жокъ. Къызгъан жүреккле бир затны сезмейдиле. Жыяу аскерчиле бла алгъа танкла да барадыла.

— Днепр... Днепр!.. — деген кычырыкъла эшитилдиле. Элдар от, ракета жарыкъланы арасындан уллу сууну кёрдю. Ол от болуп жана тургъаннга ушай эди. Суугъа жете баргъан жерде солдатла алгъындан хазыр этилип, таша жерде букъдурулгъан къайыкъланы, бутланы суйреп тебиредиле. Бир уллу къайыкъны кыйырына Тазрет бла бирге Элдар да жабышды. Окъла бузча жауадыла. Суу жагъаланы къара жери, хурттак-хурттак болуп, кёкге кётюрюлюп, андан энишге къайтып, толкъунла юсюне тёгюледи. Окъла бла топла чачдыргъан миллион, миллиард суу тамычыла да кёкге кётюрюлюп, андан ызларына айланып, жауунча жауадыла.

Суу бетинде юслеринде да аскерчиле бла къайыкъла кёрюне башладыла. Бютюн да уллу кыяма ол такыйкъалада башланды. Немецлиле Днепрни юсюне снарядланы буз ургъанча жаудурдула. Мындан бир ненча сагъат алда мамырлы саркыгъан уллу суу кылыкъсыз толкъунлап, жагъаларын чайнап башлады. Огъурсуз толкъунла къайыкъланы, агъач жонгурчхалача, кимин — ары, кимин бери атадыла. Бирлери суугъа батыла да чыгъа, алгъа барадыла, бирлери уа, тумаланып, жокъ болуп кетедиле.

Тазрет жыйыны кеслери кётюрюп келген къайыкъ бла бирге чыпылдашып, суугъа кирдиле. Жан-жанындан секиришип, ала аны ичине жыйылдыла. Олсагъатдан окъуна къарыулу къолла тутхан вёслаланы кючю бла къайыкъ жагъадан терк айырылды. Бирси къайыкълача, аны да толкъунла кеслерине тартып, таулу бешикни эхчегенча, жан-жанына чайкъап тебиредиле.

— Менден къаты тут, — деп эскертди Тазрет Элдаргъа. Элдар ол айтханнга бой салып, Тазретни бел бауундан онг къолу бла тутду. Ала сууну ортасына дери хатасыз къутулдула.

— Жетебиз аргъы жагъагъа! — деп, Сергей нёгерлерине кёл этдирип кюрешеди. Алай, не медет... Къайыкыны тюз да жанында чачылгъан топ аны суудан ёрге кёлтюрюп, жаркъа-жаркъа этип, ууатып атды.

— Элдар!.. Элдар!.. Къайдаса сен? — деп, Тазрет суудан да чыгъа, къазауатха къалып, толкъунла арасында эгечинден туугъанны изледи. Ракетлени жарыгъындан суу бети кюндюздеча кёрюнеди. Толкъунла юслеринде жан дыгалас этген адам башла эслендиле. Тазрет мыллыгын алагъа атады. Алай бирини къатына да жеталмайды. Жете баргъаулай, толкъунла аны бир жанына быргъап идиле. Сууда илибижеленнген кийимлерини ауурлугъу бла ол кеси кесин суу башында туталмай, амалсызгъа къалып тебиреди. Жонгурчхалагъа, къанга сыныкълагъа да илинип кюрешеди. Айхай, къолуна бир абаданыракъ зат да илинмейди.

— Элдар! Элдар!..

Тазрет ахыр кючюн жыйышдырып, суу тубюне кёмюлдю. Элдарны анда табаргъа умут этгенлиги эди. Ол суу башына зордан чыкъды. Къарыуу арталлы да кетип баргъанын сезип, толкъунла бла кюрешнуюн кёйдү да, кесини санын аланы эркинлигине бошлады. Ала уа аны къайры эсе да узакъдан узакъгъа алып барадыла. Ол ахыр кючюне тыянып, жан къайгъылы болду.

«Ёлдум» деген ачы оюм аны санларын къыркъды. Аузуна, бурнуна кирген суудан да тунчугъа, кесин къадаргъа бошлады. Батып бара тургъанын жарты-кърту сезди. Жукъу арасындача, аякълары жерге жетгенча кёрюндю. Эсин жыйып, къоллары бла аямай сууну чыпылдатды... аякъларыны юсюнде тургъанын ол бир ненча такъыйкъадан сора эследи. Кёкюрегине дери башы суудан чыгып эди. Къараса, кёз аллында — жагъа! Ол ары тебиреди. Жагъа бла аны арасы эки-юч метр чакълы бир эди. Ол кесин ары жеталмазлыкъ сунду. Аякълары арталлы бла да бармай эдиле. Ёрге сюелип да кючден бла бутдан турады. Уллуракъ толкъун келсе, къагъып жыгъып кетеди. Кюреше кетип, жагъагъа жетди. Сау жыл жюрюп жетгенча кёрюндю анга. Жете келе, мыллыгын суудан тышына атды. Баууру бла жагъагъа къапланды. Белинден энишгеси суу ичинде къалды. Ол халда Тазрет эсин ташлады. Ол алыкъа кесин сууну къайсы жагъасында болгъанын да билмей эди.

Бироздан эси къайтды. Къусаргъа тартынды. Аямай суу къусду. Къусуп бошап, эки-юч метр алгъа сюркелди.

Топланы, окъланы кыстау атыла тургъанларын да ол энди эшите башлады. Жанындан жатып бираз турду. Иги да эс жыйып, аягъы юсюне сюелди. Артха, сууну жагъасына келди.

— Элдар!.. Элдар!..

Аны чакъырыуна окъла бла топла жууапладыла. Тазрет суу жагъада бауурланып, жүреги тарала кѐп жияды. Бу кезиуде ол болгъан жерге аргъы жагъадан аскерчилери бла эки-юч къайыкъ жетди. Тазрет Днепрни кюнбатыш жагъасында тургъанын энди ангылады. Къайыкъладан секиришип тюшген солдатлагъа къошулуп, ала бла бирге душманны окоплары таба атланды.

Кѐп да турмай, танг да жарый башлады.

* * *

Юч айны ичинде совет аскерчиле душман бла къанлы сермешле бардыра, Белоруссияны жерин азатладыла. Ала Польша бла чек арагъа жетдиле. Ары алгъа жетген аскер бѐлюмлени санында бешинчи гвардиялы стрелковый полк да бар эди. Юч айгъа созулгъан танымсыз къазауат аны сатырларын энтда да седиретгенди. Алай ол къазауат алгъа хорлам бла баргъан совет солдатланы кишилигин бюгалмагъан эди. Ол кишилик — отда да кюймеген, сууда да батмагъан къудретли кишилик эди.

Совет аскерчиле къыралны чек арасында бир бирлерин алгъышлап, уллу къууанч эте эдиле. Ол къууанч ъмюрледе да унутулмазлыкъ къууанч эди.

Совет солдатла душман аудуруп кетген СССР-ни чегинде чигинжилени жангыдан сюедиле.

— Тазрет, сен айтычулай, энди Берлинге жетсек, аны бла урушну да бошарыкъ болурбуз, — деди, Сергей къабартылы шуѳхуна.

— Жетерибизге мен ийнанама!

Алыкъа аланы уруш жоллары бошалмагъан эди. Уллу хорламны жарыкъ тангы да алыкъа атмагъан эди.

Кѐпден бери сакълата кетип, Америка бла Англия да экинчи фронтну ачдыла. Ол 1944 жылны 6-чы июнунда Францияны север жанына тенгизден бла хауадан десантла тюшюрюуден башланды. Операцияны аты «Оверлорд» деп алай эди. Союзниклени кюнбатышдан урушну башлагъанлары фашист Германияны бютюн да онгун ал-

ды. Америка бла Англия экинчи фронтну ачаргъа совет аскер душманны баш кючлерин ууатып бошагъан эди. Болса да западда уруш операцияны башланууу уллу магъанасы болгъан иш эди. Союзникле алгъа Францияны, ызы бла уа Белгияны азатладыла... Совет аскерчиле уа ол кезниге Германияны кюршоуундан Болгарияны эркин этдиле.

Алай къанлы душманны алыкъа тобукъланыр мура-ты жокъ эди. Алыкъа уа къазауат бара эди, сыйлы адам къаны тегюле эди.

* * *

1945 жыл... кыш тауусулуп, жаз башы жылыула ура башлагъан кезиудю. Европаны къары эриген къара жерлери солуу алып тебирегендиле. Къауданлы ёзенле бла сыртла саргъылдым бетлерин тюрлендирип, билинр-билинемез жашил тюрсюнге боялып башлагъандыла. Кюн жылыугъа уллу эс бурмай, тынгылауну ийип тургъан жалаң да терекледиле. Алыкъа ала кыш къалкыуларындан уянмагъандыла. Алай, дерс башланыргъа деп къонгуроу къагъылгъанча, кёп тюрлю къанатлыланы жарыкъ жырлары жукъулу агъачланы ичлерине жангы жашаудан хапар бере башлагъандыла. Терекден терекге уча, къона айланган хар къанатлыны жырлагъаны — «Кюн тийди, кюн тийди, кюн тийди», — деп, суююнчюлюк айта тургъан къууанчлы сабийни жарыкъ ауазына ушайды. Табигъатны ол тауушлукъ сырына согъууна уа адамла топ, окъ тауушла бла жууап этедиле. Гитлерчиле башлагъан уллу уруш алыкъа тауусулмагъанды. Ол пожарникле тегерегинден чабышып ёчюралмай кюрешген кылыкъсыз уллу ёртенге ушайды. Болса да аны кенгиге жайылгъан этеклери кысхартылгъандыла. Энди аны кызыу жанган ортасы къалгъанды. Фашист Германия кеси салган отда энди кеси жанады. Ол дыгласха къалгъанды. Этер амалы уа жокъ. Жер юсюнде адамланы ачы дертлери жютю сюнгулеча аны жюрегине чанчылып тохтагъандыла.

Концлагерь алаша сыртланы арасында орналгъанды. Баям гитлерчиле аны былайда бошдан ишлетген болмазла. Кёзден таша жердеди. Тегерекден къарап ол кёрюнмейди. Алайда концлагерь болгъанын андан беш-алты чакъырым кенгде тургъан уллу герман шахарда жашагъанланы кёбюсю билген окъуна этмейдиле.

Бу аскерчи жесирле тургъан, кеси да Германияны жеринде бек алгъа ишленген концлагерледен бириди. Мында отузунчу жылланы аллындан бери тургъан испанлы, белгиячы, французлу, австриячы, чехословакиялы жесирле аз туююлдюле. Арта бери Европаны башха кыралларындан, аны бла бирге уа Совет Союздан да плениге тюшген кеп аскерчини келтиргендиле. Жесирле асыры кепден эски баракла жетишмей, жангыдан талай барак ишлерге тюшгенди. Арт чурулада уа, фашистле баракла ишлетип да кюрешмегендиле. Жесирле кеп болуп, лагерле сыйынмай башласала, «артыгъын» кырып болгъандыла. Мында автомат тауушла кече да, кюндюз да хазна тохтамагъандыла. Гестапчуланы мурдарлыкъ ишлери тилсиз сыртланы арасында жутулуп къалгъанлай барады. Эртден сайын жарыкъ кюннге жесирле жангы умутла бла тюбеселе да, жашаудан тюнгюлюпдюле. Не кыйын сагъатлада да жарыкъ келлю болургъа кюрешуочю французла окъуна енгеленигендиле. Лагерге жангыдан келтирилген жесирлени хапарларындан, урушну ахыры бола тургъанын мындагъыла биледиле. Азатлыкъ кюнню жетерине да ийнаналдыла. Алай ол кюннге ким жетер? Анга ийнанган жесир азды. Гитлерчиле толу хорланырыкъларын билселе, лагердегиленни барысын да бир кечеге уулу газла бла тунчукъдуруп, кырып къоярыкъдыла деген хапар да жюриюдю. Къалауурчу фашистле аман къутургъандыла. Не болмачы затчыкъ ючю окъуна атып ёлтюрюп къоядыла. Алгъын ауругъан жесирлени энчи тутуучу эдиле. Энди ол да къалгъанды. Эртденликде жети сагъатда жесирлени жерлеринден къобарадыла. Кепле уа кече ёлюп чыгъып, нараларындан къопмай къаладыла. Кимле ауруудан ёлселе, кимле уа ачдан къарыусуз болуп ёледиле. Кеси кеслерин буууп ёлтюргенле да боладыла. Жатхан жеринден къобалмай жан ала тургъан жесир болса уа, къалауурла аны алайда окъуна битдирип кетедиле. Ёлюклени баракладан жесирлени кеслерине чыгъартдырадыла. Лагерден тышында алгъадан къазылып, хазыр этилип тургъан урулагъа басдыртадыла. Ёлюклени алып, лагерден тышына чыкыгъан жесирледен къачаргъа кюрешгенле да боладыла. Ала къачып къутулалмазлыкъларын да биледиле. Болса да жаханымден тышына чыгъып ёлгенин ийнге санап, жанларын андан къурман этедиле.

Кечени ийи кесек заманы озгъанды. Баракны ичи уа алыкъа шошаймагъанды. Режимни бузгъанига не аз да

кечгинлик берилмеучюсюн жесирле биледиле. Алай, нек эсе да, бюгече ала тынгысыздыла. Бир бирлери бла кыуш-муш этедиле. Былагъа быллай бир батырлыкъ кыайдан чыкыгъанды? Режимге кёре, жатаргъа команда берилгенден сора баракда бир адамны чууу эшитилмезге керекди. Кыалауурла ауругъанланы ынчагъанларына окъуна тёзмеучюдюле.

Бюгече жукъу Алимде да жокъду. Башындан басхан ауур сагъышла, тохтамай, кёк кюкюреп тургъанча, анга жукъу бермейдиле. Эки жылдан бери концлагерде кюйсюзлюкню, адамсызлыкъны, зулумдукъну сынагъанлай келеди. «Мен дуннягъа нек жаратылгъан болур эдим?», — деп аз кере ачыу этмегенди ол. Эндиге дерн жашагъанына сейир этеди. Биринчи кере концлагерден кыачып, агъач ичинде ызындан ит да жетип, аны бла талашхан заманында ол кесин жан алгъан суннган эди. Кыалай сау кыалгъанын билмейди. Бу жашау анга артал да керек туююл эди. Кыадары сыннганды, битеу умутлары оюлгъандыла.

Лагерни да жарытып, тюнене бир арну кюн тийген эди. Бирси жесирлеча аны жылыууна кысылыргъа деп, Алим кюн тууушда да сюелмегенди. Ол хайран болгъанды. Дуння анга кыалын кыара тютюнюню ичиндеча кёрюнеди.

«Азатлыкъ жетип келеди!» — деп, бу арт чуруда жесирле кыууанч этип айланадыла. Алимни жүрегин а ол хапар да жумушатмайды. Азатлыкъгъа чыгъаргъа ол да сюеди. Фашист Германияны ууатылгъанын кёрюп, анга кёл кенгдирсе, айхай да, алапат боллукъ эди. Дуннягъа ырахатлыкъ да келип, уруш азабын чеккен адамла кыалгъан жашауларын тынчлыкъда ётдюрюрча да болур. Суу илипинле барып, кыургъакъсыгъан жерлеге жангыдан жан салгъанча, жетип келе тургъан азатлыкъ кыайгылы жүреклеге жангыдан кыууанч берир.

«Манга уа не зат берир азатлыкъ? — деп, Алим нарасында сагъышланып жатады, эки кёзю да кеннге ачылгъанлай. — Бедишликге кыалгъан башым. Ганс манга этген аманлыкъны мен юсюмден жууалмам. Манга пйнамазла. Шагъатым жокъ. Жангыз шагъатым Салта эди да, ёлген болур ол да. Сау эсе да, мен аны кыайдан табарыкыма? Мен аны тюз атын да билмейме. Кыапхандама мен. Не берликди манга азатлыкъ? Не айтып барлыкыма халкыма, эллилериме! Органла ызымдан тюшерле. Сатлыкъ дерле. Тутарла... Атамы жүреги та-

ралыр. Угъай-угъай, келе тургъан азатлыкъ, туманлы тапгча, манга азатлыкъ туююлдю. Ол манга ёлмей къалгъан жанымы сюркей барыргъа болушурукъду ансы, башха зат берлик туююлдю. Алай, алай дагъыда...» — дей барып, Алим кёзлерин жумду. Тынгысыз, ауур жукъу аны ачы сагъышларын жутду.

— Эй!.. Эй, камарад!

Алим ол сёзлени жукъу арасында эшитгенча болду. Сора ким эсе да имбашындан тюрте тургъанын сезип, элгенип уянды.

— Эй, эшитемисе бомбёжканы? Тынгылачы, эй, то-о-обариш.

Алим башында нарада жатхан французлу жесирге уятханы ючюн тырман этерге да бир болду. Алай, хар нарадан жесирле башларын тышына созуп, сагъайып тургъанларын кёргенден сора абери айтмай, тынгылауну ийди. Къайда эсе да топланы терк-терк атылгъанлары эшитиле эди. Бир бирледе уа жерни титирегени да билине эди. Нараланы биринден:

— Оруслула!.. Оруслула Гитлерни артына чибжиж къуя турадыла! — деген къууанчлы ауаз эшитилди.

— Оруслула угъай — американлыла, — деп жууаплады анга Алимни къоншусу.

— Охо ким да болсун, игирек къуйсун чибжини ансы, — деп къошду биреулен.

Баракны эшиги кенгиге ачылып, автоматлы къалауурла баракга кирдиле. Чычхапла тешиклерине букъгъанча, жесирле нараларына сыгъынышып, жукълап тургъанча, шош болдула. Къалауурла ким бар, ким жокъ дегенча, жан-жанларына да къарай, нараланы арасында узун коридорну тюбюнден башына дери барып, андан ызларына бурулдула. Кечеге обходларында ала жесирледен бирин не да экисин туююп, ёлюр чекге жетдиргинчиниге дери баракдан кетмеучю эдиле. Бюгече уа, не эсе да, ала ол къылыкъларын этмедиле. Жесирлени жукъламай, топла атылгъан тауушлагъа тынгылап, бир бирлери бла къуш-муш эте тургъанларын ала эшикден киргенлей окъуна билген эдиле. Ала уа ол затны, эслемегенча этип къойдула. Къалауурла баракдан чыгъып кетгинчи ызларындан онла бла кёзле къарап турдула.

«Угъай, тейри, жууашхан а этгенсиз», — деди Алим, кёл кенгдирип.

— Эй, камарад, — деди Алимни французлу къоншу-

су башын энишге тутуп, — кёрдюнгю аланы шош чыгыш кетгенлерин?

Алим анга жууап кьайтармады. Жукъусу артал да кетгенди. Топланы атылган тауушлары хычыуун кёрюнюп, алагъа тынгылайды.

Топ тауушла шахардан жууукъда эшитиле эдиле. Аны топла бла ургъан американлы самолётла эдиле.

28

Ол эртденликни Алим кеси ёмюрюнде да унутмаз. Хар замандача, ол, эртде уянып, кьалауурланы баракга келир заманларын сакълап турду. Бир такъыйкьагъа да кеч кьалмай, не да алгъа болмай, тюз да бир заманда келип, баракны ичин хахайдан алдырып, ала жесирлени алай кьобарыучудула. Алим да ол кезиуню сакълай эди. Ол заманны сагъат бла ёнчелемейди. Сагъат кьайда анга. Жесирледен биринде да жокъду сагъат. Алай лагерде фашистле тохташдыргъан низамны сагъат мардасын ала уллу кьыйналмай биледиле. Кече болса да, кюндюз болса да, гестапochула аланы заманны сезерге юйретгендиле. Ол жаны бла Алим кеси кесин кёп кере сынап кёргенди. Эртденликде кьалауурланы баракга келир заманларын ол ичинден жюзге дери санап билуочюдю. Кёпге жангылса, арысы-бериси болуп, не экнге, не ючге жангылыучуду. Бир бирледе уа «жюз» дегенинлей баракны эшиклери ачылыучудула. Бу эртденликде да, сакълай кетип, санауун башлады: бир, эки, юч...

Наралада жесирле да бир бирлерин уята кьозгьалгъандыла. Ала да туруп заманлары жууукълашханын сезгендиле. Алим а бир затха да эсин бурмай, санайды.

— ...токъсан тогъуз, жюз, жюз бир, жюз эки, жюз юч, жюз тёрт, жюз беш, жюз алты... Охо, не кёпге жангылдым бу жол а, — деп, ол ичинден сейир этди. — Жюз жети... жюз жыйырма.

Алим санагъанын тохтатды. «Баям, башым кьатышып башлагъан болур», — деп келди аны эсине. Андан, мындан:

— Кьайдадыла бизни палачларыбыз? — деген ауазла эшитиле башладыла. Алай нарасындан жерге тюшген адам жокъду. Аллах сакъласын, алайлай кьалауурла кирип келселе, автомат кьалакьны жауурунунга не да желкенге жетдирилле. Кимге керекди ол зат. Тышына

кесн кереклерине чыгъаргъа ашыкъгъанла аз туююлдуле. Амалсыз болуп, кенчек башларына жабышханла да бардыла.

Бир заманда тышындан адам ауазла бла аякъ тауушла эшитилдиле. Ызы бла уа эшиклени да табанлары бла уруп, кенгнге ачып, бирси бараклада тургъан жесирледен къауум адам къууанчлы хахай бла кирип келдиле.

— Нек буюгъшуп турасыз? Гитлер капут! Лагерден фашистле бюгече думп болгъандыла! — деген хапарны билдирдиле. Аны эшитген жесирле, бир бирлерин малтаргъа жетишип, нараларындан секиришип тюшдюле. Къыйын саусузла окъуна аякъ юслерине болдула. Баракдан чыгъалмай къаллыкъ сунганча, хар ким мыллыгын тышына атды. Халкъ бла бирге Алим да лагерни арбазына чыкъды. Битеу жесирле тышына тегюлюп эдиле. Бир бирни къучакълайдыла, алгъышлайдыла. Бирле, къууанчларын жюреклерине сыйындыралмай, жырлайдыла, бирле башларын артха тутуп, кекге къарап, уллу аллахха шукур этедиле.

Фашистле концлагерни темир эшиклерин къаты бегитип кетгендиле. Аны тегерегин къуршаллагъан темир чыбыкъла уа, хар замандача, токга къошулупдула.

Жесирле концлагерни къабакъ эшиклерин ууатыргъа деп, ёшюн уруп да кёрдюле. Алай къорккъгъандан ол ишге артыкъ кеп адам къатышмады. Фашистлени хыйлалыкъларына ала тюшюнюр ючюн къалмагъандыла. Ала кертиси бла да, лагерни бегитип къачыпмы кетгендиле, огъесе уа, тегерекге бугъуп, жесирлени не этериклерин марапмы тура болурла? Аны билген къыйынды. Гитлерчи мурдарла не аманлыкъгъа да устадыла.

Жесирле, не этерге да билмей, шинжили темир чыбыкъладан тышына, азат дунягъа термилип къарайдыла. Бир заманда узакъдан мотор тауушла эшитилдиле. Жесирле шум болуп, сагъайып тохтадыла. Он мингден аслам адам, къылыкъсыз кеп къабырлада орнатылгъан сын ташлача, жерлеринден къозгъалмай, сир къатдыла. Солугъан тылпыулары болмаса, бирини аузундан жалан бир сёз чыкъмады. Мотор тауушла да жууукъдан жууукъ эшитилип келедиле. Кеп да турмай, лагерни кюнбатыш жанында сыртла артларындан ганкла чыкъдыла. Ала узакъда болгъанлары себепли не танкла болгъанларын айыргъан къыйын эди.

— Немец... Фриц! — деген биреуню ачы къычырыгъы

жесирлени элгендирди. Шум болуп тургъан адамла уллу къайгыгъа къалдыла.

— Фрицле бизни кырыргъа келедиле...

Танкланы ызларындан кузовларында да солдатлары бла машинала кёрюндюле. Ала кёп эдиле.

— Американлыла! Ура-а-а!..

Концлагерь тенгиз толкъугъанча болду. Кёкге чоккала, эски къалпакъла, быстырла да учдула.

Машинала бирини ызындан бири лагерни къабакъ эшиклерини аллына шууулдап жетдиле. Аладан секиришип тюшген американлы солдатла автоматларын да хазыр тутуп, кеслерини тиллеринде не эсе да бир затланы айта, лагерни темир эшиклерине сакълыкъ бла жууукълашдыла.

— Фрицле къачхандыла! — деп кычырышдыла жесирле. Американлы аскерчиле темир эшиклени бузуп ачдыла. Лагерни ичинде къаллыкъ сунуп кьоркъгъанча, жесирле тышына ырхыча тегюлдюле. Бир бирни малтап, халекге къалып тебиредиле. Американлы солдатла ишни аманнга кетип баргъанын кёрюп, «ырхыны» аллына къат-къат сюелип, кёкюреклерин тиреп тохтадыла. Азатлыкъгъа термилген адамланы тышына ёшюн урууларын ала кючден бла бутдан тыйдыла. Шыякыдан чыкыгъанча, кьуру терилери бла сюеклери къалып тургъан адамлагъа быллай къарыуну къайдан чыкыгъанын ангыларгъа кыйын эди. Бусагъатда аланы ичинде бек уллусун айырып базманнга салып тартса, отуз, кырык килограмдан кёп болмаз эди.

Американлы аскерчиле аякъ тюпде къалып, жерде сойланып жатхан жесирлени кетюрюп эшик юсюнден бир жанына кетердиле.

— Ашыкъмагъыз. Барыгъыз да чыгъарыкъсыз! — деп, солдатла жесирлеге кычырышып, аланы низамгъа чакырып кюрешедиле. Алай азатлыкъны кюсей кетип жаралы болгъан жюрекледен тезюм жокъ эди. Къабакъ эшикледен чыкыгъанланы бирлери чабып барып, американлы аскерчилени кыучакъласа, бирлери уа жерге бауурланып, топуракъны уппа этерге кюреше эдиле.

Юсюнде узун ызлыкълы кир халаты бла концлагерден Алим да чыкъды. Чыгъа келип, башында халатына ушашлы ызлыкълы чоккасын бир жанына быргъады. Сора бара барып, арлакъда, кыйын жолдан арыгъан адамча, кыртишге бауурланды. Бу такыйкъагъа жетерме деп аны эсинде жокъ эди. Жер анга мамукъча

жумушакъ кѣрюндю. Акъташ эсине тюшдю. Жерден ёрге кѣобуп, анам, мен саума деп кычырлыгы келди. Алай аны кычырырча кѣарыуу да жокъ эди. Аны себепли, ол кѣуанчлы хапарын анасына ичинден айтып эшитдирге кѣурешди: «Анам, мен саума!.. Мени ючюн жилима, анам. Мен саума, саума, саума!..» Алай айта, кѣзлеринден акъгъан жилимукълары сакъал басхан бетин жуудула.

— Алим, сенмисе?.. Тур, кел мени бла.

Тѣшекде кыыйн ауруп жатхан саусузча, Алим санларын кючден бла бутдан кѣозгъай, жерден ёрге кыыйналып кѣтюрюлдю. Аны чакъыргъан концлагерчи шуѣхларындан бири французлу жесир эди.

— Къайры барабыз?

— Ары... шахаргъа. Мени анда шагъырейлерим барды.

— Не шагъырейлеринг барды?

— Немецдиле.

Алим шуѣхуна соруулу кѣарады.

— Кел, кел. Немецдиле барысы да фашистле тѣююдюле.

29

Германияны Бавария деп аталгъан жеринде орналгъан бу шахарны тѣбюнде Алим жангыз кесинлей кѣалгъанды. «Мен юйюме кѣайтыргъа керекме» — деп, французлу шуѣху да кетгенди. Ол сау болсун, Алимге жаратгъанды. Бир немецлини юйюне алып барып, кече да анда кѣалдырып, юслеринде лагерчи кийимлерин да алышындыртханды. Берген кийимлери артыкъ доюн затла да тѣююдюле, болса да кийип айланыргъа жарарыкъдыла. Кѣонакъбайлары толу санлы, кѣартайгъан киши эди. Ол Алимге кесини эски шарабарын бергенди. Бутлукълары да, бели да кенгдиле. Ауу да энишгеде кѣалып, тиширыу тѣбен жан кийгенча, ол Алимге арталлы бла ушагъан да этмейди. Алай не этериксе? Жокъдан ол да игиди. Баям, французлу шуѣхуна кѣонакъбайлары жолгъа деп ахчачыкъ да берген болур эдиле. Айырылыша туруп ол Алимни кѣолуна бир ненча марка тутдуруп: «Ма, бир-эки кюнюнге ашаргъа жетерикди. Ары дери уа башынга бир мадар этерсе...» — деп кетгенди.

Шахарда талай межамла бузулупдула. Кѣп юйлени терезелеринде миялалары да ууалыпдыла. Орамлада бла

заводланы тийрелеринде бомбала кызган урула да бардыла. Анда-мында тютюню чыга турган жерле да керюнедиле. Ала сахарда кеп болмай барган урушну белгилеридиле. Тюсюн айтханда, сахарны коруулаган гитлерчиле союзниклени аскерлери бла артык уллу сермешип керешмегендиле. Ол себепден сахарга артык уллу халеклик да тюшмегенди. Аны жашау формасы да хазна тюрленмегенди. Тюкенле, ресторанла, театрла да ишлейдиле. Орамлада троллейбуслар да жюрюйдюле. Адамла да жумушларын эте айланадыла. Жалан да тюрленген иш — сахарда иелик этген американлы аскерчиледиле. Орамлада эркин айланганла да ала, ресторанда эркин олтуруп ичип, ашап безирегенле да ала... Немецлиле уа шаш болгандыла. Аланы бетлеринде коркунучлу хал эсленеди. Кезлери, жукудан элгенип уянган адамны кезлерине ушайдыла. Сак жюрюйдюле, сак селешедиле. Бара турганлай алларына американлы солдат тюбесе, бир жанына туруп, анга жол бердиде.

Алим ол затланы барысын да керюп айланады. Ол ачды, алай келю токду. Фашист Германияны ууатылган кюнню керюрмеми деп термилиучю эди да, ма, кердю ол кюнню! Душманны азабындан кутулур кюн тууармы манга деп кюсеучю эди да, ма тюбеди ол кюнне да! Алай аны жаралы жюрегинде кюуанч жок эди. Ол кесини бу насыпты кюнне быллай болумда тюберин, ой, кылай суймей эди. Кимди ол шендю? Тамбладан тебиреп факыралык тилеп башларык эсе да билмейди.

«Ах, анасын а, — деп ахтынды Алим, ол затланы юсюнден сагыш эте. — Мен шендю Германияга кесибизни аскер бла бирге, хорлам бла кирсем эди!..» Ма ол эди Алимни инжилтген.

Арыган да этип, ач да болду Алим. Французлу шуеху берип кетген ахчачыгы эсине тюшюп, кюлуни кенчек хуржунуна сукду. Суга барганлай, кюлуна жук илинмегенде, адыргы «байлыгын» тас этип кюйган сунуп, ахы кетди. Шалбарны хуржуну терен эди. Ол адыргы болуп, аны ичин кыдалып кярмады. Бармак кыйырлары ахчага тийгенде «Ох-х-х!» — деп солууун эркин алды. Орамны бирси жанында «Ресторан» деген жазуулага кезю илинди. Аны аллында сигаретлени буккулата, уллу ехтемлик бла ушак эте турган американлы солдатла кеп эдиле. Баям, ала ресторан-

дан иги ауузланып чыкыгъан болур эдиле. Алим орамны ары жанына ётюп, ресторанига кирди. Аны ичи да америкалы офицерледен бла солдатладан толуп эди. Немцли официантла къадалып алагъа шапалыкъ эте айланадыла. Алимни ары киргенин, баям, анда олтургъанладан киши да эслеген болмаз эди. Эслеген эсе да, анга эс бургъан адам болмады. Къарай кетип, кесп кирген эшикни онг жапында бош столну кёрдю. Аны юсюнде аш жугъу табакъла, къашыкъла, чагъыр жугъу рюмкала бар эдиле. Алим кёп сагъыш эте турмай барып, ол столну артына чёкдю. Ол сагъатда официант да жетди. Алимге салам берип, кечгинлик да тилеп, столда адырланы терк жыйышдырып тебиреди. Ол да аны тамамлагъанлай, тышындан къуш бурну бла, сары мыйыкълы биреулен кирип, Алим бла бетден бетге бош шинтикге олтурду. Ол ким эсе да, юсюнде кийимне кёре, Алимден къайда онглу эди. Мор пиджагы, галстугу... Аны келип олтургъанына Алим ыразы болмады. Ол ресторанда бек учуз ашны сайларгъа деп тура эди. Энди уа бу адамдан уялыргъа тюшерикди.

— Соргъаным ючюн айып этме, сен кимсе?

Алим не айтыргъа да билмей, аллында олтургъан адамны бетине къарап къалды. Ол анга къалай эсе да жууукъ адамча кёрюндю.

— Сен Кавказдан туююлмюсе? — деп, ол Алимге къайтарып сорду.

— Кавказданма.

— Сезгенем, — деди къушбурун жарыкъ болуп. — Сени бери киргенинги мен тышында кёргенем. Кавказлы болурса деп, ызынгдан келип, къатынга андан олтургъанма. Танышайыкъ. Мени атым Махмутду.

— Мени уа Алим.

— Кавказы къалайынданса?

— Къабарты-Малкъардан.

— Къабартылымыса?

— Угъай, малкъарлыма.

— Мен а чеченлиме.

Ахлуларына тюбегенча, экиси да бир бирине къууандыла.

— Бери къайдан чыкыгъанса? — деп сорду Махмуд.

— Концлагерден. Тюнене союзникле эркин этгендиле. Сен а?

— Мен да концлагерденме. Бир ай озгъанды мен башыма эркин болгъанлы.

— Аламатды, тейри.
— Къайда тохташханса?
— Мен алыкъа юсюзме, жерсизме, ишсизме.
— Ол а осалды, — деди Махмуд, сигарет къабындыра.

— Американлы сигаретленими ичесе?
— Мен алагъа къуллукъ этеме. Жан багъаргъа керекди да. Къоркъма, мен санга да болушурма.
— Не затларына жарайса американлыланы?
— Не иш буюрсала да этеме. Асламысында хамамырын къурайма.

Быланы ушакълары узакъгъа созулду. Ашап, ичип да бошагъандыла. Алай стол артындан турургъа уа ашыкъмайдыла. Махмуд да Алимча немецлиге пленнге жаралы болуп тюшгенди. Экисини да къадарларында бирге ушагъан жерлери кеп эди.

— Ата журтха къайтыргъа уа муратынг бармыды? — деп сорду Алим негерине. Башха хапарлагъа къызып, была алыкъа ол затны юсюнден сагъышланыргъа жетишмей тура эдиле. Алим алай соргъанда, Махмуд анга тюрслеп къарады.

— Бек сыйюп къайтырлыгъем... алай, — деп, Махмуд тынгылап къалды.

«Не эсе да муну да бир къоркъгъан жери барды», — деп келди Алимни келюне.

— Къайтыргъа да боллукъ эди, — деди чеченли, терен сагъышха кетип, — алай бизни кибиклеге ийнанырламы?.. Сатхычха санап, беишлик этерле деп къоркъама. Азап сынатырла. Алайсыз да фашистлени къапханындан жарты ёлюк болуп къутулгъанма...

Алимге Махмуд кесини юсюнден угъай, аны юсюнден айта тургъанча кёрюндю. Жюреги такъыр болду. «Да не этейик да, къарындашым? — деди Алим ичинден, кезлерин ауур мудахлыкъ басып. — Не айтайым мен санга? Билмейме... мен санга зат да айталлыкъ туююлме. Сыйгенинглеи эт, къарындашым...»

Была экиси да, къарангы кече къалын агъачшы ичинде ажашып, жол табалмай, адыргыгъа къалгъан насыпсызлагъа ушай эдиле.

— Американлыла керти айта эселе, бизни кибиклеге ары жол жокъду.

Ала бир бирге тил къатмай, терен мудахлыкъда, иги кесек олтурдула. Ахырында Махмуд айтды:

— Биз бир кѡауум адам болуп, Америкагѡа кетерге деп оноулашып турабыз. Ыразы эсенг, нѣгер этейик сени да. Аллах буюргѡанны бирге кѣрюрбюз

Алим олтургѡан жеринден кѡпду.

— Угѡай, Махмуд. Мен Америкагѡа барып этеригим жокѡду.

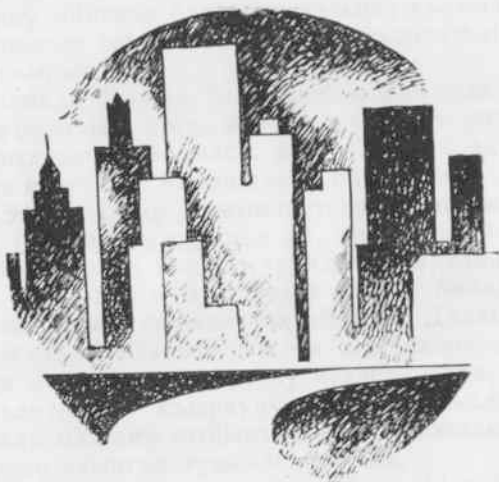
— Сора артхамы кѡайтырыкѡса?

— Шѣндю угѡай. Мени мында, Германияда, жумушум барды. Ол жумушуму толтургѡунчу бир жары кетерик тѡююлме. Андан сора уа, кѣрюрбюз.

Махмуд жукѡ да ангыламай, имбашларын жѡйырды. Ала экиси да ресторандан чыкѡдыла. Тышында кѡарангы эди...

II

ЖАРАЛЫ НАСЫП

Арадан кѣп жыл озду...

Эртденликден окъуна акъташчыла колхоз правленин аллына жыйылып тебиредиле. Элли тюбюнден да, башындан да бери ашыкъмагъан жокъду. Халкъ жыйыла баргъаны къадар, дауур да уллудан уллу бола барады.

Конторну кенг арбазыны ортасында юсю да акъ жабыу бла жабылып, бийик сын таш сюеледи. Келгенле аны тегерегине басынадыла. Хар ким алгъа ётюп, анга жууугъуракъ барыргъа кюрешеди. Дауур да, жабы да, бир бирге кѣлкълдылыкъ да андан чыгъады.

Конторну эшигини башында кызыл къумачха жазылып «Жашасын совет халкъны уллу хорламы!» — деген лозунг тагъылыпды.

Эрттенликде Дадаш бери келген заманда уа, уяла ишлерге къадалып, ёрге, энишге къазауат учуп айланган къарылгъачла болмаса, жан да жокъ эди. Дадаш бери эртте келгенди. Андан алгъа бюгюн бери адам келмегенди. Энди ол бир жанында тохтап, акъ жабыу бла жабылып тургъан сын ташха да, аны къатына жыйылгъан эллилерине да къарап турады. Къартладан келгени болса, тюсюнлей аны къатына барып, бийик хунагъа аркъаларын тиреп, сюелип тохтайдыла. Дадаш кеси да къарт болгъанды. Озгъан жылла аны бюкгендиле. Бир заманлада отча жанып туруучу кѣзлери энди уа бетине ургъан къартлыкъ къырауну тюбюнде къалгъандыла. Акъ сакъалы бла акъ мыйыкълары аны жашлыкъ жапысын ёмюрден ахыргъа тумалагъандыла.

Дадаш туугъан элине да къарайды. Эл жангыргъанды. Жангы, ариу юйле... башлары да шифер бла, къошунла бла жабылып. Жемиш терекле да чакъгъандыла. Тау бетле да жашил болгъандыла. Хар зат да жангыды, хар зат да къууатлыды. Дадаш тануучу таула къарт болгъанын къой да, чууакъ тийген кюнню тюбюнде аналарындан жангыдан туугъанча жылтырайдыла. Эски

Акъташ да, чакъгъан тереклери бла къубулады. Жалан да Дадаш къартайып къалгъанды. Ол шендю сын ташны къатына жыйылгъан халкъны арасында кеси заманыны адамларын кѳреди. Ала да Дадашча къартайгъандыла. Аланы къоллары бла къаллай бир огъурлу иш этилгенди! Ала жашау жолларында къаллай бир къыйынлыкълагъа тѳзюп, къаллай бир палахладан къутула келгендиле. Энди уа къартлыкъгъа хорлатып бюгюлгендиле. Ма алайда Мария да сюеледи. Қъаллай къыз болуучу эди ол! Ислам аны Қъабартыдан алып келгенде, аны ариулугъуна къараргъа эл жыйылуучу эди. Қъартлыкъ аны да аямагъанды. Бал бетли узун, жумушакъ чачын чиммакъ этгенди. Кюн кибик жашнап туруучу бет чырайын туманнга сукъгъанды. Ышарыулугъу кетмеучю кѳзлери уа мудахлыкъдан толудула. Ала хазна кѳрген да этмейдиле. Мария ары-бери барлыкъ болса, пѳгерсиз юйден чыкъмаучуду. Бери да келини Фатимат къолтугъундан тутуп алай келгенди. Фатимат энтда да аны жанында сюеледи. Қъызы Азинат да къатындады. Анда-санда жашчыкъла бла къызчыкъла чабып келип: «Гелляка, гелляка!..» — деп, кѳргенлерин, эшитгенлерин хапар эте, Марияны юсюне жабышадыла. Мария аланы ѳшюнюне къысып, ариула айтады. Ала аны туудукъларыдыла — Азинатны сабийчиклери. Марияны жүрек дарманлары. Аны жаралы жүрегине онг бере жашатхан аладыла. Ала болгъунчуннга дери Мария Серго бла кечиниучю эди. Серго уа ѳсдю да, уясындан учхан къуш балача, туугъан юйюнден узакъ жол тартханды да кетгенди. Ол энди Акъташха жылдан не бир, не эки айгъа келип кетеди. Андан сора Мария да, Фатимат да аны кѳрмейдиле. Ол узакъдады. Аскерчи лѳтчиклени училищелеринде окъуйду...

Мария сын ташха кѳзлерин къакъмай къарап турлугъу келеди. Алай ол акъ жабыуну мутхуз ауанасындан башха абери кѳрмейди. Андан кенгде сюелген Дадаш, Марияны сын ташха терилип къарагъанын ичинден биллип турады. Алай ол анга не этсин? Мария кѳз жауларын жилий-жилий тауусханды.

Дадаш Фазиканы бла Адилни къатыны Салихатны да кѳрдю. Ала шендю келдиле бери. Адамланы ичлеринден излей барып Марияны тапдыла да, анга пѳгер болдула. Қъартлыкъны жели Фазиканы юсюне да къакъгъанды. Алай бир аламаты — Фазиканы бет чырайы хазна бузулмай сакъланады. Аны Дадаш Фазиканы кесине къу-

ру да айтып туруучуду. Фазика уа: «Санга алай кёрю-
неме харип ансы, не чырайым кьалгъан сунаса мени», —
деп кюлюучюю.

«Угъай, сен мени бош хыликкя этиучюсе ансы: ма
шёндю санга да кьарасынла, бирси кьатынлагъа да
кьарасынла. Ант этейим, хур кьызча туююл эсенг!..» —
деди Дадаш ичинден, Фазиканы кюлюучюсю эсине тую-
шюп.

Ол оюму Дадашха ёхтемлик берди. Болса да, аны
эси Фазиканы юсюнде кёп турмады. Кёзлерине Суфиян
эфенди урунду.

«Ким кьартайса да, бу кьартайырыкъ туююлдю.
Жалан да мыйыкълары бираз узун болгъандыла ансы,
турады тюрленмегенлей. Он жыл тюрмеде тургъаны да
анга зат этмегенди. Алай жумушагъан а этгенсе. Совет
властха алгъынча ачыкъ кьажау туююлсе, тейри, энди
уа. Ичинг а биягъыча кьарады. Аны, башхала билмей
эселе да, мен билеме. Алай, кьойнунга таш сугъуп туруп,
андан сен табарыкъ жокъду. Аны бир жанына ат да,
жюрегингде кьара жюгюнгю женгил эт. Кёремисе, элли-
леринг сени сатлыкъ болгъанынгы унутхан окъуна эт-
гендиле, унутмагъан эселе да кечгинлик бергендиле.
Андан сора санга не керекди? Эфендилигинги этесе. Эт
аны да. Элинге-журтунга иги бол. Сен аман болгъан-
лыкъгъа, эллилеринг санга аман болмагъандыла. Аны
унутма...»

Дадаш ичинден Суфиян бла андан да кёп сёлеширик
болур эди, кьатына келип салам берген кьартла акъы-
лын бёлдюле ансы.

Конторну арбазы адамдан толу болду. Кьолла-
рында гюл кьысымлары бла школчу сабийле да жетди-
ле. Шёндю аланы бирем-бирем Дадашны аллына кел-
тирселе да, ол аланы барысын да танып бараллыкъ тую-
юлдю. Арт жыйырма жылны ичинде элде кёп сабий ёс-
генди.

«Аллахха шукур, биз кьурагъан ишни алгъа элти-
рикле бардыла», — деди Дадаш, жашлагъа бла кьыз-
лагъа кьарап кьууана.

Кьучагъын да кенгиге жайып, хуна оюлгъанча уллу
кюлкюсю бла да Жандар кьартланы алларына барды.
Ол кеси да энди алай жаш туююл эди. Орта жашаудан
сзгъан кишиди.

Жандар бек алгъа Дадаш бла саламлашды. Андан
сора бирси кьартланы кьолларын тутуп чыкъды.

— Ы маржа, Жандар, ол Гитлерни аллына немча апчар болуп баргъан хапарынгы энтда да бир айт. — деп, къартла Жандарны ортагъа алып тохтадыла.

— Аны уа айтайым, оллаха... Алай андан да сейирлик бир хапарым барды да, унутуп къойгъунчу, алгъа аны айтыргъа сюе эдим.

— Айт, айт... бек ыразыбыз.

Жандар хапарын айтып башлагъанлай, элли оноучулары да, райондан келген къонакъла да, контордан чыгъып, юсю къызыл къумач бла жабылгъан столну къатына бардыла. Жыйылгъан халкъ шум болду. Келген къонакъланы Дадаш уста таный эди: бири райкомларыны секретарыды, къалгъан экиси уа — военкомла. Полковник Громов — Нальчикденди. Майор жаш а Черен районну военкомуду.

Эл Советни председатели Шабаз улу Къаншау, жыйылгъан халкъны аллында сюелип, сёз айтып башлагъанлай, Дадашны эсине Ислам тюшдю. Олсагъатдан окъуна жарсыулу ауур сагъышла аны акъылын бийлеп тохтадыла. «Кёзден кетген кёлден кетеди», — деген сёз керти эсе, Дадаш Исламны эртде унутургъа керек эди. Ол ёлгенли жыйырма жылдан озгъанды. Алай Дадаш аны не аз да унутмагъанды. Ол аны ёмюрде да унуталлыкъ туююлдо. Аны иши да, аты да бу таулада ненча таш бар эсе да, аланы юслеринде жазылып къалгъанды. Ёмюрледен бери да кёжюреклерин керип, башларын тик тутуп тургъан къаялагъа Дадашны кёзлери илинсе, ол алада Исламны сифатын кёреди. Ислам а жокъду. Аны орнуна энди Акъташда башхала оноу этедиле.

Этсинле, Дадашны жүреги аны ючюн къыйналмайды. Бирле кетедиле, бирле келедиле. Дунияны төреси алайды. Ислам кетди да, аны орнуна да башхала келдиле. Ала да, Исламча, тюзлюкню жолу бла барадыла. Элге Исламча оноу этедиле. Колхозну Исламча кючлендиредиле...

«Исламчамы?.. Угъай, угъай... Шабаз улу, кёлюнге тиймесин. Шохайны жашы, сен да манга кёлкъалды болма. Биригиз эл Советге, биригиз а колхозгъа башчысыз. Узакъ кюнлени болугъуз. Алай Исламча киши алыкъа Акъташда туумагъанды. Ким биледи, бара баргъан ёмюрледе тууаргъа да болур, алай бюгюнлюкде уа угъай. Эсингдемиди, Шохайны жашы, бир жыл къойланы къыркыгъан заманда, адамла санга не айтханлары? — Ислам алай этмеучю эди деген эдиле да. Тюз

эди ол. Ислам колхозчула ишлей тургъан жерге барса, сёз да айтмай, кеси алагъа къошулуп, ишлеп тебиреучю эди. Сен а адамла ишлей тургъан жерге барсанг эки къолунгу хуржунларынгдан чыгъармайса. Сора мен Исламны бла сени къалай тенг этейим. Ол жамауатны жаны эди. Сен а ёре къууллукъчу. Мен санга къызгъанып айтхан сунма. Угъай, угъай... минг кере угъай. Сен иги болсанг — элинг къууанырыкъды. Элинг айнырыкъды. Жюрек ачыу аз боллукъду. Къууанч кёп боллукъду. Башда адам акъыллы болса, тюзлюкню жолун тутса, тюздегиле не къыйынлыкъланы да, не палахны да сан этмейдиле. Анга сен толу ийнан...»

Дадаш бу затланы ачыуундан жаншай эди. Ислам эсине тюзсе болалмайды... Жюреги ауруйду. Исламны ёлюмю ажымлы ёлюм эди. Аны себепли, Дадашны жюреги да анга дайым ажым этгенлей турады. Ол кеси кесини сагъышларына асыры бек берилгенден, Къаншауну не айтханын да эшитмей къалгъанды. Энди полковник Громов сёлеше турады.

— ...ол уруш бошалгъанлы бюгюн жыйырма жыл толады. Бир жаны бла алып къарагъанда, ол алай аз заман туююдю. Болса да алыкъа аны окъ-топ тауушлары бизни кёбюбюзню къулакъларыбызгъа эшитилгенлей турадыла. Жюреклеге тюзген жарала уа тохтамай ачийдыла. Алыкъа, ол угъай эсенг, эрлерин сакълагъан къатынла да, аталарын сакълагъан сабийле да бардыла...

Фатиматны жюреги титиреди. Кёлю толуп, жилярыгъы ёрге урду. Громовну аллына чабып барып, аны бла ёчешириги келди. «Мен сакълайма... Терсми этеме?.. Энтда да сакъларыкъма. Ненча жыл жашауум бар эсе да анча жыл сакъларыкъма!..»

— ...ол урушха сизни элден бир жюз бла жыйырма бла жети жаш кетген эди. Ала душман бла батыр сермешгендиле. Жарсыугъа аладан кёбюсю юйлерине къайтмагъандыла. Сиз къазауатха ашыргъан уланларыгъыздан алтмыш тёртюсю Туугъан журтубуз ючюн жанларын къурман этгендиле. Ала дуниядан жашлай кетгендиле...

«Кетмеген эселе уа?! Сау эселе уа?!» — деп къычырды Фатимат ичинден. Алай аны ол къычырыгъын аны кесинден башха адам эшитмеди.

— ...аланы эрликлерини юсюнден хапарла бюгюн да, бюгече да тауусулмай айтылгъанлай турадыла. Батыр-

ланы хапарлары тауусулмаучуду. Нек дегенде, ала тууган халкъларыны жүрегинде жашаучудула. Халкъ жигит уланларын бир заманда да унутмагъанды. Унутхан да этерик түйюлдю. Сиз да жигит жашларыгъызгъа сын таш ишлетгенсиз. Бююн биз бери аны ачаргъа деп жыйылгъанбыз...

«Ёлгенлеге сын таш», — деп келди Фатиматны кёлюне. Жюреги теренден чанчып ачыды. Артха бурулуп, былайдан къачып кетериги келди. Алай тохтады. Кеси кесин кюч бла тыйды.

Сёлешиле бошалгъандан сора, полковник Громов сын ташны юсюнден акъ жабыуну тюшюрдю. Жыйылгъан халкъгъа бек алгъа сын ташны башында беш мюйюшлю алтын жулдуз кёрюндю. Жулдуз да чууакъ кюнню нюрюне бёленип жарык жылтырады. Андан энишгеде уа — алтын жазуула: урушда жоюлгъан акъ-ташчы уланланы тукъум атлары... Кюн аланы да жылтыратды. Хар тукъум ат, сын ташдан эллилерине къарап, ышаргъанча кёрюндю.

Фатиматны эки кёзю да сын ташха жабышханлай, ол кеси да сын ташча жеринден тепмей къалды. Тепсе кесин жыгъылып кетерик сунду. Жюреги жарылып барады. Ол Алимни сакълагъанлы жыйырма жылдан артыкъ болады. Аны уа, келтире келип, сын ташны юсюне жазып турадыла. «Нек? Нек этгенсиз алай? Манга сормай нек жазгъансыз Алимни? Ким эркинлик бергенди сизге алай этерге. Мени Алимим ёлмегенди!.. Мени Алимим сауду! Жюрегим алай айтады. Мен сизге ийнанмай-ма... жюрегим айтханнга ийнанама. Ёлмегенди мени Алимим... Ёлмегенди! Эшитемисиз, адамла, ёлмегенди!..»

Мария Фатиматны къолтугъундан тутуп сюеле эди. Ол келинини ичинден къалтырагъанын сезип, тынгысыз болду.

— Адамла нек шум болуп къалдыла, келин? Сын таш да къайры кетди? Мен нек эсе да аны кёрмей къалдым. Мени къолларымы ары бир жетдирчи. Мени жашларым анда эселе бир кёрейим...

Фатимат кеси кесин тыялмай, бууулуп жиляды. Жилгъан кыруу ол түйюл эди. Сын ташны аллында тобукъланып, кёз сууларын сыйпай тургъанла бардыла. Уркъют а сын ташны къучакълап, кесин андан артха айыралмай жиляйды. Аны тёрт жашы да ары жазылгъандыла. Тёрт жашы да урушда бирча жоюлгъандыла.

Фатимат Марияны сын ташны къатына элтди. Ол къалтырагъан кьол бармакълары бла жазууланы юслерин сылай барып, Алим бла Элдарны атлары жазылгъан эки ызлыкъгъа жетип тохтады.

О-о, ана жүрек!. Кёзле кёрмегени да сен кёресе...

* * *

Адамла юйлерине чачылдыла. Сын ташны къатында Дадаш жангыз кесинлей къалды. Ингир болуп барады. Дадашны уа былайдан кетериги келмейди. Эртде келгенича, бек артха да къалгъанды. Школчула салып кетген гюл кысымланы кесини акъылына келгенча жангыздан тап салгъанды. Сын ташны тегерегине жыйырма кере айланып чыкыгъан болур. Аны юсюнде жазылгъан тукъум атланы да талай къайтарып окъугъанды. Алай дагъыда жангыздан сын ташны тегерегине айланып, аны тюбюне, башына къарайды. Тукъум атланы да жангыздан окъуйду. Окъуй барып, жашына жетсе, жүреги такъыр болуп, кёлю толады. Азретни гитче заманчыгъыздан тебиреп, урушха кетгинчиннге дери кезиуюн эсине тюшюредди. Ол аны бир затын да унутмагъанды. Биринчи тишчиклерин чыгъара башлагъан заманында кызыу болуп ауругъанын иш да унутмай турады. Чабакъ тутам деп, суу бойнуна барып, Череннге жыгъылгъаны уа... Дадаш алайда болмаса, аны суу алып кетерик эди. Ол кюн Азрет къалай кьоркыгъан эди. Жангыздан кеси суугъа кетип къаллыкъча, атасыны бойнуна жабышып, айырылыргъа унамай тохтагъан эди. Дадаш а аны сабий жүрекчигини адыргыгъа къалып «дып-дып-дып...» — деп терк-терк ургъанын эшите эди... Къыйынлы ата аны да унутмагъанды. Бусагъатчыкъда уа, ол Азретни жүрегини «дып-дып-дып...» — деп ургъанын эшитгенча болуп, сагъайгъанды. Бююнлю ол аны кёп кере эшитгенди...

Дадаш юйюне кеч къарангыда къайтды.

— Кет, аурунг, э киши, андан бери къайда айланаса? Мен а энди излерге барайым деп тура эдим, — деди Фазика эрине.

— Суусапма. Айран ичирчи.

— Сен бююнлю ашагъан да этмегенсе.

Бу кезиуде, къолтугъунда да кёп тефтерлери бла, юйге тегерек бетли, субай тиширыу кирди. Ол — быланы кызылары Саняйтды. Устаз болуп, школда ишлейди.

Аны юю башхады — эри да, сабийлери да бардыла. Бери уа атасын бла анасын кёрюрге кьайтханды. Аны адети алайды: хар ингир сайын, школдан чыкьгъанлай, бек алгъа кьайтып кьартланы кёреди, сора кеси ююне алай барады.

— Бу ингирде уа сен да кечикдинг да, — деди Фазика кызына.

— Педсоветибиз бар эди.

Дадаш кызыны бет сыфатында Азретге ушагъан илишанланы кёрюп, тамаша болду. «Шёндюге дери кьалай эслемей тургъанма?!» — деп, ичинден кеси кесине сейир этди.

Бююннгю кюн Дадашны битеу жюрек жарсыуу кьозгъалгъан кюн эди. Ол ундуругъуна жатхандан сора да тынчаялмады. Контор аллында сын таш аны кёзлерине кёрюннгенлей турду.

2

Фатимат бир ненча жылдан бери колхозда кёгет ёсдюрюучюлени звеньевойлары болуп ишлейди.

Алгын тау элдеде арпа себиучю эдиле... картоф битдириучю эдиле. Наша, помидор, хобуста деген зат а бир кишини да эсинде болмагъан затла эдиле. Аны барын да башлагъан — Фатиматны кьарындашы Ахмат болгъанды. Ол урушдан кьайтхандан сора, Краснодаргъа барып, андан агрономлукъ курсланы бошاپ келгенди да, Уллу тарда кёгетлени ол жайгъанды. Хобустаны да, нашаны да, башха тюрлю кёгетлени да аны амалы бла битдиредиле. Талай колхозла кюнлюм бетледе бахчала этгендиле. Акъташчыла да Чокъуракъ кьаяны аллында ташлы бетде уллу колхоз бахча кьурагъандыла. Алайны Ахмат кеси сайлагъанды. Ол аны сайлагъан заманда колхозну председатели да, анга кьошулуп элни кьартлары да Ахматха кьажау сюелип тохтагъан эдиле.

— Былайда жер жокъду. Ташла юсюнде сен не зат битдирирге умут этесе? — деген эдиле ала жаш агрономгъа.

— Жер хар кьайда да барды. Жалан да анга хурмет эте билирге керекди, — деп а Ахмат сюелген эди.

Колхозну председатели Ахмат сайлагъан жерни ташларын ариулатыргъа адамла берирге унамай кьойгъанда да, Ахмат башлагъан ишинден артха турмагъанды. Кюн сайын кеси барып ташланы кетерип кюрешеди.

Артдан артха анга нёгерле да кьошулуп тебирейдиле. Бек алгъа ташлы бетге Фатимат барады. Аны ызындан Къанамат. Къанаматны ызында... башхала чыгъадыла. Бир кюн а битену элли адамы — уллусу да, гитчеси да — ташлы бетге жыйылды. Ахмат колхоз бахчаны алай бла кьурагъан эди. Энди уа председатель бек ырадыды анга. Бахча колхозгъа кёп файда береди. Элли адамлары да кёгет керекли болмайдыла.

Быйыл колхоз бахчада кёгетле иги битип келедиле. Фатимат кесини нёгерлери бла бахчада ханс артады. Огъары Чететде Ленин атлы колхозну кёгет ёсдюрюючюлери быйыл Фатиматны звеносун социалист эришнуге чакъыргъандыла. Энди эки жапы да ким кимни озса да бир кёрейик деген ниет бла ишлейдиле. Кёп болмай Фатимат Огъары Чететге барып кьайтханды. Андан келгенли бери ол бахчадан хазна чыкьмайды.

— Аланы бахчаларында бир ханс жокьду. Аякь кийимлеринги тешмей кирмезсе асыры ариуда! — деп Фатимат Ленин атлы колхозда кёрюп келгенини юсюнден нёгерлерине айтханды. Андан бери была бютюн кьадалып ишлейдиле. Огъары Чететден да ишлерине кьараргъа келечиле келликдиле. Келе келип ханслы тахталаны кёрсселе айып этерле. Аллах сакьласын аллай ишден!

Къарангы болгъунчуннга дери Фатимат белин кётюрмей ишледи. Кёзлери хансланы бла кёгетлени бир бирлеринден айырмай башлагъан кезинде ишни кьойду. Башын кётюрюп, тегерегине кьарады. Бахчаны ёрге кьыйырында биреулени кьарелдисин эследи. Шёндюге дери нёгерлеринден киши да турлукь туююл эди. Тиширну дегенинг тиширнуду. Аны юйюнде жумушу кёп болады. Ол себепден, Фатимат нёгерлерин бир заманда да былай кечге дери иште тыймагъанды. Бюгюн а ол аланы бютюн да эртде окьуна юйлерине жиберген эди. Аладан бахчада адам кьалып кёрмегенди ол. Сора ол анда чага эте тургъан кимди да?

Фатимат чагасын да тахтала арасында кьоюп, аны таба тебиреди.

— Сенмисе, Маржан? Нск кетмей тураса шёндюге дери юйюнге?

— Не эсе да, бюгюн ишге кёлум бир бек ачылып эди.

Маржан бла Фатимат тешледиле. Быланы кьадарлары да бирге ушайды: экисини да эрлери урушдан кьайтмай кьалгъандыла. Ёлгенлени санындадыла...

Къарындашлары уа сау къайтхандыла. Фатиматны къарындашы Ахмат — колхозну агрономуду, Маржанныкты — Къаншау эл Советни председателиди.

Ала экиси да, кёгет бахчадан чыгып, элге тебиредиле. Юйлени терезелери жарыгъандыла. Патеген чыракъланы заманында, ала мутхуз жарыучу эдиле. Шёндю уа хар терезе нюр жанады. Электрочыракъла таууланы юйлерин да жарытхандыла.

— Фатимат, энтда да къайтарып айтмай болмай-ма...

— Башлагъанды биягъы,— деди Фатимат ичинден, ачыуу чыгып. Ашыкъмай тап бара тура эди да, энди уа, нёгеринден къачханча, аякъларын терк-терк алып тебиреди.

— Ахырысы сен сейир адамса,— деди Маржан аны ызындан. — Насыпдан къачхан сен болмасанг ким болур дуняда.

— Не насыпды ол? — деп, Фатимат дыркъ тохтап, артха бурулду.

— Мени къарындашым сени насыплы эталмазлыкъ-мы сунаса?

— Да Маржан, мен санга айтханма да... мен насып-лыма. Манга башха насып керек туююлдю.

— Кет, аллахчю, башымы аурутма,— деп ачыуланды Маржан.— Жаншай турса сен алай. Къаншау къатын тапмай туююлдю. Ол унаса, андан артха турлукъ тиширыу жокъду бу элде. Алай кёлю санга кетгенди да, башханы унамайды.

Маржан да айта, Фатимат да тынгылауну ийип, барадыла. «Арабий, бу нек башлады жангыдан бу ишни. Алгъын жол аны ючюн туююшюрге жетип тохтагъан эдик да, унутупму къойгъан болур?..»

Мындан беш жыл алгъа Къаншауну къатыны ёлген эди. Андан бери Маржан тохтамагъанлай Фатиматны къарындашына тилегенлей турады. Алгъа Фатимат аны бош, лакъырда этген сунуп, оюн-кюлкю бла жууап берип тургъанды. Артдан артха Къаншау кеси да билдирип, иш кертиге тартып башлагъанын сезгенден сора, Фатимат ол затны этмезлигин Маржаннга айтханды. Алай болгъанлыкъгъа, къарындашыны атындан келечлилик ишип бардырыуну Маржан да къоймайды, анга угъай деуден Фатимат да тоймайды. Энди, алгъынча да болмай, Маржан ол ишни сагъынып башласа, Фатиматны жини тутуп тохтайды. Ол эрге барыуну юсюнден хапар-

ны эшитирге да суймейди. Аллай акъылы болса, мындан он беш жыл алгъа окъуна барлыкъ эди эрге. Аны тилегенле дагъыда болгъандыла. Алай ол кишиге да бармагъанды. Энди анга эки жыйырма жылдан атлап барады. Чачына акъ киргенди. Бети жыйырылып башлагъанды. Мындан къарт болгъунчу, башын бир жерге жарашдырып, жашау тынчлыгъын тапса иги эди да анга. Алай ол аны этерик туйюлдю. Сау дунияны ырысхысы ючюн да угъай. Аны жюреги ёмюрден ахыргъа жалан да биреуленнге берилгенди.

Маржан а аны ангыламайды. Ол аны ангыларгъа да суймейди. Эри ёлген къатын жангыдан эрге барыучуду. Маржан кеси да баргъанды экинчи эрге. Урушда ёлген эрини къарасын кийип турмагъанды. Экинчи эринден да сабийле табып, толу юйюрлю болуп жашайды. Аны не айбы барды? Фатимат аллай бирни къалай билмейди? Насыпсыз жашауун бютюн да насыпсыз этип нек турады? Маржанны къарындашына эрге чыгып, аны да, кесини да жашауларын нек къурамайды? Не зат сакълайды ол уллу аллахдан?..

Маржанны ангылауу уа алайды. Аны себепли Фатимат бла анга бир акъылгъа келишмеклик бек къыйын иш эди. Болса да Маржан кесини кючюне ийпанады. Эртде, кеч болса да, ол Фатиматны ниетин тюрлендирликди. Аны ажашхан жолундан ызына къайтарлыкъды. Къарындашы бла экисин бир юйдегили этип, насыпларын къураарыкъды. Алай бла къадарны аллында ол кеси да сууаплы боллукъду.

Бир бирден айырыллыкъ жерге жетгинчи, Фатимат негерине сёз къатламай келди. Жалан да былайгъа, гюрбежи къатына жетгенде, Фатимат анга жарыкъ болуп: — Кел, юйге жууукъ бол, — деди.

Экиси да бу ингирде алай бла айырылышдыла. Маржан юйюне жарыкъ кёллю болуп барды. Фатимат а юйлерини босагъасындан мудах кирди. Юйде Мария жангыз кеси эди. Уллу кюбюрню ачып, быстырла бла кюреше тура эди.

— Келдингми, келин... Кеч къалдынг да бюгюн.

— Бахчада ханс кёпдю. Сен кесинг а не эте тураса, ана?

— Жашланы кийимлерин бюгюн кюннге жайгъан эдим да, энди жерлерине жыя турама.

Мария, кюбюр къатында жерге тобукъланып, ичинден сытыла жиляды. «Жазыкъ ана... сен а менден да

жазыкъ. Эки балангдан бирча айырылып. Алагъа жилий сокъур болдунг. Жыйырма жылдан бери алаңы кийимлерин сакълагъандан сора къууанчынг болмай къалгъан жазыкъ ана...»

— Келип, не этесе? Мени бетиме сен жилий тургъанча тылпыуунг урду.

— Угъай, угъай, ана. Нек жилирыкъ эдим мен.

— Алимим бла Элдарым келселе...

Фатимат Марияны андан ары айтханын да эшитмедди. Аны жазыкълыгъын жүреги кетюралмай, тышына чыгъып кетди. Юй артына барып, адам кёрмеген къарангы жерде кёлю къангынычы жилиады.

3

Кеси аллына жан багъып айланган бу къарасакъал ишсиз художникни Н. шахарда таныйдыла. Ол аны орамларында терк-терк кёрюне турады. Бети жара тапладан толуду. Мангылайында окъуна сау жери жокъду. Кийининген да хар заманда да бирча этеди. Боз бетли къумачдан тигилген кенчеги. Ол аны жазда, къышда да хазна алышындармайды. Башында къысха козырёкчугъу бла къара дермантин фуражкасы барды. Аны уа арталлы бла да башындан кетермейди. Қъалын гетен къумачдан саргъылдым бетли курткасы да. Ачыкъ, жылы кюнледе уа къызыл кёлек бла айлануучуду. Башха тюрсюню кёлек кийип аны бу шахарда адам кёрмегенди.

Бу уллу шахар кюн сайын аны кёз аллындады. Бюгюнда, башха кюнледеча, ара орамны онг къолгъа бурулгъан бир тар мюйюшюне келип, кеси къолу бла ишлеген бир пенча суратны узун шинтикни юсюне жайды. Ызы бла хуржушундан сигарет чыгъарды да, аны да тютюнлете, тегерегине къарап, бираз сюелди. Андан сора шинтикни къыйырында кесине деп къойгъан бош жерине ашыкъмай, жайгъашып олтурду. Олтура кетип мыккыл болду. Тротуарда аллы бла ёрге, энишге озгъан адамланы бетлерине уллу жарсыуу болгъан адамча, мудах къарады. Аладан кёбюсюню бет сыфатлары анга танышды. Бу шинтикке ол къуру бюгюн келип олтурмагъанды. Аны кеп жыллары былайда ётюп барадыла. Алгъын аны жери шахарны орта тийрелеринде болуучу эди. Анда анга аман туююл эди. Гитче паркчыкъ, адамла кеп баруучу таза жерчик. Исси кюнледе уа — терекле салкъыны. Жауун болса да къоркъуу жокъ эди. Жашыры-

ныр жер табылуучу эди. Ол алайда суратларын да иги сатыучу эди. Иги дегензе да, ашына-сууна жетер чаклы бир ахча тюшюрюучю эди. Алай артдан артха ол жерчикге ишсиз айланиган башха художникле да юйренип, аны ырбынга тыядыла. Суратлары алгынча иги сатылмай амалсыз болгъандан сора, ол кесине башха жер излегенди. Суратларын да аркъасына кетюрюп, шахарны ичин кеп кыдыргъанды. Бир кюн, айлана кетип, арыйды. аякълары ауруйдула. Ачдан да онгсуз болады. Ара орамдан онг къолгъа — бир тар мюйюшге бурулады да, алайда тротуар жанында бош тургъан узун шинтикни керюп, барып анга олтурады. Бираз солуп, эс тапхандан сора: «Арабий, жукъ саталырмамы былайда», — деп, суратларыны бир къауумун шинтик юсюне жаяды. Сакълай кетип, эки суратын сатады. Бу амалсыз сагъатында ол анга уллу насыпча керюнеди. Экинчи кюн да ол бери келеди. Юч суратын сатып кетеди. Алай эте, ол былайгъа юйюрсюнюп къалады. Кеп жылладан бери, ол энди бу шинтикни несиди. Аллы бла ёрге-энишге ётген халкъны ичинде кеплерини бет сыфатларын да ол андан танийды. Кюн сайын кере тургъан адамлары. Ала да танийдыла бу мудах художникни. Бир къауумлары уа аны бла шагъырей окъуна болгъандыла. Аладан былайны озгъаны болса:

— Гутен таг, Алекс! — деп, анга салам бермей кетмейди. Бир къауум шагъырейлери уа, тохтап, аны бла лахор да этедиле.

Алекс бери келмей хазна кюнюн оздурмайды. Жалан да жауунлу кюнледе келмей къалыучуду. Аллай кюнледе юйюнде олтуруп, суратла ишлейди. Ахчасы тауусулуп, бек амалсыз болса, ол кышда да жайлаучуду бу шинтикни. Сууукъдан къабышып, гыт-гыт эте, сюелиучюдү. Кюнлери алай бла оза барады. Бир ненча миллион адам жашагъан бу уллу немец шахарда, кеси къыйыны бла тырнакълап жашау этерге кюрешген мискинледен бириди ол да.

Кимди ол? Къайданды? Не адамды? Аны киши да билмейди. Шахарда аллайла азмыдыла. Бир жарлы суратчы.

Бюгюн Алекс кесини шинтигине башха кюнледен эсе эртдерек келип жайгъашханды. Жайны исси кюнлеринден бириди. Суратчыны тамагъы къургъакъсып, уллу орамда суу ичиучю автоматлагъа терк-терк барып къайтады. Заман тюшден озгъанды. Ол алыкъа бир суратын

да сатмагъанды. Нек эсе да бюгюн сурагъан адам да жокъду. Аллы бла халкъ ары-бери бек кѣп ётеди. Алай Алексни суратларына боюнларын буруп да къарамайдыла.

«Баям, мен бу тийрени эрикдиргенме. Башха жер излерге тюшмеге эди...» — деп жарсыйды ичинден суратчы. Алай былайдан кетерге уа кѣзю кыймайды. Анча жылны ичинде иелеген бу шинтиги анга багъалыды. Былайда башха шинтикле да бардыла. Алай Алекс бу шинтикни бир кюнде да алышмагъанды. Хар жылны жаз башында ол аны ариу бояп, жангыртады. Кеси бош айлана келип, аны юсюнде бир башха адам олтуруп тургъанын кѣрсе да, Алексни журеги кыйналыучуду. Мында, бу шахарда, аны бу шинтикден сора абериси жокъду. Аны да законсуз иелегенди. Да болсун алай окъуна. Бирсиле заводла, фабрикле, тюкенле тутадыла да. Анга уа ачыкъ кѣкню тюбюнде бир шинтик жетмеймиди? Аны былайдан бир заманда бир киши да кыстамагъанды. Башха художникле келип, такъырлыкъ да этмегендиле.

«Угъай, угъай... Былайдан кетип жарамаз. Бюгюн саталмасам, тамбла сатарма. Бу къадар халкъны ичинде мени ишим жаратырыкъ адамла тауусулуп къалгъан болмазла...» — деп, мудах суратчы, тюгюн да иче, сакъыш этип олтурады. Аллы бла уа халкъ журююдю. Таныш бетле кѣпдюле. Ма, ол озуп баргъан къартчыкъ... къолунда да тыягъы бла. Он жылдан артыкъ болады Алекс аны таныгъанлы. Тохтамай бу тийреде айланады. «Ол узун арыкъ кызычыкъ а? Алекс аны бек алгъа кѣргенде, ол алыкъа сабий кызычыкъ эди. Энди уа бир субай жашны къолтугъуна кирип барады. Ёсгенди... Ма, ол семиз къатынны да Алекс эрттеден бери кѣре турады. Ол алгъын алай семиз болмаучу эди. Назик санлы, ариу тиширыу болуучу эди. Энди уа, ёшюнлери да салынып, бели да, жюзжыллыкъ эмен терекча, базыкъ болгъанды. Алай ол иги тиширыуду. Былайтын ётюп бара, Алексге салам бермей къоймаучуду. Алекс да анга баш ийиучюдю. Таныш бетле, шагъырей адамла. Алай аладан бири да Алексни ким болгъанын билмейди. Алекс алагъа жарлы художникди. Андан сора зат да угъай. Алекс да билмейди аланы кимле болгъанларын. Ол билген — ала немецлиледиле. Бир заманда битеу дунияны титиретген немецлиле!

Алекс шинтигинде къарангы бола башлагъынчыннга

дери олтурду. «Былай боллугъун билсем эди, бююн юйде къалып, сурат ишлемеймем. Сау кюнюм зырафына кетди», — деп ичинден жарсый, шинтик юсюнден суратларын жыйды. Ол сахарны кюнчыгыш къыйырында жашайды. Ары жетгинчи иги кесек жол барды. Эки, юч автобуса минип, алай барыргъа керекди. Аны себепли Алекс, башха кюнледе этнучюсюча, кафеге не да столовагъа къайтып ауузлана да турмады. Тюкенге къайтып, ётмек бла бир банка чабакъ консерва алып, жашагъан жерине ашыкъды.

4

Алексни кеч келиучюсюн ол тургъан юйню иеси — Эльза бир да жаратмаучуду. Алгъын Алекс башха юйде жашаучу эди. Алай фатар хакъы асыры багъа болгъандан, андан кетип, сахарны къыйырында учузуракъ журт табып тохташханды. Тыш кёрюмдюсю артыкъ къудретли болмаса да, юйню ич къолайы аман туююлдо: аллында, уллу болмаса да, терек бахчасы, тегерегинде гюлле битген кенг арбазы, краны бла сууу...

Юйню тёрт отоуу барды. Чардагъында да эски-бухула тургъан эки ахшы бёлюмю. Алекс анда тохташханды. Чардакъда отоула къарангыракъ болсала да, эркин отоула эдиле. Ишлерге да анда къолайлы эди. Эльза Алексге кеси жашагъан отоуладан бирин бошатып берирге да ыразы эди. Алай ол аны унамагъанды, чардакъны сайлагъанды. Анда бир бёлюмню кесине сурат мастерской этгенди. Кечеле бла олтуруп ишлегенликге, кишиге да аны хатасы жетмейди. Ол жаны бла бу журт анга бек къолайлы болуп тюшгенди. Алекс мында орналгъанлы бир жыл болуп барады. Эльза алгъын анга бек иги болучу эди. Энтда да аман туююлдо. Алай, нек эсе да, арт чурулада ол анга керексиз тырманланы кёбюрек эте башлагъанды. Алекс аны юйюне фатаргъа ал тохташхан чурулада, Эльза эрге чыгъаргъа хазырланып болгъанды. Алай ол, не хыйсапдан этген эсе да, сайлагъан кишисине барыргъа унамай къоюп, битеу жууукъларын да, хоншуларын да сейирге къалдыргъанды. Аны кесини эри, хапарына кёре, урушну ахыр айында, Чехословакияда ёлгенди. Андан Эльзаны сабийи болмагъанды. Эри ёлюп, беш жыл озгъандан сора, ол экинчи эрге барып, аны бла да жарашалмай айырылгъанды. Андан да сабийи болмагъанды. Бу затланы

Эльза Алексге талай кере айтып, аны эрикдирген окъуна этгенди. Алай ол эрикгенликге, Эльза эрикмегенди. Ингир сайын, Алексни кесини отоуна чакъырып, бнягы жашау жолун жангыдан айтып тебирейди. Ол кесини биринчи эрин бютюн бек махтаучуду: «Рейхни махтаулу офицери! Аны эрликлерини юсюнден хапар бюгюнда, бюгече да Баварияда суумай айтылып турады...» Эльзаны быллай хапарлары Алексни эрикдиргенден сора да, аны ишине чырмау бола эдиле. Аны себепли, арт кезиуледе Эльза чакъырса да, тюрлю-тюрлю сылтаула этип, ол аны бла алгынча къазанлашмай тохтагъанды. Андан болур, Эльза квартирантына ыразы туююдю. Аллай затны болдурмаз ючюн, Алекс къайда айланса да, ингирде эртдерек юйюне жыйышыуну къайгысын этиучюдю. Бу ингирде уа ол кечикгенди. Аны юсюне уа, автобусу кепге дери келмей, Алексни къара кеч этгенди.

Ол къабакъ эшикден къоркъа-къоркъа кирди. Бу кезиуде Эльза юйден чабып чыкъды.

— А-а, сенмисе? Къайтарып келесе да суратларыңгы. Саталмадыңгмы? — деп, ол Алексге жазыкъсынган ён бла сорду.

— Саталмадым, фрау Эльза.

— Охо, къайгырмаз. Фатар хакъны юсюнден мен тюнене ачууланып сагъынган эдим ансы, ашыкъгъан жерим жокъду. Кел, юйге кир. Ач болурса. Бирге ауузланайыкъ.

Алекс сейирге къалды. Эльза анга былай жарыкъ болур деп эсинде да жокъ эди. Тамбла башха жерде фатар излерме деген акъыл бла келе эди ол бюгече юйге.

— Фрау Эльза, мен быланы ары элтейим, — деп, Алекс чардакъны кёргюзтдю.

— Элт... элт, — деди Эльза, аны аллындан бир жанына туруп, жол бере.

Алекс коридорда тик атлауучла бла чардакъгъа ёрлеп кетди. Суратларын «мастерскоюна» элтип салды да, жашагъан отоуна кирип, ундругъуна сыртындан тюшдю. Санлары къоргъашиинден эсе ауур кёрюндюле. Ундурукъ аны кётюралмай сынып баргъанча чыкъырдады. Къалай бек арыгъанды ол бюгюн. Аркъасы тешекге тийгенлей, къалкып тебиреди.

— Алекс!.. Алекс, мен сакълап турама. Къайдаса андан бери?

Эльзаны ауазына Алекс ундурукъдан суймей кё-
тюрюлдю.

— Бусагъат, фрау Эльза.

Алекс, юсюнде кийимлерин тешип, халатын кийди.
Андан атлауучла бла эннишге тигеледи. Тюбюнде Эльза
аны сакълап тура эди. Алекс коридорда умывальникни
къатында тохтады. Ол къолларын жуууп бошагъынчы,
Эльза анга юйден таза жан жаулукъ чыгъарды.

Эльза аны кесини отоууна киргизтди.

— Былайгъа олтур, — деп ол Алексге диванны кёр-
тюздю. Диван асыры жумушакъдан, Алекс олтургъан-
да, ол эннишге батылды. Диванны бу халисин билмеген
Алекс, аны аберисни сындыргъан сунуп, тынгысыз болду.
Аны сезген Эльза:

— Къоркъма, аллай диванды. Биринчи эрим болма-
са, мен ары эр киши олтуртмагъанма. Сен а олтур, —
деди.

Эльза, аллайла айтып, отоудан чыкъды. Алексни кёз-
лерин бнягъы ауур мудахлыкъ бийледди. Къара сакъал-
лы бетине къара ау жабылгъанча болду. Ким ангылар
шёндю аны ичинден не деп сарнагъанын? Бир киши да
угъай. Жалан да Алекс кеси биледи аны. Жалан да кеси.
Башха бир жан да угъай. Ох, къалай эрикгенди ол бу
жашаудан. Къалай кыйынды анга мында.

Эльза, кире, чыгъа, къыстау жумушун эте айланады.
Столну юсюн къызыл тамгъалы арну жабыу бла жапды.
Ары кёгет-мёгет дегенча, женгил ашла да салды.

«Муну не акъылы барды? Бу быллай бир манга нек
ачылгъанды?..» — деп, Алекс сейир этгенден бошамай-
ды.

— Фрау Эльза, мени ючюн былай жарсыгъаныгъыз-
гъа кесими хыянатлы сунуп турама.

— Ол дегенинг неди, Алекс? Аллай сёзюнгю эшитир-
ге да суймейме.

Алекс бу такъыйкъалада Эльзаны бетине тюрслеп
къарады. Сёзсюз, чырайлы тиширыуду. Эки жыйырма
жылы энди болады аны. Алай ким айтырыкъды анга
аллай бир болады деп? Бир киши да угъай. Сары чачы,
окъа чачакълача, имбашларына тегюлюпдю. Жуму-
шакъ, чиммакъ акъ бети...

Эльза столгъа омакъ чагъыр шеша да салды. Сора
кеси да Алексни къатына — диваннга олтурду.

— Бюгюн мени эримни туугъан кюнюдю, — деди Эль-
за Алексге, къурагъан столуну магъанасын тюшюндю-

ре. — Мен аны белгилемей бир жылда да кьоймаучума. Ол рейхни батыр офицери эди. Санга непча жыл болады, Алекс?

— Эки жыйырма бла алты.

— Мени эрим сау болса, анга да шендю аллай бир боллукъ эди. Сиз бир жыллыкъла кереме. Тамашады бек! Мен а санга андан эсе кеп болгъан болур деп тура эдим. Нек турса?.. Шешаны ач.

Алекс шешагъа арсарлы бола узалды.

— Ач, ач... Бююн мени ичеригим келип турады, — деди Эльза кокаланып.

Алекс чагъырдан бек алгъа Эльзаны аллында бокалгъа, аны ызындан а кесини бокалына кьуйду.

— Толтуруп кьуй, толтуруп — деп буюрду Эльза, бокалланы жарты кьалгъанларына бюсюремей.

Заман, кьалай эсе да, акъырын озгъанча кьрюне башлады Алексге. Не ичгени татымайды анга, не ашагъан ашы бармайды ичине. Теркирек ары — чардакыгъа чыгып, ундуругъуна жатхандан игиси жокъ эди. Къабыргъада сагъатха терк-терк кьарайды. Аны стрелкалары арталлы бла жерлеринден тепмей тургъанча кьрюнедиле анга.

— Сен хар заманда да былай мудах нексе? — деп сорду Эльза чагъырдан иги кьызгъандан сора. Алекс, аузундан сёз чыгъармай, имбашларын жыйырып кьойду.

— Мен санга кесими юсюмден бир затны да кьалдырмай айтханма. Сен а манга жукъ айтмайса.

— Айтыр затым жокъду сора уа, — деп жууаплады Алекс.

— Кьалай жокъду? Бир да болмай эсе да Кавказынгы юсюнден айт. Ах, мен кьалай сукъланыучу эдим аны кьрюрге. Бизни аскерибиз Кавказы алды дегенни эшитгенимде, мен жолгъа атланыргъа хазырланган эдим. Алай...

— Не алай? — деди Алекс, Эльзаны сёзюн бёле.

— Болмады. Кьоркьакъ Паулюс, элте барды да, махтаулу армиябызны оруслулагъа сатды да ийди. Кьаллай аман кюн келтирдиле аны кирик сатхычла уллу Германиягъа. Паулюсну орнунда мени эрим болса эди, Россия шендю Германияны аякъ тубюнде боллукъ эди...

— Фрау Эльза, сиз энди ичмегиз. Кеф болгъансыз.

— Ичерикме. Сен да ичериксе. Огъесе, сен менден жийиргеннигени этесе?

— Ол не дегенигди, фрау Эльза. Сен алапат тиши-
руса.

— Эрим да манга алай айтыучу эди, — деп, Эльза
ёхтем болду. — Сени анга ушагъан илишанларынг бар-
ды. Сен пленнге немец халкъны асыры суйгенден берил-
ген болуренг, алаймыды?

— Фрау Эльза, мен бюгюн бек арыгъанма, эркин эт-
сегиз эди...

— Угъай, эркин этмейме. Сени къатынынг бармы
эди?

— Хау, фрау Эльза, барды.

— Мен бармы эди деп сорама.

— Мен а барды дейме.

— Къайдады ол?

— Кавказда... юйюмде.

Эльза ууакъ акъсыл тишлерин ачып, инчге, зынгыр-
дауукъ ауазы бла узуннга тартып, къаты кюлдю.

— Жыйырма жылгъа ол сени сакълап тура болур-
му?

Алексни бети тюрленди. Эльза онг къолу бла аны
бойнундан къучакълап кесине тартды.

— Мен эрге бара тургъан жеримде сени ючюн бар-
май къалгъанма. Тёзююм тауусулгъанды. Акъылын
жетип, кесинг ангыламагъан эсенг, энди ангыла...

— Фрау Эльза...

— Айтма бир зат да. Керек туююлдю. Сен меники-
се...

— Кёлюнге тиерге суймейме, фрау Эльза. Алай...

— Угъай, угъай, угъай... — деп, Эльза Алексни юсю-
не къапланды.

5

Арадан бир къауум кюн озду. Эртденликде жауун
жауаргъа ушашлы эди. Аны себепли Алекс, бюгюн юй-
де къалып, эрттеден бери жартылай тургъан бир сура-
тын ишлеп битдиррге бел байлады. Мастерскоюнда
затларын къаза кетип, узунлугъу эки метрге жууукъ
полотно чулгъамны тапды да, аны полгъа жайды. Арт-
харакъ кетип, ол анга кёпге дери къарал турду. Полот-
нону юсюнде — тёппелери сунгюлеча булутлагъа чан-
чылгъан къаяла. Аланы тюлеринде анда-мында гылдам

сойланып жаткан ташла. Бир кыйырында кюте айланган кыйла. Аланы кыатында кюлууда да хыжысы бла кыйчу. Алекс жарты ишленген уллу полотно суратха бир сейир дуниягъа кыарагъанча кыарады. Бирде аны бети дуулдап жана тургъан отча жарыкъ тартып башласа, бирде уа кыарангы кечеге ушаш кыаралып кыалады. Ким билсин, бу такыйкыалада аны акылына не затла келгенлерин. Кыаллай оюмла бла кыаллай сагъышла кыаралтып тура болурла аны жара таплы бетин? Ол жеринден теберикча кюрюмейди. Битеу келю бла, акылы бла да ол кыйда эсе да таула, ташла арасындады. Не эсе да бир оюм аны кыаты апчытып тургъанчады.

Кюн булутладан чыкыса керек, аны терезеден ургъан нюрю Алексни аллында суратны юсюне тийди. Ол зат художникни жукъудан аяздыргъанча этди. Алекс, муштухул болуп, бояуларына бла кисточкаларына узалды. Полотнону юсюне тобукъланып ишге киришти. Башха болмай, жерден кесине азыкъ мажара тургъан тау кыуша ушай эди ол бу кезиуде.

— Алекс!.. Ой, Алекс! — деп хахайлады тюбюнден Эльза.

Алекс аны эшитген эсе да жууап кыйтармады. Эльза дагыда эки, юч кере кыйтарып селешди. Болмагъандан сора, ол кеси чардакыгъа чыкыды. Алексни кыадалып иш эте тургъанын кюрдю да, жукъ айтмай, акырын аны кыатына барып, суратха кыарап тохтады.

«Кавказ... — деди Эльза ичинден. — Кыуру да тауларым, тауларым дегенлей туруучуса да, кезлеринге кюрююп кюреше болурса. Кыалай аламаты, жомакыдача! Харип, сен мискин... энди ол тауладан санга не файда? Сен аланы эртде унутургъа керек эдинг. Насыпсыз. Насыбынг болса, биз хорлар эдик да, шендю тауларында айланыр эдинг. Энди уа сен Кавказынгы емюрде да кюрлюк туююлсе...»

Алекс, башын кетюрюп, Эльзагъа кыарады. Аны кезлеринде кек жашнагъанча, не эсе да бир кыудретли жарыкылыкыны кюрюп, тиширыу тамаша болду. Алексни бетинде жара тапланы аны терлеген суулары басып эди. Художник жангыдан палотногъа бояу жагъа башлады.

— Сени излеп биреулен келгенди. Тюбюнде сакылап турады.

— Кимди ол? — деп Алекс белин тюзетди.

— Билмейме. Сени шуёхунгма дейди.

— Шуёхму?.. — Алекс сагъышланып кьалды. — Да бери жиберсенг эди уа.

— Мен аны халин тап кёрмегенме. Белгисиз адамны юйюме не затха деп чакъырлыкъма. Уручу эсе уа.

Алекс атлауучла бла энишге терк тигеледи. Эльза да аны ызындан тебиреди.

Башында сахтиян фуражкасы бла арбазда сюелип тургъан узун бойлу арыкъсуу киши, юйден чыкъгъан Алексни кёргенлей, ышаргъан да эте, аны таба атлады. Алекс, сейир болуп, босагъа юсюнде сирелип кьалды.

— Эрих! Ма, тамаша! Къайдан чыкъдыңг?

Бу кезиуде чардакъдан тюшген Эльза, Алексни бла белгисиз адамны кьол тутушуп саламлаша тургъанларын кёрдю.

— Кел юйге... Мен анда жашайма, — деп, Алекс кьонагъына чардакъны кёргюзтдю. Эльза аны жаратмай, артха бурулуп, юйюме кирип кетди. Алекс шуёху бла бирге чардакъгъа кётюрюлдюле.

— О-о, иги фатарынг барды да, — деди Эрих, тегерегине къарай.

— Жокъду хатасы. Олтур.

— Мен сени кючден тапдым, — деди Эрих, терезе аллында эски диваннга олтура. — Алгъын жашагъан фатарынга барып, анда изледим... Сен а мында.

— Жыл болады.

— Игиди, иги. Хакъы уллумуду?

— Угъай. Тёлерге кьолумдан келеди.

— Хозяйканг хатерсиз адамча кёрюндю манга.

— Барып тохтагъан фашисткады, — деди Алекс, шуёхуну кьулагъына шыбырдап.

— Хо бир да?.. Кеси уа къайда ишлейди?

— Билмейме. Къайры эсе да жюрюйдю. Ичген кезиу-юнде не эсе да радиостанцияланы юслеринден жаншап башлаучуду.

— Э-э, жууугъум, сора сен сакъ бол.

— Мен къатына да жанларыкъ туйюлем, кьоймайды ансы.

— Алай эсе, ол сенден бир зат умут этеди.

— Да не умут этерикди? Мени ол сукъланырча затым жокъду.

— Аны уа бир да билмезсе.

Тышындан не эсе да бир тыхырдагъан тауушла эши-

тилдиле. Алекс, туруп барып, чардакыны тешигинден энишге къарады.

— Зат да жокъду, — деп, къайтып келип, жерине олтурду. — Мындан алда бируленнге адресими берген эдим, келип суратлагъа къарап, жаратханын алыргъа айтхан эди да, келмей турады.

— Келир алыкъа.

Алекс къайгъырмагъанча этип ышарды.

— Аны къойдукъ, — деди ол, къонагъыны имбашындан къагъа. — Мен алыкъа сени бу айлануунга тюшонмей турама. Тюрмеден къачыпмы чыкъгъанса огъесе уа кеслерими ийгендиле?

— Кеслери, — деди Эрих, ёхтем халда. — Заводну ишчилери болушхандыла.

— Къалай иги болгъанды. Ала сау болсунла.

— Ишчиле бир бирибизни тутмасакъ, капиталистле бизге жашау берлик туююлдюле.

— Аны билеме. Артыгъыракъ да бек сени кибик тюз ниетли адамлагъа тынч туююлдю мында.

— Ол бары да фашизм ниетни ёчюлмегенинденди. Аны ууун кетергинчи тынчлыкъ боллукъ туююлдю.

— Кенгден кенг жайыла барады сора уа, — деди Алекс.

— Палах олду, шуёхум. Гитлерни шпионлары, реваншистле Германияны энтда да отха сугъарла деп къоркъама.

Алекс, кёз къарамын жерге буруп, шум болду. Ол Эрихге бек аман тозурап тургъанча кёрюндю. Аны чачы эртде агъарып эди. Энди аны сакъалы да чал болуп башлагъанын а Эрих бусагъатчыкъда эследи. Анга жазыкъсынып, ичинден кючюндю. «Манга айтмай тураса ансы, сен не эсе да бир ауур жюгю болгъан адамса. Сен жашау этмейсе... термилип айланаса. Не эсе да къадарынг ажымлыды...»

— Не зат бла сыйлайым мен сени? — деп Алекс төгерегине къарады. — Бусагъат кофе хазырлайым. Бир шеша шампаным да барды.

— Сау бол, Алекс. Мен былай бир кесекчикге деп къайтханма санга. Ашыкъгъан жерим барды. Жашагъан жеринги таныдым. Энди келе-келе турурма.

Была чардакъдан энишге тюшдюле. Алларына Эльза чыкъды. Алекс шуёхун ашырып ызына къайтхынчыннга дери, Эльза юйюне кирмей арбазда сюелип турду.

— Ким эди ол? — деп, Эльза Алексни аллын тыйды.

- Мени шуёхум.
- Къайда ишлейди?..

6

Арт чурулада Алексни иши осалгъа кетди. Этген суратлары сатылмайдыла. Эки ыйыкъдан бери жангыз бирин да саталмагъанды. Бюгюн да сатыучу жеринде эртденликден бери сакълайды. Бир да соргъан адам а жокъду. Ачыуундан аллы бла озгъанлагъа огъурсуз бетден къарап башлагъанды. Хуржунунда жалан да эки маркасы барды. Битеу байлыгъы олду. Ол аланы асыры аягъандан эртденли бери азыкъ да ашамагъанды. Алайда тюкеннге кирип, эки стакан жюзюм суу ичип чыкыгъанды ансы. Андан башха тилинде зат да жокъду. Айхай, бюгюн кюн да бир бек къызыу эди. Андан туююл эсе, башы да ауруйду.

Кеч болуп бара эди. «Абери да саталмай къалама» — деп, Алексни ичине къоркъуу кирди. Анга жашаргъа керекди. Мында анга жаны ачыр адамы жокъду. Кимге тыянырыкъды? Жалан да Эрих. Ол анга болушуругъуна сёз да жокъду. Алай Алекс анга ахча тилеп барырма?.. Угъай, барлыкъ туююлдо. Мындан къыйын кюнлеринде да кишини аллына тилей бармагъанды.

«Нек сатыла болмазла? Бу уллу сахар менден эрикгенми этген болур? Огъесе уа адамла искусствону суймейми башлагъандыла? Ким билсин. Терслик мени кесимде эсе уа... ашыгъып этгенем бу суратланы. Осалмы болурла? Анданмы ала болмазла? Ахшы, осал эселе, мен былагъа уллу багъа айтмайма. Соргъан нек этмейдиле? Тейри, бу уа ишден туююлдо...»

Алекс ичинден алай оюмлай, олтургъан жеринден терк ёрге турду да, къаты бла озуп баргъан бир къартыракъ кишини аллын тыйып тохтады.

— Алыгъыз бу суратладан къайсысын сюе эсегиз да.

— Манга сурат керек туююлдо.

— Бек учуз берликме.

— Керек туююлдо манга дейме да.

— Сора алайлай окъуна ал. Керти айтама, ал... сау-гъа...

— Не эсе да бек сейир адам кёрюнесе сен, — деп, къарт киши, ызына да къарай, жолуна кетди.

Энди былайда тургъандан хайыр чыкъмазлыгъын

билип, Алекс суратларын да жыйып, юйюне кетди. Кёлю жер бла тенг эди аны. Башына кёп, ауур сагъышла жыйылгъандан автобусха къалай минип, къалай тюшгенин да билмей барады.

Жашагъан жерине кёз байлана тебиреген заманда жетди. Ары кирлиги да келмегенча, къабакъ эшикни аллында бир ауукъгъа дери мугурайып турду. «Бу арт чурулада кёлсюзлюк мени асыры бек хорлап башлагъанды. Алай жарамайды...»

Эльза Алексни кеси отоуна чакъырды. Башха кюнде болса, ол сылтаула этип (кёбюсюнде ауругъан этеме деучюдю), чардагъына ёрлеп кетер эди. Бюгюн а алай этмеди. Суратларын коридорда къабыргъагъа сюеп салды да, Эльзаны ызындан юйге кирди. Зат да айтмай, бара барып, жумушакъ эски креслогъа аркъасындан тыянып олтурду. Санларыны арыгъанларын ол энди сезди. Аякълары жызылдап тебиредиле. Бюгюн кёп сюелип тургъанындан болур эди.

Эльза да башха шинтикге чёкдю.

— Кеч къалдынг бюгюн да.

— Сатыуум доюн болмады, — деди Алекс, ауур кючсюнюп.

— Да аны ючюн а кечге дери неге туруп кереклиси бар эди да?

— Да турмай да не этгин. Мени ишим алайды. Ахча керекди. Ма санга да эки айгъа фатар хакъынгы бералмай турама.

— Аны ючюн жарсыма деген эдим да мен санга.

— Да жарсымай а?.. Санга уа ахча керек туююлмюдю.

— Алекс, санга, манга дегенлей, биз не заманга дери жашарыкъбыз?

— Ол дегенинг? — деп, Алекс шинтиктен бойнун алгъа созуп сорду.

— Мен, баш ием болмагъан тиширыу, быллай жашаудан эрикгенме. Мен да башха къатынлача юйюрлю болургъа сюеме.

Алекс аркъасын шинтикни артына таяды. «Былай ачыкъгъа уа бир да кетмеген эдинг», — деп ичинден сейир этди.

— Сен да сахар туюнде суратла сатып айланма... Мен да хоншулагъа кюлкюлю болуп турмайым. Бир юйдегили болайыкъ да, халкъ жашагъанча жашайыкъ.

«Не айтайым энди мен мынга? Кёлюне тиерге жара-

рыкъ туйюлдю. Юйюнден кыстап ийсе, эки марка бла кыайры барлыкма мен? Экиайлык фатар хакын да берирге керекме. Не этсин адам?..»

— Нек тынгылайса?

Алекс элгенгенча болду.

— Мен... мен... Эльза, сен бек ариу тиширыуса.

— Аны манга кёпле айтадыла.

— Кечгинлик бер, Эльза... Мен санга тийишли адам туйюлме. Мен элимден, журтумдан ажашып айланган бир насыпсыз адам. Сен кесинги учуз этме. Санга намысы да, сыйы да болган ахшы киеулюк табыллыкды.

Эльза кыашларын туйюп тохтады.

— Сора мен санга айтханма юйюрюм болганын. Ол мени саклап тура эсе уа?..

— Ха-ха-ха!.. — деп, Эльза Алексни уллу хыликгыга кыалдырып кюлдю. — Бир бирледе мен сени тели сунама.

— Алай окьюна болур.

— Мен керти айтама. Алай болмаса, жыйырма жылдан артык заманны ичинде кыатыным саклап турады деп кыалай ийнанаса?

— Ийнама, Эльза. Сен таулу тиширыуланы билмейсе.

— Ол саклап окьюна тура эсе да, анга сенден не файда?

Алекс сагышланды. «Аны да бир жаны бла, керти айтаса. Менден анга не файда? Мен Ата журтума кыайтамамы, кыайтмайтамы?.. Аны аллах билсин. Кыайтыргыга окьюна тышсе да, ол мени саклап тура болурму дейсе? Саклай болур деп мен кеси кесими ийнандырыгы кюрешгенликге, аны ким биледи. Угыай, угыай... бош ишекли болама. Ёлгюнчю сакларыкма деген эди да. Саклай болур, харип. Сакламанса да мени анга дауум жокду. Биреу биреу ючюн кесин ёлтюрмейди. Хар ким да жашаргыга суюди. Алайды, алай. Мен унутмагъанлыкыгыга, ала мени унутхан болурла. «Кёзден кетген кёлден да кетеди», — деп бошдан айтылган болмаз. Анам а анам? Ким унутхан эсе да, ол унутхан болмаз. Не этейим, жарлы анам, баралмайма мен санга. Баралмайма. Урушда жоюлган балам деп жияй болурса. Жияяма анам, мен саума, жияяма...»

Бюгече Алексни бла Эльзаны араларында хазна жылы хапар кызмады. Ала сууук айырылышдыла.

Ачдан жүреги шор тарай, Алекс алай уянды. Туруп, ашыкмай, бетин-кьолун жууду. Кийинип тамам болду. Энтда да «базарына» барлыкъды. Башха амалы жокъду. Мастерскоюна кирди. Босагъадан ётгюнчюннге окъуна, ол полда жайылып тургъан кенг, уллу полотногъа, аны биринчи кере кёргенча, сейирсинип къарап кьалды. Алекс бу суратны ахыр бояуларын бирси кюн жагъып бошагъан эди. Андан бери ол мастерскоюна шёндю киргенлигиди. Бу полотносу былай тамаша болур деп аны эсинде да жокъ эди. Алай кюрешген а битеу жүрегин берип кюрешгенди.

«Кёлюмю салсам а эталлыкъ кёреме мен да бир затла», — деп къууанды ол ичинден. Бу къууанчы аны ачлыгъын да, ахчасы жокълугъун да, жүрек тынгысызлыгъын да унуттурду. Бир ауукъгъа дери ол суратда таулагъа къарап, насыпха кёмюлгенлей турду. Жеринден тебериги келмей эди аны. Чукуй башлары булутлагъа тирелип тургъан къаяла... жашил сыртлы таула... ташлы кьолла, агъачлы бетле, суу баргъан сызгъала. Тау тюрюнде уа — эл... таулу эл. Аны жер башлы, таш юйлери... бирлери сау, бирлери жарты оюлуп. Эски журтланы къатында жангы кьошунбаш юйле. Элни ёрге жанында кенг сыртны башында кьой сюрюу... Аладан арлакъда эки-юч ат кёрюнеди...

Алекс полотнону чулгъап башлагъанда, кёлю толду. Ол муну сатаргъа деп ишлемеген эди. Кюн сайын аны кёре турса анга аманмы боллукъ эди. Алай ол амалсызды. Бирси суратлары сатылмайдыла. Энди муну элтип бир кёрсюн.

Уллу чулгъамны кьолтугъуна кысып, Алекс чардакъдан тюшдю. Эльза жокъду. Баям, ишине кетген болур. Аны кёзюне урунмагъаны да иги кёрюндю.

«Ай, медет а, тауларымы сатып жан багъаргъамы кьалдым энди?.. Атам, не этейим? Мен бу амалсызгъа сени ючюн къалып айланама. Сени хурметли атынга кир кьондурмайым деп. Жашы сатлыкъ эди деп айтдырмайым деп. Сени жерге къаратхандан эсе, мен къайда болса да ит ёлгенча ёлорге хазырма. Алай, сен ийнан, атам, мен сатлыкъ туююлме. Ата журтубуз ючюн мен жанымы артха салмагъанма. Мени терслигим — ёлмей сау кьалгъанымды... Мен аллынга алай айтып барсам сен ийнанырмыса? Халкъым ийнанырмы манга?..»

Алекс «базарына» барып, суратын шинтикни юсюне жайды. Ол ары сыйынмай, жартысы жерге жайылгандай кяалды. Ёрге, энишге озган адамла тохтап, суратха кярай башладыла. Бир кяауумла кёпге дери мычп кярайдыла. Художникге да кёз кыйырларын жетдиреди. Бир бирге кюшула кетип, уллу жыйын болуп да кярайдыла. Ала седирерге, дагыда башхала жыйыладыла. Бирле: «Швейцария...» — деп озадыла, бирле уа: «Альпы... Альпы...», — деп кетеди. Багъасын да сорадыла. Алай, алыкя Алекс аны багъасын тохташдырмагъанды. Асыры багъа айтып, халкъны юркютюп иермеми деп да кюркяды. Сорган адамлагъа: «Сен кеси багъангы айт, сора келиширбиз», — дейди. Алай алыкя суратха базынып багъа бичген адам чыкмай барады. Алексни мураты алты, жети жюз маркадан азгъа бермезгеди. Ахыр болмай кяалса, беш жюзге окъуна берликди. Не этерикди, амалы алай болса.

Кяарагъанла кёпдюле. Алай алыргъа деп ёшюн ургъан адам жокъду. Бир кяауумла суратдан эсе художникни кесине кёбюрек кярайдыла. Аланы кёзлеринде: «Былай суратны этген бу кимди?» — деген соруу барды. Аны Алекс кеси да сезип турады: Ичинден ёхтемленеди. Битеу суратчылыкъ ишинде ол кесине бу жолча уллу эс бурдурмагъанды. Тюсюн айтханда, шёндю Алекс бу полотносуну терк сатылып кетерин суюген окъуна этмей турады. Аны не кядар бир кёп адам кёрсе, Алексге ол кядар бир игиди. Алай болса художник танылган этеди. Экинчи жол анга тынч боллукъду... суратларын иги аллыкъдыла.

Къатында да омакъ кийинген субай тишируу бла, орта ёсюмлю, кяара шинли, арыкъсуу, акъ костюмлу киши, келе келип, шинтикге жайылып турган суратны кёргенде, эки кёзюн андан айырмай, сын къатып кяалды. Алекс да анга кёз кыйырлары бла жашыртын кяарады. «Тейри, бу уа, ким эсе да, суратны жаратхан халы барды», — деп келди аны кёлюне. Суратха кярай туруп, акъ костюмлу кишини бети юч, тёрт кере тюрленди. Алекс аны да эследи. Бираздан сора, ол Алексге абыырап турган адамча кёрюндю. «Не эсе да, искусстводан уллу ангылауу болган адамгъа ушайды бу. Кеси да акъсюекледен болур. Кёремисе аны юсюнубашыны да тазалыгъын. Къоллары да чанка къолла. Музыкант иш а болурму? Мени ючюн ким да болсун, суратны алсын ансы... не эсе да муну жапысы манга

таныш кёрюнеди. Бир жерде илиннген болур кёзюме... автобусда... орамда. Болур, болур. Кеси да жашаулу адам кёрюнеди... Кёз кыйырлары жыйырылып турдыла. Мангылай ызлыклары а кёрмеймисе аны... Бек аздан квалгъанда, эки жыйырма бла он жыл болады анга... Хау, тейри, алай бир а бола болур. Не эсе да кёп къарадынг, жууугъум...»

Къатында тиширыу, аны къулагъына не эсе да бир затла айтып, кволтугъундан тутду. Акъ костюмлу киши, тиширыуну айтханын эшитди эсе да, эшитмеди эсе да, анга бир тюрлю эсин бурмады. Аны битеу акъылы суратда эди. Тиширыу, къайры эсе да ашыкыгъанча, тынгысыз бола башлады. Тёгерекден халкъ кёп басынды. Бу кезнуде акъ костюмлу киши кёзлерин полотнодан айырды да, адамланы бетлерине тынгысыз болуп къарады.

— Муну неси кимди? — деп сорду.

— Мен, — деп, Алекс анга жууугъуракъ жанлады. Акъ костюмлу киши анга кёзлерин кенг ачып, не эсе да бир тюрлю сейрсиннулюк бла къарады.

— Автору кимди бу суратны?

— Мен, — деди Алекс. Акъ костюмлу кишини эринлери квалтырап, сёз айталмай тохтады. Къатында тиширыу аны былайдан артха кетерирге кюрешди. Алай ол унамады. Энди Алекс да сейирге къала башлады: «Арабий, бу бетни мен къайда кёргенме? Концлагердеми кёрген болурма? Тейри, алай окъуна болур. Халына кёре, бу да кыйынлыкъ кёрген адамгъа ушайды. Бетинде хазна къаны жокъду. Анда кёрген болурем. Бу да манга таныгъан адамынача къарайды. Алай, мен эсиме тюшюралмайма... Кёргеним хакъды. Алай, къайда?.. Бир да билмейме...»

— Багъасы неди суратынгы? — деп сорду акъ костюмлу, хуржунундан квол жаулугъун чыгъарып, аны бла мангылайында терлегенлерин сыйпай.

— Багъасымы?.. Сен не берсенг, багъасы ол болукъду...

— Мен бергенни къой. Автору сен эсенг, багъасын да бич.

— Мен а сен бичсенг сюеме.

— Эки минг марка.

Алайда тургъанла «Ох-хо-о!..» — деп дауур болдула. Алекс, не айтыргъа билмей, тынгылауну ийди. Акъ кос-

тjomлу киши, полотнону кыйырындан тутуп, чѣргеп башлады.

— Азды дей эсенг, энтда да кѡшайым. Суратны мен алдым, — деди ол Алексге.

— Угъай, аз тѡйюлдю. Тѡзюн айтсам, асыры багъа окъунады.

— Манга багъа тѡйюлдю...

Алекс да болушуп, экиси да полотнону тап чѣргеп, шинтикни юсюне салдыла. Сатыу бошалгъандан сора, былайгъа жыйылгъан адамла да чачылдыла. Суратны алгъан киши Алексни ахчасын санап кѡлуна берди. Бир урумгъа, быллай уллу байлыкъ аны кѡлуна ёмюрюнде да тѡшмеген эди. Къууаннгандан тѣппеси кѣкге жетгенча болду. Ол ахчаны хуржунуна сугъуп тамам болгъандан сора, суратны алгъан киши анга кѡлун узатды:

— Танышайыкъ... Мени атым Шабатбекди.

— Мени атым Алексди. Ишсиз художник.

— Сен фахмулу художниксе.

— Сау болугъуз, жѡйюсхан Шабатбек, арну сѣзюгюз ючюн.

— Мен керти айтама... Сен кесинг къайданса?

— Мынданма... бу сахардан.

— Угъай, мен аны сормайма. Миллетинги сорама.

Алекс, жерге къарап, сагъышланып къалды.

— Кечгинлик беригиз, жѡйюсхан, мен сизни ол со-рууугъузгъа жууап бераллыкъ тѡйюлме.

— Не-е-ек?.. Къоркъгъан жерингми барды?

— Угъай... адетим алайды.

— Бу суратда сен Кавказ тауланы ишлегенсе.

— Алайды.

— Къачан барып келгенсе сен ары?

— Мен ары бармагъанма.

— Сора кѣрмегенлей къалай этгенсе сен бу суратны?

— Мен аны кѣлюмден этгенме, жѡйюсхан.

— Кѣлюнгденми? Сен бу суратха Кавказны къалай-ын тѡшюренинги билемисе?

— Билеме.

— Алай эсе, сен анда болгъанса.

— Эртде.

— Кимсе сен?

Алекс аны сорууна жууап къайтармады. «Арабий, кимди бу? Къайда кѣргенме мен муну. Не аламат, не сейир! Эсиме тѡшюралмайма. Къайда кѣргенме?..»

— Билемисе, жүйюсхан Алекс, мен жангылмай эсем, бу суратда сен Малкъар тауланы ишлегенсе... алаймыды?

— Алайды.

— Эл а Акъташды да?

— Хоу... Сен аны къайдан билесе... Акъташны?!

Шабатбек бла Алекс бир бири бетлерине термилишип къарадыла. Экисини да кёзлеринде уллу соруу белгиле жазылып тургъанча эди.

— Акъташ мени туугъан элимди, — деди Шабатбек мудах ён бла.

— Къалай?.. Сен Акъташданмыса?

— Хоу.

Алекс: «Мен да апданма!» — деп къычырыргъа аздан къалды. Алай, терк эсин жыйып, кесин тыйды. Алыкъа ол ким эсе да, Шабатбекни танымайды. Неге деп ачыкъларгъа керекди ол анга кесин «Угъай, угъай, угъай... Сатлыкъ эсе уа. Мени да сатар да иер. Сора хапарым Акъташха жетер... Эменланы Алим Запад Германияда бугъуп айланады деп. Алай туююлдю деп а кимни ий-нандырлыкъса? Кишини да угъай...»

Шабатбек бла Алим, бир бирге тургъан жерлерини адреслерин берип, алай айырылышдыла.

* * *

Шабатбек кетгенден сора да, Алим базар шинтигини къатындан тебалмай, сюелгенлей къалды. Шабатбек узая барып, адамла ичинде кёрюнмей къалгъынчыннга дери, Алим аны ызындан къарап турду. Сейирден не этерин билмейди. Мында, Германияда туугъан эли — Акъташдан адамгъа туберикме деп, аны эслеп эсинде да жокъ эди. Ол аны ким болгъанын алыкъа таныгъан да этмегенди. Алай танымагъанлыкъгъа, ол акъташчыды. Ала бир эллиледиле. Экиси да бир сууну бойнунда ёсгендиле. Анча жылны ичинде, агъачда ажашхан бёрюча, Алим мында ачудан ичи улуй жашайды. Кесини элинден мында адам жашагъанын билсе эди, аны бла тубешип, къайгъыларын чача турмазмы эди ол. Билмегенди быллай ишни. Къаллай ауур кюнлери болгъандыла аны мында. Фатарыны артындан этип, юйюн, юйдегилерин, жерин, элин сагъынып, кюнню узуну кесн кесин тыялмай, сабийча жиялгъан заманлары уа...

Алим алыкъа базар шинтигини къатында сюеледи.

Бир къарт къатып бла къарт киши келе келип, солургъа шнитикге чёкдюле. Алим аланы окъуна эслемеди. Ол бусагъатда дуннягъа жангыдан туугъанча, уллу къууанчлы болуп турады. «Къалай нийип къойдум мен ол адамны? Ахырына дери соруп нек билмедим? Кесими да нек танытмадым?» — деп, ол ичинден кеси кесине къайтарып-къайтарып урушады. «Охо, быллай бир аны несине жарсыйма. Адресин бергенди. Бююн окъуна юйюне барайым. Угъай, угъай... бююн жарарыкъ туююлдю. Не терк чабып жетди дер. Кёлюне тапсыз зат келир. Къалгъанлагъа мен ишекли болгъанча, ол да манга ишекли болуп тохтар. Тамбла барырма. Угъай, тамбла да жарарыкъ туююлдю. Юч, тёрт кюн озсуи да алай барырма. Ким болур, арабий? Ким эсе да, кёзлери танышдыла. Жалан да кёзлери. Сора бет къаны да. Тохта, тохта, тохта, баям бу ким эсе да, революцияны заманында тыш къыраллагъа къачхан байладан, бийледен болур. Мен энди келишдирдим. Угъай, тейри. Алай да болмайды. Мен кеч туугъанма. Ол заманда кетгенлени танырыкъ туююлме. Муну уа кёргенме. Революциядан къоркъуп къачханладан туююлдю. Аладан болса, муну жыл саны да уллуракъ болургъа керек эди. Арабий, кимди бу?.. Шабатбек... Атын тюрлендиргенди менича. Тукъум атын а сормадым. Огъесе уа Шабатбек аны тукъум атымыды. Аллаи тукъум ат бармы эди Акъташда?.. Билмейме. Бар эсе да унутханма. Барысын да унутханма мен. Башымда жукъ къалмагъанды. Жалан да элими сыфаты турады кёз аллымда. Башха бир зат да угъай...»

8

Шабатбек къатыны бла бийик кенг къабакъ эшикни аллында тохтадыла. (Къатындагъы субай тиширыу аны къатыны эди). Была къабакъ эшикни тышындан, не эсе да бир тогъай темирни ары бла бери буруп, звонок къакъдырдыла. Ол сагъатдан къабакъ эшикни ары жанындан итни юрген тауушу эшитилди. Ызы бла, кёп турмай, къабакъ эшикни бир жаны ачылды. Ары жанындан он сегиз-онтогъузжыллыкъ къара къашлы, тогъай мангылайлы арну къыз кёрюндю. Аны узун, саргъылдым чачы имбашлары бла энниге тёгюлюндю.

— Қиногъа барабыз деп кетген эдигиз да, былай терк а нек къайтдыгъыз?.. Папа, бу кётюрюп келге-

нинг а не затды? — деп, къыз алагъа кыстау соруу этди.

— Бусагъат... бусагъат кѳрюрсе, Асият, — деп, Шабатбек, уллу чулгъамны да кѳолтугъуна къаты кысханлай, арбазгъа кирди. Шыжыргъа байланып тургъан уллу ит, иесин кѳргенде, эки ал аягъын анга созуп, эркеленириги келди. Иеси анга арталлы бла да эс бурмады. Аны таба къарагъан окъуна этмеди. Шабатбек юйге ашыкъды. Тышы тытыр бла акъланнган эки къатлы уллу акъ юй — арбазны тѳрюндеди. Ол аллында верандасындан тебиреп, тюрлю-тюрлю накъышла, оюула салынып, аламат ариу ишленгенди. Кенг арбаз тазады, тизгини жыйылыпды. Не айтыу барды, бу журт — уллу кѳолайы болгъан журтха ушайды.

Шабатбек тюзюнлей юйюню экинчи къатысына кѳтюрюлдю. Къатыны бла кызы да аны ызындан бардыла. Юйню иеси уллу отоугъа кирди. Отоу деп да тѳйюлдю ол... уллу залды. Ичинде бир диван бла бир тѳгерек стол, шинтикле, тѳрде уа пианино... аладан башха жукъ жокъду. Уллу залда ала аз кѳрюнедиле. Шинтиклени олтуруучу жерлери мор сахтиян бла тышлананыпдыла. Кеслери да эртдегили бай адамланы юйлеринде болуучу шинтиклеге ушайдыла. Диванны юсю уа уллу кѳйюз бла жабылыпды.

— Ма бери... бу къабыргъагъа тагъаргъа керекди, — деди Шабатбек ашыгъышлы болуп. — Кристина, манга чѳгючню да, чѳйлени да тапдырчы бери.

— Булат, бир кесек эс да тап, — деди къатыны анга. — Терлеп тураса кесинг да. — Юйню иеси къатыны айтханнга кѳулакъ да салмады. Къызын болушлукъгъа чакъырды да, келтирген полотносун полгъа жайды.

— Папа, бу не суратды? — деп сорду кызы атасына. — Таула, таула... былайда юйле. Не тукъум юйледиле была? Къойла да бардыла...

— Бусагъат, Асият. Мен санга барысын да ангылатырма.

Бу кезиуде залгъа кѳзлеринде кѳзлюклери бла, кѳолунда уа тыягъы бла къартайгъан къатын кирди. Бет халисинден ол ауругъан адамгъа ушاپ турады.

— Кел, мама, кел, — деп, Шабатбек къарт къатыны аллына барды.

— Ёт бери. Ары диваннга барып олтурчу. Бусагъат мен санга аламат затла кѳргюзтюрюкме.

Къарт къатын тыякчыгъы бла полгъа «тук, тук...» этип, барып, диваннга олтурду.

— Не затынгды бу, Болат? — деп сорду къарт къатын хырылдагъан ёню бла.

— Бусагъат, ана. Бусагъат айтама. Не болду Кристина? Асият, тутчу бу столну бери тартайыкъ. Хы, ма былай.

Кристина чёгюч да, чюйле да келтирди. Шабатбек суратны къабыргъагъа тагъып бошагъынчы, къатыны да, къызы да анга болушдула.

Тагъып бошап, Шабатбек, диваннга барып, къарт къатынны жанына олтурду.

— Ана, кёзлеринг жетемиди?.. Иги кёремисе?

— Хоу, бек иги кёреме. Бек ариу суратды. Уста адам этгенди, ким этген эсе да. Не жерледиле была?

— Ана, бу Акъташды.

— Акъташмы?.. Сени элиг?!

— Хоу. Мени элим. Мени тауларым.

— Къайдан табып келесе сен бу суратны?

— Кристина да мен да орамда бир ишсиз художникден сатып алгъанбыз. Эсде болмагъанлай тюбеп къалгъанбыз.

— Сора ол не художникди?

— Билмедик. Не эрменли, не грузинли эмигрантладан бирлерине ушатханма мен.

— Сора ол сени Акъташынгы къайдан биледи? — деп тохтады къарт къатын. — Кавказда элле, жерле да бир бирге бек ушайдыла деучю эди сени атанг.

— Угъай, бу Акъташды. Мен кёргенлей окъуна таныгъанма ол болгъанын, — деп, Болат къарт къатынны къолундан тыягъын алып, суратны къатына барды. — Ма бу къаяла — Чокъракъ къаяладыла. Ма бу бизни юйюбюздю. Артда оюлгъан болур ансы, бизден а сау къалгъан эди. Ма Черен суу... Аны жагъасында бу ташланы окъуна танып турама мен. Кертиси бла окъуна, ким эсе да, не фахмулу художникди муну этген! Ма бу тебени уа кёремисиз? Къышхыда сабийле жыйылып, аны башындан энишге сережеле бла учуучу эдик...

Болат айта баргъаны сайын ёню къысылып, ауазы инчгере башлады. Ол алай кёлю толуп бола эди. Асият суратдан кёзлерин алмай, атасына тынгылап олтурады. Къарт къатынны эси да Болатдады. Жалап да Кристина бираз эрикгенча кёрюнеди. Анда-санда аузун ачып эснейди. Болат анга шёндю айта тургъан хапарларын кёп

кере айтханды. «Кавказ», «Акъташ» — деген сёзлени кёп эшитгенден, ала Кристинаны кыулакъларында зынгырдагъанлай турадыла. Эри уа эсги хапарларын жаггыртып, бююн да кызынып айтады. Кристина да анга жангыдан тынгылайды. Бююн Болат суратны ахчасын бере тургъан заманда, ол анга асыры багъагъа аласа деп айтыргъа аузун ача кыалгъан эди. Айтмагъаны да иги болгъан эди. Бу сурат аны эрине кыаллай багъалы зат болгъанын ол шёндю жүреги бла сезип турады.

9

— Кыайдады сени кавказлынг? — деп, уллу сары киши Эльзаны кесине тартып, жыгъындан уппа этди.

— О-о, Клаус, кыарайма да, кеф болгъанса!

— Сен ариу тиширыуса. Сени сыфатынг эр кишини аракыы ичмей да кеф этерикди.

— Бирге эртдеден ишлейбиз, Клаус... Былай ариу тилли болгъанынгы билмегенме.

Клаус Эльзаны дагъыда кесине тартды. Бу жол а, эслемей жингириги бла кыагъып, столда шешаны аудурду. Андан тёпюлген ичги, акъ жабыуну иги кесек жерин жибитди.

— Кечгинлик бер, Эльза. Былай болурун мен суймей эдим, — деп, Клаус аудургъан шешасын терк ёрге сюеди.

— Аны ююн кыайгъы этме, багъалы коллега, — деди Эльза кюлюп.

— Пардон. Сора, кыайдады дейсе кавказлынг?

— Ашыкъма... Келликди ол.

— Аны миллети кыайсы болгъанын тохташдыралмагъанынгы осал этгенсе.

— Айтама да, Север Кавказданды деп. Мен акъыл этгенге кёре, ол чеченлиди, не да дагъыстанлыды.

— Сени кавказлынг, сен айтханча, мында кёпден бери тура эсе, ана тилин унутхан болур. Алай эсе, ол бизге керек туююлдо.

— Унутхан болмаз.

— Унутхан окъуна этген эсе да, биз аны зыраф этмебиз. Тюенене центрден бир шуёхума тюбеген эдим да, адамла излеп айланган хапарын айтханды.

— Сора муу анга сатарбызмы дейсе?

— Нек сатмайбыз? Аланы ахчалары кёпдю.

— Бу айтханынга да кзулакъ салдым, багъалы кол-
лега. Центреде шуёхунг а ышангылы адаммыды?

— Урушда бирге болгъанбыз.

— Алай эсе, игиди.

— Энтда да бир кесекчик, — деп, Клаус стол юсюн-
де шешаны эрлай кюлуна алды. Бу кезиуде тышында
адам аякъ тауушла эшитилдиле.

— Келеди, — деп сагъайды Эльза. Клаус да, шеша-
ны кюлунда тутханлай, кымылдамай квалды.

— Эшитесе да... ма, чардакъгъа кетюрюлюп бара-
ды. Тохта, столну тап этейик. Башы ачылмагъан шеша
да салайыкъ. Мени бетиме къарачы... кефлигим билине-
миди?

— Сени бетингде хурча жаннган ариулукъдан баш-
ха мен бир зат да кёрмейме.

— Клаус, сен да ичсенг халал боласа ансы, ичмеген
заманында бир да айтмайса аллай ариу сёзлени.

Экиси да бир болуп, столну жапгыдан жарашдыр-
дыла.

Эшик кыагъылды. Эльза жетип барып эшикни ачды.

— А-а, сенмисе, Алекс. Кел, кел... кир юйге.

— Мен санга фатар хакъынгы берлигем, — деп,
Алим босагъадан юйню ичине атлады.

— Охо, берирсе. Мен сени ашыкъдыргъанмы этеме
да. Кел юйге. Къонагъым да барды. Аны бла да шагъы-
рейлен.

Клаус, жетел да эте, быланы кватларына келди.

— Бумуду квартирантынг?

— Хау, Клаус. Шагъырей болугъуз, — деди Эльза,
эки эр кишини бир бирге бетлешдирип.

— Мени атым Клаусду, — деп, Эльзаны къонагъы
Алимге кюлун узатды.

— Мени атым а — Алекс.

— Пардон, Алекс. Манга негер болургъа ылыкъ-
сынмай эсенг, кел, кир юйге.

— Герр Клаус, алай квалай айтасыз. Мени сизден
ылыкъсыннган жерим жокъду.

— Алай эсе, пардон, — деп, Клаус бир жанына да
туруп, Алимге эки кюлу бла да жол кёргюзтдю.

— Кечгинлик беригиз... мен Эльзагъа жумуш бла
келгенме.

— Охо энди, къонакъны хатерин эт, — деп, Эльза
Алимге шыбырдап айтды. Ала экиси да аллай бир кы-
ты болгъандан сора, артха бурулуп чыгъып кетмеклик

адепсиз кёрюнюрюк эди. Аны себепли, ол ала бла бирге барып, стол артына олтурду. «Экигиз да бек тапла болуп турасыз... Не байрамыгъыз барды?» — деди Алим ичинден.

— Клаус бла мен бирге ишлейбиз... коллегалабыз, — деди Эльза Алимге.

— Ахшыды алай эсе.

— Бююн, ыйых кюнде, бир кесек солугъанлыкъгъа не боллукъду.

— Тюз айтаса, Эльза, — деп, Клаус чагъыр шешаны къолуна алып, аны башын ачып тебиреди.

— Сен ач болурса, Алекс, ашагъан эт.

— Сау бол, Эльза. Мен ач туююлме. Бусагъатлада ресторанда ауузланып келеме.

Эльза анга ахча уа къайдан тапханса деп сорургъа адыргы эте къалды. Алай къонакъны къатында Алимни намысын чёкдюрюрге болмай, кесин тыйды.

Клаус чагъырдан къуюп бошады да, кесини бокалын кётюрдю.

— Алекс, таныш болгъаныбыз ючюн!

— Угъайым жокъду, — деп, Алим да бокалын къолуна алды.

— Билемисе, Алекс, Эльза сени манга бек махтагъанды. Бошха махтамагъанын шёндю кесим кёрюп турама. Мен иги адамлаы хар заманда да бийик багъалайма. Сени саулугъунгду.

— Сау бол, герр Клаус.

Клаус бокалын сюзюп ичди. Ичип бошап столгъа салды да, эринлерин салфетка бла сыйпады.

— Мен Кавказы юсюнден окъугъан да кёп этгенме, эшитген да кёп этгенме. Сиз, кавказлыла, дертчи халкъсыз... алаймыды?

— Керти айтаса.

— Хы, кёрдюнгю! Билемеми мен? — деп, Клаус кефден эки жанына да чайкъала, Эльзагъа махтаанды.

— Да дертчилик игимиди да? — деди Эльза.

— Э-э, иги дегенинг не! Ол кишиликти! Жюрегинде от жанып тургъан адам болады дертчи. Ангыладынгмы энди, Эльза?

— Ангыладым, багъалы Клаус. Алекс, сен бокалыгы нек тауусмагъанса?

— Тауусурма. Аз-аздан ичген игиди.

— Алекс, сени бла танышханыма мен бек къууандым, — деди Клаус, кесини бокалына жангыдан чагъыр

къяу. — Мен Кавказы бек сюеме. Аны халкъын да алай жаратама. Алекс, кавказча бир алгъыш этчи... узун алгъыш. Кеси тилинде окъяуна айт.

— Кеси тилими мен унутханма.

— Къалай?! Арталлы бламы унутханса?

— Хоу.

— Бек жарсыдым, Алекс.

— Да аны не жарсылугъу барды. Адамла ёлген да этедиле, тилин унутхан угъай.

— Керти айтаса, Алекс. Пардон.

— Манга ёлгенни сагъынмагъыз. Мен жашаргъа сюеме, — деп, Эльза ууакъ-ууакъ кюлдю.

Сагъат чакълы бир олтургъандан сора, Алим, адет-де болгъанча, Эльзагъа ыспас этип, кечгинлик да тилеп, кесини чардагъына кетди. Ол кетгенден сора Клаус бла Эльза бир бирге соруулу къарадыла.

— Не айтаса? Бизге жарарыкъ адаммыды?

— Жарагъан этерикди... — деди Клаус сагъышланып. — Алай бу, нек эсе да, бек сакъ адам кёрюнеди. Тюлкюленген да этеди. Тилин унутханмы сунаса ол? Унутмагъанды.

— Сора не этебиз?

— Къалай алай болса да бу бизге керекли адамды. Энтда да мен муну бла сёлешип кёрюрме да, андан сора айтырма не этерге керек болгъанын.

— Ахшы, коллега.

10

Къауум кюн озду. Алим кесини акъылын не бек чучухуп кюрешди эсе да, Шабатбекни ким болгъанын эсине тюшюралмай къойду. Энди ол аны юйюне барыргъа бел байлагъанды. Бюгюн орта кюндю. Анга жарашхан кюн! Аны ийнаныуу алайды. Ол кюн башлагъан иши огъурлу болуучуду. Алим аны талай кере башындан сынагъанды. Қъонакыгъа барыргъа бюгюнню кюнню да ол андан сайлагъанды. Бу иши да игиликке болурун сюеди. Шабатбек ким эсе да аны билирге керекди. Ол керти да акъташчы эсе, Алим юйюнде адамларындан бирин тапханча къууанырыкъды.

Алим автобусда сагъыш эте барады. Тышында уа ингир бет алгъанды. Адамланы ишден къайтхан заманларыды. Автобуста да, троллейбуста да толудула. Алимни эсинден Эльзаны къонагы — Клаус бир да

кетмейди. «Ол да ким эди? Кавказ бла аны не иши барды? Мени бла шагъырей болургъа ол не ючюн кызынады? Бирге ишлейбиз дейдиле... къайда ишлейдиле была?..»

Алим «базар» шинтигине автобусну терезесинден къарап озду. Иесиз къалып тургъан журтча кёрюндю ол анга. Шабатбек бла сатыу этген кюнюнден бери Алим ары бармагъанды. Башха ишле бла айланганды. Эрихте да тюбегенди. Анга Клаусну хапарын да айтханды. Эрих Эльзаны къайда ишлегенин билирге да сёз бергенди. Артда Алим кеси Эльзагъа соргъан эди ишлеген жерин. Ол тюзюп айтмай, албугъартып кёйгъанды. Эльзаны аллай жашырын акъылын сезгенден сора, ол анга ийнанмай башлагъанды.

Автобус Алимге керекли жерде тохтады. Шабатбекни юю бу орамдады. Алим, сейир эте, тегерегине къарады. Бу шахарны ичинде аны аягъы жетмеген орам жокъ сунуп туруучу эди да, бу орамны уа биринчи кере кёреди. Бираз тарды ансы, ару орамды. Эки жанында кенг бутакълы уллу терекле кёкню жабып тургъанчадыла. Ала бу орамгъа кызыу кюнледе салкъынлыкъ бере болурла. Машинала да кёп жүрюгенча кёрюндийдиле. Шахарны шош орамларындан бириди. Мында бийик юйле да хазна жокъдула. Асламысы иели юйле кёрюндиле; тюрлю-тюрлю бояулагъа боялгъан къабакъ эшикле, юйле уа эки, юч къатлы... «Баям, бу орамда байла жашай болурла, — деп келди Алимни эсине. — Алай эсе, Шабатбек бу орамгъа къайдан сугъулгъанды? Огъесе уа ол да байладанмыды?.. Къайсыды аны юю быладан? Бу юй жыйырма бла жетинчи. Энтда да тёрт юйден сора...»

Алим къабакъ эшигини юсюнде «33» деген жазыу болгъан юйню къатында тохтады. Сейирге къалды. «Шабатбек быллай кьолайлы юйдеми жашарыкъды? Ким берликди анга мында быллай юйню? Къаллай бир немешлиле айланадыла баш сугъар жер тапмагъанлай... Шабатбекни уа эки къатлы уллу юйю! Огъесе уа мен ажашыпмы келгенме? Къайры салгъанем адресин?..» Алим хуржунундан блокнотун чыгъарып, анга къарай тургъанлай, кьолунда да портфели бла, къабакъ эшикни къатына къаракъаш ариу кызы келип тохтады. Алим анга баш ийип, салам берди.

— Бу юй жюйюсхан Шабатбекни юйюмюдю?

— Хоу.

— Жюйюсхан Шабатбек юйде болурму?

— Билмейме,— деди къыз, Алимни бетине ышанлап къарай. — Кечгинлик беригиз, сиз художникмисиз?

— Хоу.

— Сора мен жангылмагъанма. Мени атама Кавказ пейзажны сатхан сиз болурсуз.

— Хоу, ол аны менден алгъанды. Сиз а аны кызымысыз?

— Хоу. Атым Асиятды.

— Асиятмы?!

— Нек сейир этдигиз? Таныш атмыды?

— Ы-ы-ы... Хоу... Аллай атны эшитгенме.

— Келигиз, юйге кирейик. Атам сизни бир-эки сатгъыннганды. Келгенигизни иги этдигиз. Ол ыразы болукъду.

Алим кызыны ызындан арбазгъа кирди. Юйню керти да уллу юй болгъанын ол энди кёрдю. Ит юрюп, аны юсюне чапды. Асият болмаса талагъан окъуна этерик болур эди. Къыз, урушуп, аны артха кыстады.

— Келигиз, энди ол сизге тиерик туююлдю, — деп, къыз кьонакгъа бурулду. Алим а, кёзлери да буз ташлача сууукъ тартып, сюелип тура эди.

— Не, кьорккгъанмы этдигиз? — деди Асият кьонакгъа. Ол кьорккгъан этмеген эди... Концлагерден кьачхан заманында ызындан жетип аны талагъан ит эсине тюшген эди.

Юйню ичини байлыгъы Алимни бютюн да уллу сейирге кьалдырды. Ол кеси ёмюрюнде быллай юйге кирмегенди! Тизгини тап жыйылгъан, таза юй. Асият кьонакны тюп этажда залгъа кийирип, диваннга олтуртду да, кеси уа: «Атам мында эсе кёрейим» — деп, чыгып кетди. Алим, тегерегине къарай барып, кьабыргъада тагъылып тургъан эки портрет суратны кёрдю: бири — эр киши, экинчиси уа — тиширыу. Эр кишини башында тегерек бёркю барды, кёкюрегинде хазырланы кыйырлары кёрюнеди. Алим аны Шабатбекни кеси сунуп, анга эслеп къарады. Угъай, Шабатбек туююл эди ол. Тиширыуну уа башында жаулугъу жокъду, чачы артха сыйдам таралыпды. Ол европалы тиширыугъа ушамайды.

Залны эшиги ачыкъ эди. Алекс Шабатбекни ауазын эшитди. Жюрегине уллу тынгысызлыкъ кирди. Жеринде олтуралмай башлады. Шабатбек киргинчиннге окъуна, ол дивандан ёрге турду.

Шабатбек залгъа къатыны бла бирге кирди. Ала эки-си да омакъ халатла бла эдиле.

— Сау кел, сау кел, — деп, Шабатбек Алексни къолун жарыкъ болуп тутду. — Бу уа юй бийчебизди. Аны бла да танышыгъыз.

— Бек ыраыма... Алекс.

— Кристина, — деп, тиширыу къолун къонакыгъа узатды.

— Тейри, былай келмесенг, санга мен кесим барыргъа деп тура эдим, — деди Шабатбек, Алимни къатына диваннга олтуруп. — Ол кюн сорургъа унутуп къойгъанем... Сени дагыда болур Кавказ пейзажларынг?

— Угъай, жокъду.

— Болса аллыкъ эдим. Багыасы ючюн къарарыкъ туююлем.

— Мен сизден уялып турама, — деди Алим юйню иесине.

— Неге деп?

— Ол суратны асыры багыа сатханма. Ахчагызыны жартысын къайтарайым деп келгенме.

— Ол деген неди! — деп, Шабатбек, хуржунуна узалып башлагъан Алимни къолундан тутуп тохтады. — Аны багыасын мен кесим бичген ушай эдим да. Тюзюн билирге сюе эсенг, сен ол кюн анга миллион марка сурасанг окъуна, мен суратны алмай кетерик туююлем. Сен ол полотногъа тюшюрген жерлени кёрюр ючюн, мен кёп жылладан бери термилеме. Аны сен кесинг да биле болурса. Сен да эмигрант ушайса да.

— Хоу. Керти айтаса. Адамгъа туугъан жеринден багыалы зат жокъду.

— Тюз айтаса... бек тюз. Кристина, къонакыны сыйлар къайгынг жокъмуду?

— Болмай а. Хар затым да хазырды.

— Мени ючюн къыйналмагызыз... тилейме, — деди Алим, ийменип.

— Ол дегенинг неди! Кавказлы ушайса да. Биз жерибизден узкады болгъанлыкыгъа адетибизни унутургъамы керекбиз. Къонакъ аллахны къонагыды.

— Башында залгъа кётюрюлюгюз, — деди Кристина эрине бла къонагына.

— Ахшы. Сен айтханны этейик.

Ала атлауучла бла башына кётюрюлдюле.

— Кир бери, — деп, Шабатбек, Алимни алгъа ийип, къолу бла анга эшикни кёргюзтдю. Экиси да залгъа

шош кирдиле. Кире баргъанлай окъуна, къонакъны кезлери къабыргъада суратха илиндиле. Ол аны биринчи кере кёргенча, анга къарап къалды. Билмей тургъанлай, Акъташха киргенча болду. Мангылайына жарыкълыкь урду. Суратны быллай жарыкъ, уллу залда кез туурагъа такъгъаны ючюн Шабатбекге ыспас этериги келди. «Мен кесими мындан бош жашырып турама ансы, бу иги адам болур. Элни, жерин суйген адам аман адам болургъа амалы жокъду...»

— Олтур... Олтур, шуехум, — деди юнню иеси къонагъына. Алим суратдан кез къарамын айырды да, не айтдынг дегенча, Шабатбекни бетине къарады.

— Олтурайыкъ былайгъа, — деп, юнню иеси диваны кёргюзтдю. Бу кезиуде, къолунда тыягъына да тыяна, кезлюкю къарт къатын залгъа кирди.

— Ана, ма бу суратны ишлеген художник, — деп, Шабатбек Алимни тиширыугъа кёргюзтдю.

— Алаймыды?.. Сау кел, — деп, къарт къатын къонакъны къолун тутду. — Бу суратны уа мен да бек жаратханма.

— Сау болугъуз, фрау. Сизни киби хурметли адамда ишиме бюсюрерча, мен алай уллу художник туююлме.

— Угъай, сен аны бош айтаса, — деп, Шабатбек къонагъыны аузуна чапды. — Мында, тыш жерде, сен уллу болама десенг да, болаллыкь туююлсе. Мында кимге керексе сен? Кишиге да угъай. Кеси журтунгда, кеси халкъынгы ичинде болсанг, аны иши башха эди. Ангылаймыса сен алайын?

— Тюз айтасыз.

— «Биреуню элинде баш болгъандан эсе, кеси элингде таш болгъан игиди», — деп бизни ата-бабаларыбыз бош айтхан болмазла.

Алим юнню иесини бетине сейир болуп къарады. «Сора аны да биле эсенг, нек тураса мында? Не зат тыйып турады сени тыш жерде?..»

— Олтуругъуз... Мени ючюн сюелип турасыз, — деди къарт къатын алагъа. Кеси уа, тыягъына да тыяна, залдан чыгып кетди.

— Бу мени ёге анамды, — деди Шабатбек къарт къатынны юсюнден.

— Мен а туугъан ананг сунганем.

— Угъай... — Шабатбек мудах болду. — Мени анамы да, геллямы да отузунчу жыллада ёлтюрген эдиле.

— Къалайлыкъ бла?!

— Э-э, шуёхум, ол узун хапарды. Сен кесниг къайданма дегенг?.. А-а, миллетинги соргъанымда айтмай къойгъан ушаенг! Алай менден сен бош къоркъаса. Мен кишини да сатмагъанма. Ёмюрде бир адамгъа чибинни къанатын юзген тенгли бир хатам тиймегенди.

Алим сагъышха къалды. Аны мийиси бу такыйкъалада къыстау ишлей эди. Айтайым да къояйым мен да Акъташдан болгъаным. Несине букъдурама? Къарындашлага бир бирибизни ийнакълап олтурурну орнуна, бир бирибизге тыш адамлага болуп турабыз. Айтайым. Жашауу былай иги къалай къуралгъанды ансы, муну къадары да мени къадарыма ушап тургъанчады. Ниети да тюз кёрюнеди.

— Къуру сен бла мен туюлюбюз... мында Кавказдан дагъыда бардыла, — деди Шабатбек, сагъышха берилп. — Мен аланы кёбюсюн таныйма. Урушну заманында пленнге тюшгенле. Урушдан сора уа, Сталинден къоркъуп, ызларына къайтмай къалгъанла. Сен да аллайладан бири болурса.

— Да... да хоу, — деди Алим, не айтханыны магъанасын кеси да толу ангыламай, экили бола.

— Уруш кёллени къадарларын сындыргъанды.

— Аны уа керти айтаса. Фашизм болмаса, уруш да болмаз эди. Уруш болмаса, биз да туугъан жерибизде жашарек, — деди да, Алим солуун теренден алып ахтынды. Ол кесни Шабатбекге ачыкъларгъа аузун ача къалды. Алай, нек эсе да, дагъыда айтмай къойду. «Нек ашыгъама? Муну ким болгъанын алгъа бир билейим да, андан сора... Кесин жашыргъан адамгъа ушамайды. Кимсе сен?.. Мени термилте турма да, айтчы. Сен Шабатбек туюлсе. Сени тюз атынг башхады. Мен да Алекс туюлме. Аны сен да сезип тураса. Айтчы манга атынгы, къарындашым. Айтчы. Аллах бла тилейме...»

— Бу сурат бла сен мени бек къууандыргъанса, — деди юйню иеси, жарыкъ кёллю болуп. — Билемисе, мен гитче заманда Акъташха Гюржюден художникле келип, суратла этип кетиучюлерин мен унутмай турама. Сени кёргенimde, аладан бири болурса дегенем. Ала да былай, сенича, сакъаллы кишиле болуучу эдиле...

Залгъа Асият кирди. Аны кёксюлдум кёзлеринде сау дунияны жарыгъы сыйынып тургъанча, аллай бир жарыкълыкъ бар эди.

— Аш юйге келигиз. Мамам чакъырады, — деди ол

аз энишге да ийилип. Аны быллай ариу адеплилиги Алимге болмагъанча хычыуун тийди.

Шабатбек, къонагъын да биргесине алып, аш юйге барды. Узун тёртгюл столну юсю сыйлы ашарыкъладан бла тюрлю-тюрлю формалары эм да этикеткалары болгъан шешаладан толуп эди. Столну башында тамата олтурлукъ шинтикге Шабатбекни ёге анасы олтуруп тура эди. Кристина уа стол къатында ёрге сюелип, къомакъгъа да, эрише да жарыкъ бетден тюбеди. Быладан сора да аш юйде шапалыкъ эте айланган дагъыда бир тиширыу барды. Алим аны кёрюп: «Юй жумушчу... Быланы юй жумушчулары да барды», — деди ичинден. Сора, баш ийип, аны бла саламлашды.

Алим ашаргъа, ичерге кюрешгенликге, кёлю арталлы бла да ашха тартмай эди. Бу юйню жашаууна сейирсингенден, ол алыкъа армау киби болуп турады. Быллай жерге келликме деп аны эслеп эсинде да жокъ эди. Быллай журту болгъан Шабатбек бош адам туююлдо. Ол бу байлыкъны къалай бла къурагъанды? Ишлеген да къайда этеди бу?.. Алимни башына кирмеген соруу жокъду. Ала аны мыйысын къайнатадыла. Шабатбекни ёге анасыны бетине жууукъдан къарай кетип, тюбюнде залда кёрген эки портретни биринде ол болгъанын энди тохташдырды.

«Бу Шабатбекни ёге анасы эсе, сора ол бирси портретде кавказлы киши уа кимди? Шабатбекни атасы ол болургъа керекди». Алим аны жалысына бек эслеп къарагъанды. Ол Акъташда аллай адамны бир заманда да кёрмегенди. «Бу къатын а... Шабатбекни ёге анасы? Немец тилде чалып сёлешеди. Не миллетди? Таулу къатыннга ушагъан халлары да барды...»

Шабатбек ичгиден артха турмайды. Бокалгъа къуйгъанын ичип барады. Алимге да ичиреди.

Стол артындан бек алгъа къарт къатын кётюрюлдо. Ол шинтигинден турурдан алгъа, жан жаулукъ бла эринлерин да, къолларын да сыйпады. Аллында табакъын да, вилкасын, къашыгъын да жыйышдырды.

— Кечгинлик беригиз. Сизге халалды, — деди да, аш юйден чыкъды. Кристина да аны ашырып кетди. Шабатбек бла Алим да ашап, ичип бошагъандан сора, башында залгъа къайтдыла. Шабатбекге урлагъаны татыгъан болур деп тура эди Алим. Ол а арталлы бла да аузуна жукъ салмагъан кибикиди. Залгъа кире баргъанлай, суратха къарап тохтады. Ёмюрюнде къарап

турса да, ол андан тоймазча халы барды. Алим диванга олтуруп, Шабатбекке къарап турду. Ол анга жанындан да, туурасындан да, желкесинден да къарап кѳргенди... Бир да бир таныш илишанын тапмагъанды. Жалан да кѳзлери...

— Билемисе, сен мында не затны этмей кѳойгъанса? — деди Шабатбек, суратдан Алимге бурулуп. — Мабу межгитни огъары жапында къабырла болуучу эдиле... ма былайда.— Ол къабырлада мени атамы атасы жатады,— деди Шабатбек, Алимге къарап.— Баям, атам да анда жата болур. Аланы экисин да бир адам ѳлтюргенди.

Алимни чач тюклери ѳрге кѳтюрюлгенча болду. Ким эди ол деп сорургъа тили айланмай къалды.

— Анга дерт жетдирирге деп антым бар эди. Алай мен ол антымы толтуралмагъанма. Ким биледи, бара баргъан дунияда...— деп, сѳзюн ахырына жетдирмей, Шабатбек мудах болуп тохтады. Аны акъсыл бети къаралды.

— Сен билсенг эди, — деп башлады юйню неси, ауур кючюнюп. — Совет власть бизге къаллай бир къыйлыкъ сыпатханын. Байсыз, бийсиз деп, малларыбызны, ырысхыбызны да сыйырып, къум тюзлеге жер аудурду... Аны хатасындан геллям да, анам да туугъан жерден узакъда, ачыудан жүректери жарыла, ѳлгендиле. Мен ол заманда жаш эдим да, болуунган ишлени къыйматын артыкъ бек ангылай болмаз эдим. Ансы мени жүрегим да таш туюлду, бирленки жарылгъанча ол да жарылыр эди. Тюзюн айтханда, ол заманда геллям, бла, анам бла бирге ѳлюп къалсам иги эди манга. Шѳндю мени жашауум жашаумуду? Ол заманда жарылмагъан жүрегим энди жарылады. Заман кѳп озгъанды, алай кѳжүрекден ачыу кетмегенди. Баям, ѳлгюнчю кетген да этерик болмаз. Туугъан тауларымы былай бир къарап кѳрүр ючюн, шѳндю мен жанымы къурман этер эдим... — Билемисе, шуѳхум, мен революцияны аманга санамайма... тюз революция эсе. Алай биреую къанын биреуге ичирген революция кимге керекди. Россейде болгъан революцияны терс ишлери кѳп эди.

Шабатбек мыккыл болуп тохтады. Алим да тынгылауу ийди. Ол анга къалайлыкъ бла, не ыз бла, не айтыу бла сѳз негер болургъа билмей эди. Сѳзге кѳошулса, Шабатбекни хапарын бузуп иерик сунуп да кѳоркъады. Ол аны хар сѳзюн ичине жутуп баргъанча,

алай тынгылайды. Бу экисни арасында тешилмей турган не эсе да бир уллу туюмчек барды. Алимни жүреги аны сезгенди. Ол туюмчекни жалан да Шабатбек тешаллыкды. Нек дегенде, аны кыалай кысылганын жалан да ол биледи. Аны себепли, Алим тынгылап туруга керекди. Жалан да тынгылап.

— Мен хапарым бла сени эрикдирип кыойдум ушайма да, — деди Шабатбек кыонагына.

— Угъай, угъай... Мен санга тынгылап турама. Бек сейирлик затланы айтаса.

— Жарсыулу затладыла ала ансы, сейир затла туюмчюле... Геллям да, анам да ёлгенден сора, мен жанызлай кыалганем.

— Атанг а кыайда эди да? — деп сорду Алим.

— Атамдан а революцияны заманында окыуна айырылганек. Аны ёлгенин, сауун да билмей эдик биз. Тохта, аны хапарына артда жетерме. Бир бек суюп тынгылайса да, кыатышдырмай тап айтайым... Ёксюзлей кыалып, ачдан, жалангачдан да мен сынамаган кыыйынлык кыалмайды. Алайлай уруш башланады. Мени да ары аладыла. Мен ол жол болмаса, шоккуну кёрген да этмегенем. Ары дерн кулакса деп, мени бирси жашлача аскер кыуллукыга алып юйретген да этмеген эдиле. Поезд бла алып барадыла да, бизни Смоленскде туюшуредиле. Душман а ары жетип тура кёреем. Ол кюн окыуна урушха кыребиз. Алай бизни урушубуз уруш болмай кыалады. Немецлиле шахарны тегерегин кыуршалайдыла да, бизни уа пленнге аладыла. Сюрюп барып, кыайда эсе да бир лагерге урадыла. Мен аны кыалайда болганын шёндю да билалмайма. Анда бизге ташла ташытып ишлете эдиле. Энди аллахны буйругун кёремесе... Мени бойнумда дууам бар эди. Аны манга урушха атланган кыонюмде бир узбекли кыатын такыган эди... балам, бу санга болушур деп. Бир жол ташны кётюреме деп энишге ийилгенимлей, бойнумда дууа да энишге салынып кыалады. Кыатымда автоматы бла сюелип турган кыалауур, дууамы кёреди да: сен бусурманмыса деп сорады. Хоу дейме. Мен немец тилни да иги биле эдим. Орта Азияда, биз жашаган жерде, асламысы немецлиле болуучу эдиле... аладан юйренген эдим. Кыалауур мени немец тилде сёлешгеними да жаратып, хапар айтышып тебиредик. Ол сорган затлагы мен жууап берип бардым. Тукыум атымы айтханда уа, бетиме аралып, сейир болуп кыалды. «Сени атанг бар-

мыды?» — деп сорду. Бар эди. Алай билмейме ол кяйда болгъанын дедим мен. Дагъыда кёзюме къарай кетип, атангы атын айтчы деп тохтады. Мен айтдым. Ол а мени къолумдан тутуп, лагерден чыгъарып кетди. Анда мени къолдан къолгъа берип башладыла. Ахырында бир юйге элтдиле да, анда азыкъ да ашатдыла. Ол юйден ингирге дери бир жары чыкъмай олтурдум. Сейирден а ёлеме. Ингирде уа юч немецли офицер кирип келип, юсюме сюелдиле да тохтадыла. Мен къоркъдум. Артха чегиндим. Офицерледен бири уа, кёзюме да къарай, манга жууукъдан жууукъ келе келди да: «Жашым!..» — деп, къучагъына кысыды да тохтады. Ол мени атам эди...

Шабатбек биягъы мудах болуп, башып энишге ийип тохтады. Алим а анга термилип къарады. «Атангы атын нек айтмайса? Ким эди ол? Аны айтсанг, мен сени ким болгъанынги билликме. Нек тохтап къалдыңг? Айт андан ары... тилейме, айт.

— Эрикмегенмисе алыкъа? — деп сорду Шабатбек къошагъына.

— Угъай, угъай... Бек сейир къадарынг барды сени.

— Сейир угъай, жарсыулу, — деди Шабатбек ахтынып. — Андан атам мени бери — Германиягъа иеди... Ма бу юйге. Бу мени атамы юйю эди. Ол сен кёрген къарт анабыз — Назифа, тюрклю тиширыу — атамы къатышыды. Бай тюрклюню кызы. Ала бирге кюшулгъандан сора бу юйю да, туюмеле этген гитче заводчукъ да сатып аладыла. Атам урушдан кяйтмай къалды. Аны ишлерин мында мен бардырып, жашау этип къалгъанма. Къатын да алгъанма. Къызым да барды... Асият. Мени атамы Асият деп бир ариу эгечи болуучу эди. Большевикле анга артыкълыкъ этип, ол аны кётуралмай, кесин суугъа атханды.

— Анга артыкълыкъ этген большевикле кимле болгъанларын а билгенмегиз? — деп сорду Алим.

— Аны геллям биле болур эди.

Жашым да барды. Уллу жаш. Ол къатыны бла Тюркге кетип турады... геллясыны жууукъларына. Ол кяйтса, мен сени аны бла танышдырма. Ол да искусствону суйген адамды. Хар бир затха аз-аздан фактусу барды. Кёресе, мени жашауум токъду. Ырысхым да барды. Юйюрюм да толу юйюрдю. Алай болгъанлыкъгъа, жүрек тынчлыгъым а жокъду. Ашагъан ашы-

мы татыуун окъуна сезмейме. Жюрегим туугъан элиме тартдыргъанлай турады. Мен а ары баралмайма.

— Нек?

— Некми?.. — Шабатбек сагъышланды. — Мени атам Совет властны душманы эди. Мен а аны жашы.

— Да Совет Союзну аллында сени терслигинг жокъ эсе уа?

— Анга ким ийнанырыкъды? Киши да угъай. «Алма терегинден узакъ тюшмейди» дегенлей, атасына кёре жашы дерикдиле. Алай мен атамы терслемейме. Ол да кесини ниети ючюн кюрешгенди. Атам ючюн деп, мени СССР-ге дерт тутханым жокъду. Алай... — Шабатбек тынгылады.

— Не эсе да бир зат айтырыкъ эдигиз.

— Алай аны кесин ёлтюрген большевикге уа дертим барды. Бизни юйюрге ол кёп ачыу сынатханды. Аны бизге этген хыянатлыкъларын геллям санап да тауусмаучу эди.

— Ким эди ол большевик? — деп сорду Алим юйню несини бетине къараргъа базынмагъанча, жерге къарап.

— Да сен аны къайдан билликсе. Ол санга неге керекди. Мен аны атын сагъышыргъа да суймейме... Болса да, сен ары бара тургъан эсенг, аны таныргъа да боллукъса. Бизни Акъташдан кёчюрюгюнчюннге дери ол комиссар эди... Ислам деп. Эменланы Ислам.

Алимни жюреги элгенди. Бу юйде анга жер болмагъанча, ары-бери кымылдап, адыргыгъа къалды. Аркъасы терледи. Барысы да эсине тюшдю. Аны къатында олтургъан Бекболатды!.. Элбекни жашы! Къужон бийни туудугъу! Алим не этерин да, не айтырын да билмей, ичин бёрюле тырнай тургъанча болду. Быллай тюбешиюну ол сакъламагъанды. Аны эслеп эсине да келмегенди. «Туруп, кетипми къалайым?.. Угъай, алай жарарыкъ тюйюлдю. Битеулей алып къарагъанда муну къадары да мени къадарымдан татлы тюйюлдю. Алайды, Бекболат, алайды... Аталарыбыз душманла эдиле. Алай биз экибиз а? Сен не айтаса?.. Мен не айтыргъа да билмейме. Бусагъатда мени башым къатышханды. Акъылымы бирге жыйышдыралмайма. Сени жюрегинг да дертлиди, мени жюрегим да дертлиди. Экибизде эки тюрлю дерт. Бусагъат мен санга кесими танышдырайым. Кёкюрегиме бичакъ тиреп тохтарыкъ эсенг да...»

— Неге баштёбен болуп къалдынг, шуёхум? — деди

Шабатбек кьонагъына. Алим олтургъан жеринден ёрге турду.

— Кетгенми этесе? — деп, юйню иеси да дивандан кётюрюлдю.

— Бекболат...

— Не дейсе?! — деп, Шабатбек кьонагъыны сёзюн терк бёлдю. — Сен мени атымы айтдынг!

— Хоу, Бекболат. Мен сени ким болгъанынгы хапарынгдан таныдым. Мен да Акъташданма.

Бекболатны кьулакълары, тюз да кьатында шок атылгъанча чуулдадыла, кьашлары мангылайына ёрлеп, кёзлери уллу жандыла. Алимни бетине, ийнаныргы келмеген адамча, соруулу кьарады.

— Ме-мен сени танымайма.

— Исламны жашыма мен.

— Эменланы Исламны?..

— Хоу. Аны жашы Алимме.

Была экиси да бир бирлерин шёндю, бусагъатчыкь-да кёргенча болдула: бир бирден кёз алмай кьарашдыла, бетлери да бирча тюрлендиле: бириники огъурсуз бола башласа, экинчисини да алай болады; бирини бетине жумушакълык келсе, экинчисини бети да жылынып башлайды.

— Мени ишим ангылашынады, — деди Бекболат, тамагъы кьургъакъсыгъан адамча жутуна. — Алай сен а? Комиссарны жашы! Къалайлыкь бла ажашханса?!

— Къадар, Бекболат, къадар...

11

Бююн, къалай эсе да, Алимни ишлер кёлю жокъ эди. Эртденликден окъуна, мастерскоюн чучхуп кюрешиди. Излеген заты да жокъду. Бош алай — эртдегили эскизлерине, ахырына дери ишленмей, жартылай кьойгъан суратларына кьарайды. Бу иш аны эрикдирирча кёрюнмейди. Кьолуна алгъан хар кьагъытына кёпге дери сейирсиниулюк бла кьарайды. «Хапчукларыны арасында Алим кеси эртде унутхан затла да табыладыла. Кесини мастерскоюн ол бу жолча тынгылы бир заманда да кьозгъагъан болмаз. Мында хар кьагъыт, хар кьагъытны юсюнде ызланган ызлыкь аны жашаууну тилсиз хапарчыларыдыла. Ала башхагъа тилсиз болгъанлыкьгъа, Алимни кесине тилсиз туююлдюле. Ол мында

хар бир эскизи бла, ол угъай эсенг а, эски болуп, атылып тургъан кисточкасы бла окъуна, адам тилде сёлешгенча, сёлешаллыкъды. Алим кеси унутхан кёп тюрлю ууакъ, уллу ишленн да аны эсине ала тюшюре барадыла. Ма, къагъытдан анга къарап, жаш къызчыкъ, гюняхсыз ариу кёзчюклерни бла кюле турады. Чиммакъ тишлери да, жукъа эринчиклерини арасындан халыгъа тизилген минчакълача кёрюнюп! Алим аны унутхан эди. Энди эсине тюшдю: алгъын тургъан фатарыны несини къызы. Анга он юч-он тёрт жыл болгъан заманда ишлеген эди Алим аны суратын. «Сен школно бошагъан кюн, мен санга портретинги саугъа этерме...» — дегени да эсине тюшдю Алимни. Алай къыз ёсгенден сора, жаш тёлуден къуралгъан фашист организациягъа къошулуп кетеди. Алай бла Алим анга берирге айтхан саугъасын бермей къойгъанды. Къызыны портрети аны «архивинде» атылгъанлай къалгъанды. Алим шёндю ол къызыны къайдагъысын да билмейди. Алай, жетген жерде Гитлерни махтап, аны юсюнден назмула айтып айланганына уа ол не аз да ишекли туююлдю. Аллаи жашланы бла къызланы Алим бу шахарны орамларында кёбюсюн кёргенди.

Ол ичинден кючсюнюп, къызыны суратын бирси жанына аудурду да, къолуна башха къагъытны алды. Анда суратха кёзлери илингенлей, Алимни жүреги чанчды. Къайдан да тюшдю бу сурат аны къолуна. Аны кёрмей къалса иги боллукъ эди. Санлары титиреп, кёзлерине къан чапды. Ол бу суратны эртде этгенди... жыйырма жыл мындан алда. Концлагерь... юсюнде да узун халаты бла, башы жүлюннген жаланаякъ арыкъ жашчыкъ, анасыны тобукъларына чырмалып: «Анама тиймегиз!..» — деп, тегерегинде автоматлы фашистледен жалбарынып тилей турады... Аны Алим ёмюрюнде да унутурукъ туююлдю. Алай, тюз бусагъатчыкъда ол зат аны эсинде жокъ эди. Эртдеден бери къагъытла арасында атылып тургъан, бу сурат аны жүрегинде эсги жараланы, тырнап ачитханча, алай ачитды. Ганс да, аны иёгерлери да, итлерини боюн бауларындан тутуп тургъан лагерни къалауурлары да кёзлерине кёрюнюп тохтадыла. Алимни ичи от жаннганча болду; тишлерин бир бирге къысып, къыжылдатды. «Фашистле — мурдарла!..» — деди ол ичинден куююп. Жашауу алай бла тауусулуп барады... Фашистлеге къаны къызгъанлай. Фашизм алыкъа ёлмегенди. Башы эзиллип къалгъан

жилянча кымылдай турады. Анга жан кирирге бол-
лукъду. Ол бир заманда, эзилген башын жерден ёрге
кёюрюп, адамлагъа кесини ёлет ууун энтда да чачар-
гъа боллукъду... Аны жерни жети къатысына сукъгъун-
чу, адамлагъа тынчлыкъ жокъ.

Алим бирси жанына аудургъан суратны жангыдан
кёлуна алды. Биягъы кызыны кюле тургъан кёзлери
анга къарадыла. «Сен манга къарама... ма мынга къа-
ра... — деп, Алим экинчи кёлунда суратны кызыны
бетине тутду. — Кёремисе ма фашизм деген буду. Кё-
ремисе, бу сабийни... анасыны тобукъларына чулгъанып
тургъанын... Кёремисе, аны иегилерин... кёремисе аны
кёз къурошларын. Сен тиширыуса, сен ана боллукъса.
Къарачы бу сабийни бетине. Аны анасына да къарачы.
Аны фашистле бусагъат ёлтюрген этерикдиле. Арталлы
бла да бир тюрюю терслиги жокъду аны. Ма сабийчи-
ги уа — анама тиймегиз... тилейме, анамы ёлтюрмегиз
деп, аны ызындан жиляй, жарыла къаллыкъды. Фа-
шистле уа анга эс бурлукъму супаса? Хо бир да! Ала-
гъа адамын союу бош алай, суудан чабакъ тутханчады.
Ала мурдарладыла да, анданды ол алай. Сен а бара
барып, алагъа кёшулгъанса. Мурдарлыкъны ууу
сени къанынга да жайыягъанды. Бош этгенсе сен аны.
Бу сабийге къара...»

Къыз а къарайды жесир сабийге. Алай аны кюлкю-
сю тохтамайды. Тохтагъан угъай, ол Алимге уллу
кёууанчлы болуп тургъанча кёрюндю. Жюреги элгенип,
кызыны суратын бир жанына быргъады. Ол, учуп ба-
рып, полгъа тюшдю. Акъ тишлерин ачып, харх кюле
тургъан кибик болду. Алим, бара барып, аны жерден
алды да, баш тёбен буруп, бирси суратларыны ичине
сукъду.

Алим «архивин» энтда да къазарыкъ болур эди,
алай кызыны суратын полдан алыргъа деп кёозгъал-
гъанында, бойну да, бели да, алагъа кёшулуп тобукъ
сингирлери да жызылдап ауругъанларын сизди да, мас-
терскоюндан чыгып, отоууна барды. Эртгенли бери
жыйылмай тургъан ундуругъуна сыртындан ауду.

Бу арт кюле — Алимни хайран этген, бек тынгысыз
кюнлеридиле. Бекболатны къадарын ол кеси акъылын-
да ненча кере сюзюп чыкъгъан эсе да, алыкъа ол аны
толу ангыламагъанды. «Тюзюн айтханда, Туугъан жур-
туну аллында аны да терслиги жокъду. Душманны жа-
нына кеси къачып ётмегенди. Плен... андан сора уа

концлагерь... андан сора уа эсде болмагъан иш... атасын тапханы!.. Кеси да халал жүрекли адам кёрюнеди...»

Болса да анга Алимни иги кёлю тутмайды. Атасын ёлтюрюрге айтып тургъан киши бла ол къалай жалгъашсын? Алим аны бир да акъылына сыйындыралмайды. Кавказда жүрюген адетге кёре, Бекболат атасыны къанын Алимден да алыргъа боллукъду. Алай ким билсин, Шабатбекни дерти сууугъан дертмиди огъесе уа, жерленген шкокча, кезиую жетгенде атылыргъа хазыр болуп тургъан дертмиди? Не да болсун, Алим сау туруп, атасын кишиге да ёлтюртюрюк туююлду. Ол алай бош ата туююлду. «Сен аны билип къой, Бекболат! Сени атанг халкъыбызны душманы эди. Мени атам а халкъны кюрешчиси! Аны байрагъы, аны намысы! Сен анга тиш билегенинги къой. Ол энди къартайгъан да этген болур. Анга харам къанынги суууталмай тура эсенг, мен къатынгдама. Кюч сынаргъа сюе эсенг, мен хазырма. Огъесе уа мен терсеми? Ким биледи, сени аллай акъылынг да болмаз. Алай эсе, кечгинлик бер, Бекболат. Алыкъа сени жүрегингде не зат болгъанын да билмегенлей жаншай турама мен...»

Ол кече Алим Бекболатха терк-терк келе турургъа деп сёз берип кетген эди. Андан бери уа бир ыйыкъ да озгъанды. Алим а къайтып ары бармагъанды. Барыргъа деп эки-юч кере да хазырланып, бармай квалгъанды. Жюреги тартдырмагъанды. Ол журт аны жууугъуну не да бир ахшы шуёхуну журту туююлду... эркеленип чабып барырча... Ол кече-кюн да сагъыш этеди аны юсюнден. Алай болгъанлыкъгъа Шабатбекни юйюне жол табалмайды. Ол ары не айтып барсын? Ма сизин атагъызны ёлтюрген кишини жашы менме депми?.. Алим тюк-тюк болуп чачылгъан акъылын бирге жыйышдыралмай кыйналады. Сагъышлары анга не кече, не кюн тынчлыкъ бермейдиде. Ма, шёндю да, солургъа деп, ундуругъуна тыянганлыкъгъа, биягъы сагъышла башына жыйылдыла да, тынчлыгъын алдыла. Бекболатны жанындан ол алыкъа хазна сууукълукъ эслемегенди. Анга кеси жанындан сууукълукъну Алим да сездирмегенди. Болса да бу зат Алимге кыйын иш болуп тыянганды. Айхай, аны Эльза бир жанындан къоймай башлагъанды. Аны да, не эсе да, бир мураты барды. Алыкъа ачыкъ айтып къоймагъанды. Айтхан а этерик болур. Клаусну да къайдан табып келгенди ол?..

Мында жашагъан жыйырма жылны ичинде, Алимни жүреги бу кюнледе сагъайгъанча бир заманда да сагъаймагъанды. Нек болур алай?..

Алим ауур кючсюноп, уидуругъундан кетюрюлдю. Солуйма деп жатып, бастырыкыгъанча болуп, кючден бла бутдан кюпду. Бу кезиуде тюрюнден Эльзаны: — Алекс, бери кел. Керек боласа, — деген ауазы эшитилди.

12

Эльзаны юйде кюру кеси сунган эди ансы, Клаусну мында болгъанын билсе, Алим бери кирлик тюрюл эди. Алай энди, бир киргенден сора, бурулуп артха чыгып кетерге болмады. Суюсе, суюмесе да, Клаусну кюлун тутуп саламлашды. Ала экиси да шинтиклеге олтургъандан сора, Эльза тышына тебиреди.

— Сиз эрикмей туругъуз, мен бусагъат.

Эльза кетди. Алим бла Клаус ушакъны кыйсы алгъа башларыкъларын билмегенча, бир бирни сынап тынгылашдыла. Кеси башламаса, тынгылаулары узакъгъа созулукъларын сезген Клаус, Алимни бетине кырап ышарды.

— Быллай жауун кюн адамланы кёллери хоча болмаучуду, — деди Клаус, уллу жангылыкъ зат айтханча, башын ёхтем кетюрюп. — Кёрюп турама, сени да кёлюнг басылыпды.

— Угъай, аны уа бош айтасыз. Мени кёлюм бек жарыкды.

— О-о, алай эсе, пардон, — деп, Клаус эки кюл аязын бирге урду. — Мен келген да этерик тюрюл эдим, Эльза кюймагъанды ансы. Жангыз тиширыу эриге болур.

— Болур, болур.

— Терслик сендеди, сора. Аны эрикдирмезге сени кюлунгдан келликди. Кертисин айтханда, аны кёлю санга кетипди.

— Мен аны жалан да квартирантыма. Фатар хакъын кезиуюнде береме.

— Ол сени ишингди, — деди Клаус, тамагъын жётел таууш этдире. — Суюмеклик хар кимни да энчи ишиди. Анга кыатышыргъа жарамайды. Мен аны да,

сени да жашауугъузгъа тап болурму эди деген ниетни тутханымды ансы.

— Сау бол, герр Клаус. Аны юсюнден Эльза бла мен бек тынгылы селешгенбиз.

— Андан мени хапарым жокъду. Ол манга аны юсюнден зат да айтмагъанды. Аны санга келю кетип турады дегенни да, бош, кесим аны халындан оюм этип айтханлыгъымды.

«Жаншай тураса сен алай...»

— Мен сени иги адам болгъанынги кёрюп, санга шуёхлукъ ниет бла айтама. Мен кёрюп турама сени кыйналып жашагъанынги.

— Былайда жангылгъан этесе, — деди Алим Клауса. — Мен кыйналып жашамайма. Кеси кыйыным кесиме жетеди.

— Тюздю. Сен биреуню кыйынын ашап жашайса демейме санга. Ачдан, жаланигачдан ёле тураса деп да айтмайма. Бу шендюю жашауунгдан эсе игирек жашау этерге боллукъ эдинг дейме ансы.

— Иги жашаудан киши да къачмайды. Мен да къачмагъанма манга буюрулгъан ётмекден.

— Сен акъыллы адамса. Сени таныгъанлы бери санга жууукъдан жууукъ боллугъум келеди мени. Болушуругъум да келеди.

— Не бла?

— Не бла? Азмыды амал. Сёз ючюн, иш бла.

Алим тынгылады. Ол сахарда иш излеп кёп кюнлени, кёп айланы жюрюгенди. Алай орамда чурукъ сыйпаучудан онглуракъ иш табалмагъанды. Анга жан бакъдырып келген суратчылыкъ хунериди. Суратла сатыудан да эрикгенди. Аны бла амалсыздан кюрешеди. Башха онгу болса кюярыкъ эди ол ишни. Айхай, бирсилеча сатыу эте да билмейди. Кеслерини бош, магнасыз ишлерин (суратларын) кёкге да, жерге да жетдирмей махтап, терк окъуна иги багъагъа сатып кетиучю художниклени Алим кёбюсюн танийды. Ол а алай эталмайды. Алсала алырла, алмасала да, кюнню узуну, «базар» шинтигини къатында ачдан да ёле, сюелир да турур... бети да саргъалып. Биреуленле кышхырларын сатхан багъагъа, Алим акъ унун да саталмайды. Ол жалы бла аны хунери жокъду. Алай, аллахха шукур, факхмусу барды. Аны бирле кёрмеселе да, бирле кёредиле. Искусствону ангылагъан адамла, Алимни суратларыны къаты бла сансыз озуп кетмеучюдюле. Ол игиди. Мах-

тауду! Алай, суратла сатыудан эрикгенди. Ол аланы сатхандан эсе, кече да, кюн да солумай ишлеп туругъа хазыр эди. Не этсин? Амалына кёре жашаргъа кюре-шеди. Алыкъа аны бу жашауу къаллай бирге созуллу-гъу белгисизди. Ёлгюнчюннге дери созуллукъ эсе да ким биледи аны. Ол себепден, жюрегине ушагъан бир иш табалса, бек игиси ол эди. Алай Клаус айтханын керти жюреги бламы айта болур? Огъесе уа аны бир къара ниетими болур?..

— Нек тынгылап къалдынг? — деп сорду Клаус, шош болуп олтургъан Алимге.

— Бош... санга тынгылап турама.

— Мен керексиз жаншаучуладан туююлма. Болу-шургъа айта эсем, бошуна айтмайма.

— Сау бол, герр Клаус. Айып этме, сен кесинг не болуп ишлейсе?

— Бир букъдурур жери жокъду. Мен журналистме. Корреспондент болуп ишлейме.

— Газетде?

— Радиода.

— Эльза да журналистмиди?

— Ол да, мен да бирге ишлейбиз.

— Мен а билмегенме, — деди Алим.

— Да къайдан биллик эдинг. — Клаус аркъасын шинтикни артына тыяндырды. — Сюе эсенг бизни бла бирге ишлерча этейим мен сени.

— Къалай? — Алим сейирге къалды. — Сизни бла мен къалай ишлерикме?

— Нек ишлемейсе? — деп, Клаус алгъа ийилип сор-ду.

— Ойнагъанмы этесе, герр Клаус? Мен журналист туююлма. Мен немец тилде сёлеше билгенликге, жаза билмейме.

— Сени немец тилде сёлешгенинг да, жазгъанынг да керекмейди.

Алим Клаусну жан жанына бюлдюрдю эте башла-гъан кёзлерине жаратмай къарады.

— Мен керти айтама, — деп, Клаус ышаргъан окъу-на этди. — Хакъыннг иги боллукъду.

— Ангылатхан эт, герр Клаус, — деп Алим адыргы этди.

— Ашыкъма. Ишлеп башласанг ангыларса. Къоркъ-ма, кыйын иш туююлду.

Бу кезинде отоугъа биягъы Эльза кирди.

Экинчи кюнню эртденлигинде Алим, башха кюнледе уянычусундан эсе иги да кечирек уянды. Кёзлерин ачаанда чардакъны ичи жап-жарыкъ болуп тура эди. «Корреспондент, былай кёп нек жукълайса?.. — деп, Алим кеси кеси бла жаншай, ичинден харх кюлдю. — Мында... таулу корреспондент керекди. Хы! Ол а бек сейирди. Аллаины уа бир да эшитмегенем...»

Алим турду да, бет-кёол жуууп, кофе ичди. Андан сора, чардагындан энишге тигеледи. Кюн ариу ачылыпды. Уллу сахар да жукъусундан аязгъанча дауурлуду, кёууанчлыды, иш кёллюдю. Жалан да Эльзаны юйюню арбазы шошду. Алимге ол шошлукъ хычыуун кёрюндю. Шошлукъ болгъан жерде тынчлыкъ да болады. Тынчлыкъ... Алим аны эртдеден кюсейди. Жюрек къайгысы болмай, кече тёшегинде тынч жатып жукълагъан адамдан насыплы жан болурму дунняда! Алимге алай кюн туармы? Ол алай кюн тууарын билсе эди, шёндю, бусагъатчыкъдан окъуна, кесин жер юсюнде бек насыплы адамгъа санап тохтар эди. Къайда анга тынчлыкъ? Жыйырма жылдан артыкъ заманы ичинде жюрегинден ачыуу, башындан къайгысы кетмеген адам мындан ары не боллукъ сунаса?.. Тёпсесинден бал жауармы дейсе. Ким биледи аны да. Алим алыкъа жашаудан тюнгюлмегенди. Не къыйын кюнюнде да угъай. Къарангы жашауунда жарыкъ ургъан бир гитче жепчик тапса, аны кесине ачылгъан тейри эшиги сунуп, жюрек ырахатлыкъ табаргъа кюрешиучюдю. Не гитче игиликге тюбесе да, ол аны уллугъа кёрюучюдю. Ма шёндю Эльзаны юйюню арбазында шошлукъну да башына жаратыргъа кюрешеди. Ол бу тынчлыкъны бош, аз кезиучюкге тохташхан тынчлыкъ болгъанын биледи. Эльза да къайтыр ишден... кёоншула да жыйышырла юйлерине. Алай бла арбаз шошлукъ да бошайыр. Болса да, Алим ол шошлукъну саулай дунняны тынчлыгына ушатыргъы келди. Анга алай болса игиди. Бир кесекге эс табарыгы келди. Исси кюнде теигизге кёмюлюп чыкыгъанча, бир кесекчикге окъуна дуння тынчлыгына батылып чыкысын. Ол да игиди анга... Угъай, угъай... ол да болушмайды анга. Аякъ кийимниг тар болса, жерни кенглигинден не файда дегенча, жюрек тынчлыкъ болмаса, дуння тынчлыгындан не хайыр? Алай, алай... хауада жангыз бир чибин окъуна

учмай турсун. Къайгылы жүрекке андан не асыу? Болса да, Алим не гитче затны да жарсыулу къадарына дарман этерге кюрешеди. «Суугъа кетген таш къармар» дегнчады аны иши.

Бюгюн Алим немецли шуёхуна туберикди. Алай Эрих шендю юйюнде боллукъ туююдю. Ол кесине иш излеп айланады. Тюрмеден чыкыгъандан сора, артха, ишлеген жерине къайтыргъа умут этген эди. Алай заводну неси: «Манга кызыл керек туююдю», — деп, аны ишге алыргъа унамай къойгъанды. Эрихни шуёхлары келечи болуп да кюрешгендиле. Андан да файда чыкмагъанды. Энди Эрих эртденден ингирге дери шахарны ичин къыдырыу бла болады. Къалай да этип, иш табаргъа керекди. Аны бири биринден гитче төрт сабийи барды. Насыпха, къатыны ишлейди да, ол алгъан жална бла кечинген кирик эте барадыла. Ашаргъа жетсе, киерге жетмейди... киерге жетсе, ашаргъа жетмейди. Алим аны барысын да биледи. Бусагъатда Алимни ахчасы барды. Ол Эрихге ёнкюч берирге къолундан келлик эди. Алай Эрих: «Сен кесинг кючден жан багып айланаса», — деп, алыргъа унамай къойгъанды.

Ол не болуп тура болур? Иш тапхан болурму?.. Тапхан болмаз ансы, къууангандан окъуна келип айтыр эди... Барып, Эрихни халин билирге керекди. Сора кесини юсюнден жангылыкъланы да айтыргъа керекди. Алимни андан сора бу жерде керти адамы жокъду. Ол нек эсе да жалан да анга ышанады.

Алыкъа эртде эди. Алим арбазда сюеле кетип, къабакъ эшикке ал бурду. Шахар ичинде заманны бироз оздуруп, шуёхуну юйюне андан сора барыргъа деп, кеси кеси бла алай келишим этди. Бу кезиуде, къабакъ эшикни ары жанында машина тохтагъан таууш эшитилди. «Эльза биягы бирлени алып келген болур», — деп сагъайды Алим. Артха бурулуп, чардагына чыгып кетерге да бир болду. Алай ол аны асыры ыспассызлыкыгъа санап, арбазны ортасында сюелгенлей къалды. Ким эсе да биреулен ары жанындан къабакъ эшикни къакъды. Эльза болса къагъарыкъ туюул эди. Ким эсе да башха биреудю. «Хы... Эрих болур!» — деп, Алим терк барып, къабакъ эшикни ачды... Бекболат!

Алим эшик юсюнде сюелип къалды. Жюреги ёрге уруп энишге басылды.

— Кел, кел, кел... жууукъ бол. — Алим къабакъ

эшикден тышына ётюп, Бекболатны кьолун тутду. — Кел, жууукъ бол. — Шабатбек арбазгъа кирди.

— Бумуду жашагъан юйюнг?

— Ы-ы... хоу... Мен мында фатарда турама, — деди Алим, кьысылып. — Айтхан эдим да санга.

Алим, уяла-уяла, кьонагъын чардакъгъа чыгъарды. Ол кеси былай келип кьалмаса, Алим аны «юйюне» бир заманда да чакъырлыкъ туююл эди. Энди келгенден ары уа, арбаздан кьайтарыпмы ийсин. Кирсин, кирсин... Комиссарны жашы кьалай жашагъанын кёрсюн.

— Олтур бери, — деп, Алим кьонагъына шиштик салды. Бекболат тегерегине кьарады. Адам кезюне илинирча зат кёрмеди. «Жашауунг а хоча туююл кереме», — деди ол ичинден.

«Не бюсюремей кьарайса тегерегинге? — деди Алим да ичинден. — Мен сенича бай туююлме. Жарлыма... Алай мен биреуню кьыйынын ашамайма. Кеси кьыйыным бла жашайма...»

— Ыхы, — деди Бекболат, кез кьарамын Алимни бетине буруп. — Ауругъанмы этесе сен?

— Угъай.

— Сора андан бери бир керюнмей нек турдунг?

Алим анга не деп жууап берирге билмей, кьысылып кьалды. Ол бу соруугъа жууап излегенли ыйыкъдан артыкъ болады. Кёп сагъыш этгенден башын кьайнатханды. Аны ючюн деп кече, кюн да тынчлыгъы болмай тургъанды. Алай Бекболатны юйюне экинчи кере кьайтып нек баралмагъаныны жууабын табалмагъанды. Энди уа Шабатбек кеси келип, кезюне кьарап тохтагъанды... нек керюнмей кьалдынг деп. Не деп жууап берсин энди ол анга? «Жюрегим иймей тургъанды депми? Угъай, алай жарарыкъ туююлдю. Сора уа кьалай?.. Сен бла мен жаулабыз депми? Алай да жарарыкъ туююлдю. Сора уа не деп?.. Ауруп тургъанма деп ётюрюкю айттайым?.. Угъай, угъай... биягъында соргъанында аурумайма деген эдим да. Не айттайым? Кезюме кьарап турады. Кезбауму этип кьояйым?.. Ушамайды. Ёмюрде этмеген ишим...»

— Мен тюзюн билирге келгенме, — деди Бекболат, Алимни сагъышлы бетине бютюн да бек жютю кьарап. — Бизни аталарыбыз душманла болгъанлыкъгъа, мен сени душманымча кермейме.

— Мен да алайма, — деди Алим, аркъасындан ауур жюгюн атханча, солууун эркин алып.

— Къадар бизни туугъан жерибизден кенге сынар-
гъа деп тюбешдирген эсе уа? Аталарыбызны дертли
жолларын къууабыз десек да, биз башыбызгъа эркин-
биз. Алай ол неге керекди. Ансыз да биз къыйынлыкъ
сынар ючюн къалмагъанбыз. Бюгюн да, бюгече да жокъ-
ду тынчлыгъыбыз. Къачхынчы болуп айланабыз.

— Мен айтырыкъланы айта тураса, — деди Алим
кирпилдеп. — Биз экибизни бир бирге хыянатыбыз жет-
мегенди. Черен сууундан ичип ёсгенбиз. Сабийле болуп
бирге ойнагъанбыз. Эсингдемиди, сизни юйню огъары
жанында уллу сыртдан энишге сержеле бла учуучу-
буз?

— Эсимдеди... барысы да кёз аллымдадыла. Мен
бир затны да унутмагъанма, — деди Шабатбек, сагъыш-
лы болуп. Аны бети сур тартды. Кёзлери уа Алимни
башы бла къайры эсе да кюйсюз къарадыла. Бу та-
къыйкъалада аны эсине Ислам тюшген эди. Чакъгъыш
таш чакъгъанча, жюреги ёрге къабынып, алай чёкдю.
Ол бу халисин Алимге сездирмезге кюрешди.

— Тюсюн айтханда, мен сизге андан бери эки-юч
кере да барып эдим... — Алим сёзюм ахырына жетдир-
мей тохтады.

— Сора нек келмегенсе? — деп, Бекболат къадалып
сорду.

— Ёге ананг ючюн.

— Тюсюммедим бу айтханынга.

— Аны кёзюне не айтып кёрюнюрге билмейме. Аны
бла иш башхады. Экибиз бир бирни ангылагъанча
туйюлдю.

— Сен аны тюз айтаса, — деди Бекболат. — Назифа
кёп ачыу сынагъан адамды. Мени атамдан жашы бла
къызы бар эдиле аны. Экиси да бир жолгъа, машинада
авариягъа тюшюп ёлгендиле.

— Не бек ажымлы жоюлгъандыла, — деп жарсыды
Алим. — Къайсы жыллада болгъанды ол иш?

— Урушдан сора... къыркъ алтынчы жылда. Ол
ачыула сындыргъандыла ансы, Назифа жарыкъ кёллю,
сюек саулу кълу тишириву болуучу эди.

— Мен а аны кёзлерине кёрюнсем, эрини ачыуу жа-
нгыдан эсине тюшер... Угъай, угъай... мен анга кёрю-
нюрге суймейме. Сен мени ангылагъан эт, Бекболат.

— Ангылайма. Аны ангылагъанлыкъдан сени ким
болгъанынги анга айтмагъанма. Юйде бири да билмей-
диле. Жалан да мен билеме сени.

— Аны ючюн сау бол. Тюзюн айтсам, битеу Германияда биринчи кере сен билгенсе мени ким болгъанымы.

— Охо! Аллай бир жашырынып а кимге не хата этгенсе?

— Манга этгендиле хатаны ансы, мен кишиге да этмегенме... Алан, Бекболат, хапаргъа кетип, сени сыйларгъа унутуп турама. Бусагъат кофе...

— Угъай. Сау бол. Мен сыйланыр керекли туююлме, — деп, Бекболат Алимни билегинден тутуп, жеринден ёрге турургъа да къоймады. — Мен сени ауруп квалгъан сунуп, кёп ишлерими да къоюп, аны ючюн келгенме. Сау-саламатса, аллахха шукур. Айып этме, мен ишиме барыргъа керекме... Алыкъа биз олтурургъа да, ушакъ этерге да заман табарбыз.

Алай айтып, къонакъ олтургъан жеринден ёрге турду.

— Сау бол, Бекболат. Келгенинги иги этдинг, — деди Алим анга, ыразылыгъын билдирип.

Ала экиси да чардакъдан тюшдюле. Тюшюп бара, Бекболат абынып, жыгъылыргъа аздан квалды.

— Сакъ бол, — деди Алим, къонагъыны билегинден тутуп. — Къолайсыз атлауучладыла бек.

— Къайдан да табып сугъулгъанса бери бу чардакъгъа? Табыракъ фатар излесенг эди уа.

— Да манга бу да болады. Юйюр къайгъым жокъду. Жангыз башымы уа къайда болса да кечиндире барама.

— Сени жашауунг хоча болмагъанын мен кёрдюм, — деди Бекболат, Алимни арбазда тохтатып. — Санга болушмасам кимге болушурлукъма мен. Керекли затынгы уялмай келип айтхан эте тур. Керек эсе иш да табарбыз.

«Ишми?.. — деп, Алим ичинден сагъышланып квалды. — Кесинги фабрикангдамы ишлетиригенг мени? Сен бий болуп, мен а жалчынг болуп, алаймыды? Угъай, алай жарамаз, Бекболат. Мени атам, къан тегюп, манга алып берген азатлыкъны мен мында сени туурам гыржынынга саталмам. Андан эсе ачдан ёлгеним ыспаслыды...»

— Эшитдингми мен айтханны? Иш керек эсе да, табарма мен санга.

— Сау бол... — Алимни эсине Эрих тюшдю. — Иш табарыкъ эсенг, мени бир шуёхума болушсанг иги болукъ эди.

— Сен шуёхунгу кьоя тур. Онг болса анга да болушурбуз. Алгъа сени...

— Мен иш излеп артыкъ уллу кыйналгъан жерим жокъду,— деди Алим, Шабатбекни сёзюн бёлюп.— Мени юйде ишим барды. Мен ач болмайма. Жангыз башымы туталама. Шуёхум а кыйналып турады. Тёрт сабийи барды. Жалан да къатыны ишлейди. Аны хакъы алагъа ётмекге окъуна жетмейди.

— Да аллайла мында топпа-толудула,— деди Бекболат, Алимни айтханын сансыз этип.— Аланы къайсы бирине болушурукъса.

Шабатбекни бет халисин Алим жаратмады. Андан сууукъ жел ургъанча кёрюндю анга. «Биреуню жарсыууна жарсый билмеген адамны адамлыгъы болмайды.— деди ол ичинден.— Сен да аллай эсенг, сени да жокъду адамлыгъынг. Къужонну туудугъу туююлмюсе... андан узакъгъа кетген болмазса».

Алим, кьонагъын ашырып, жол жанында тургъан дум-къара «Фордну» къатына барды.

— Ахшы,— деди Бекболат, Алимни кьолун тутуп.— Келирсе.

Шабатбек машинасына минип, анга от алдырды.

— Энди сен айтхандан сора, шуёхунга да болушурма. Келсин ол да манга.

Шабатбекни ахыр сёзлерин, жеринден суху кьозгъалгъан машинаны тауушу жутду. «Фордну» къарелднен кёз туурасындан таша болгъунчу, Алим аны ызындан къарап турду.

Эрих шахарны бирси кыйырында жашай эди. Алим ары жетгинчи ингир аласы да болду. Юй — бийик юйдю. Алай тыш кёрюмдюсю хоча туююлдю: эртдеден бери анга ремонт этилмегенди. Бир къауум этажларында терезе миялалары окъуна сыныпдыла. Къангала урулуп бегитилген терезелери да бардыла. Ала ичинде адам жашамагъан, бош фатарланы терезелеридиле. Бир заманда Алим да бу юйде жашаргъа умут этген эди. Алай бош фатар табылмай кьалгъан эди. Шёндю уа юйню юч этип экиси бошду. Аны иеси фатар хакъны асыры бек кётюргенден, адамла ахчасын телеялмай, кетип кьалгъандыла. Юйге ремонт да этдирмейди иеси.

Къоранч этип нек кюрешеди? Анга башхамыды къара халкъ къаллай юйде жашаса да.

Эрих да бу юйде жашайды. «Иш тапхан болурму? Тапхан эсе, жарсыу жокъду. Сабийчиклери да къууанган болурла. Фрау Марта да къууанган болур. Не ахшылыкъ да келге эди былагъа. Иги адамладыла. Жюреклери халаллыкъдан толду. Дуняда былай нек бола болур — игиле тюпге тюшюп, аманла уа башха чыгъып?..»

Алим аллай сагъышла бла уллу юйню арбазына кирди. Сабийчикле ёрге, энишге чабышып, кими топну къууа, кими сауут иллеуле бла бир бирлерине «атып», зауукълу ойнайдыла. Аланы жабылары уа битеу тийрени дауургъа алдырып тургъанчады. Сабийлени ойнагъанларына туураларындан къарагъан уллу адамла да бардыла. Къарт аппала бла къарт ыннала уа, туудукъларыны ызларындан къарап, тынгысыз болгъанлай турадыла. Кенгирек кете башлагъан сабий болса уа аны ыннасы, не да аппасы, хахай этип, ызындан тюшеди. Сабийлени ойнагъанларына сюйсюнуп къарай, Алим да арбазда тохтап къалды. Кесини ойнаучу заманлары да эсине тюшюп, сабий заманын татлыкъсынды. Андан сора Сергону эсгерди. Серго былача сабий болмаз. Уллу жаш болгъан болур. Алим солууун теренден алып ахтынды. Бу такъыйкъада, къайдан эсе да, аны къулагъына: «Ата!.. Ой атам!» деп биреулен къычыргъанча эшитилди. «Серго!» — деп келди аны кёлюне. Сескенип, башын ёрге кётюрдю да, тегерегине бурулуп, жан-жанына адыргы этип къарады.

— Алекс, бизни юйню табалмаймы тураса? Ажашхан адамча тегерегинге къарайса да.

Алим аллында сюелип тургъан жарыкъ бетли, арыкъсуу тиширыуну кёрдю. Ол Эрихни къатыны Марта эди.

— Угъай, угъай... ажашмагъанма. Гутен абенд! — деп, ол тиширыу бла жылы саламлашды. — Тыпчымысыз?

— Турабыз. Сабийле тышындадыла да алагъа къаргъа деп чыкыгъанем. Кел юйге.

— Эрих а...

— Ол да юйдеди. Бусагъатчыкъда келгенди.

Алим бла Марта лифт бла тогъузунчу этажгъа кётюрюлдюле.

Эрих диваннга тыянып тура эди. Алимни кёргенде,

кёзю-къашы жарып, ёрге турду. Эки шуёх да жылы саламлашдыла.

— Арып келгенме да, бир кесекчик солуюм деп тынганем, — деди Эрих. Сора стол къатында шинтикни кёргюзтюп, Алимни анга олтурургъа чакъырды. Марта да ызына кетди... сабийлеге къараргъа.

— Нечиксе, шуёхум? — деп сорду Алим.

Эрих къол булгъап къойду.

— Махтаныр зат жокъду. Энтда да айланама, иш тапмай.

— Тейри, ол а осалды.

— Осал болмай а. Энди бу келе тургъан ыйыкъда иш тапмасам, бу фатардан кетерге керекме. Къара тизмеге тюшгенме.

— Сабийле бла къайры кетериксе? Фатар хакъынга жетер чакълы ахчаны уа мен берирме санга. Ишлеп башласанг къайтарыса.

Эрих къолу бла, киштик бетин жуугъанча, башын да, мангылайын да иги кесекге дери сылап турду. Ол аны амалсыз кезиуюнде этиучю адети эди.

— Къалайды... ол жерлешинге уа тюбедингми андан бери? — деди Эрих жашаудан эрикген адамча, сансыз ауаз бла.

— Мен бармай тура эдим да, бюгюн, салып, кеси келгенди.

— Ол а сейирди. Баям, ол аман адам болмаз.

— Билмейме. Тюзюн айталлыкъ туююлме. Нек эсе да, ол манга экили кёрюнеди.

— Башха суратларынга къарамадымы?

— Угъай.

— Ол сени бла энтда да сатыу этсе иги боллукъ эди. Кесинг кёргюзтсенг эди уа суратларынгы.

— Ала мени эсиме да тюшмеген эдиле. Биз башха затланы юсюнден селешгенбиз. Керек болса алыкъа аны бла сатыу да этербиз. Мени санга айтыргъа башха жангылыгъым да барды.

— Не зат? — деп, Эрих къалын къашларын кенгнге керип тохтады.

— Сен мени алгъышларгъа окъуна боллукъса энди.

— Не зат ючюн?!

— Ишге кире турама... Эльзаны хайырындан.

— Эй а! Ол а игиди. Алгъышлайма алай эсе уа, — деп, Эрих къууанды. — Не ишге киресе?

— Къуллукъгъа.

— Охо!

— Бош сейир этесе. Клаус къаты сёз бергенди.

— Не къуллукъгъа саладыла была сени?

— Корреспондентге.

— Ойнагъанмы этесе, Алекс?

— Угъай, ойнамайма.

— Кет, жаншама, — деди Эрих, шуёхуну хапарына бюсюремей. — Хоу, корреспондент этерге сенден сора адам тапмай тура болурла. Ала сени хиликгя этедиле. Не да, бир ишлерине керекли болуп, сени сынагъан этедиле.

— Сау бол да къал. Мен да алай сунганма. Аны себепли, сени бла кенгеширге келгенме, — деп, Алим кёлегини жагъасында туюмесин тешди. — Не эсе да Эльза да, аны нёгери Клаус да манга бек къадалып тохтагъандыла. Жаратмайма аланы бу ишлерин.

— Сен аланы къайда ишлегенлерин билалгъанмыса?

— Хоу, билгенме. Тюнене билгенме. Была экиси да «Азатлыкъ» деген радиостанцияда ишлейдиле.

Эрихни биягъы эки къашы кенгнге керилди.

— Сен билемисе ол не радиостанция болгъанын?

— Эшитгенме.

— Анда фашистле бла сатхычла ишлейдиле. Туугъан жерлерин сатханла. Сени да алагъа къошарыкъ болурла. Совет властны аманлап сёлешдирилле.

Алим сагъышха къалды. Анча жылны ичинде ол мында жашап турады. Бир заманда бир кишиге керек болмагъанды. Аулакъда атылгъан ташча атылгъанлай тургъанды. Жауун да, къар да, хар палах да юсюне жаугъанлай. Алай болгъанлыкъгъа, жеринден тепмегенди. Бирси ташланы арасындан сыртың кётюрюп, кесин эслетмегенди. Жашырынып тургъанды, жарсыулу къадарыны макъамына тынгылай. Анга кереги да ол эди. Алим ёлгенди. Урушда тас болгъанды. Акъташда аны жилауун этип бсшагъандыла. Ол энди жангыдан сау боллукъ туююлдо. Ёлгенлей къалыргъа керекди... Аны уа къабырдан къазып, санларын андан чыгъарыргъа кюрешедиле. Алгъын фатарында туруп турса эди, ол Эльзаны да танырыкъ туююл эди. Шабатбекни да кёрлюк туююл эди. Клаусну уа бютюн да. Аладан бири да керек туююл эди Алимге. Алим излеген башха адамды...

Эрих, бир сёз да айтмагъанлай, шуёхуну сагъышлы

бетине къарагъанлай турду. Анга къарай кетип, ол кеси да сагъышланды. Алимни совет къыралны аллында къаллай терслиги болгъанын Эрих алыкъа билмейди. Терслиги уа болур. Болмаса ит кѣрген кыйынлыкъланы кѣрюп, мында турмаз эди. Кетер эди туугъан журтуна. Къаллай хыянатлыкъ этген болур ол урушну заманында? Алим кеси айтмайды. Ол затны юсюнден сорургъа уа къалай эсе да ушамайды. «Къоркъакълыкъмы этген болур, арабий? Айхай, аллайгъа да ушамайды. СССР-ни ачыкъдан сатхан эсе, ол аны нек сюеди? Бош алай угъай, керти жюреги бла! Ол сатлыкъ эсе, бек тап иш тапханды. Барсын Клаусну бла Эльзаны ызларындан. Сѣлешсин радио бла, Совет властны аманлап. Аны ючюн анга иги хакъ да берирле, ариу да кѣрюрле. Жашауу игиге айланыр... Алай ол ары барлыкъ туююлдю. Барлыкъ болса, ол алайны эртде окъуна табаллыкъ болур эди.

— Билемисе, Эрих, — деди Алим, биягъыча сагъышлы халда. — Эльза бла Клаусну манга игилик излеменлерин жюрегим сезеди. Мен Шабатбекге тубегениме да къууанмагъанма.

— Энди жерлешинг бла бир биригизни кесигиз берипрек ангыларыкъсыз. Аны юсюнден мен санга былайды деп жукъ айталлыкъ туююлме. Мен аны танымайма. Алай Клаусха бла Эльзагъа уа сакъ бол. Ала санга бош илиннген болмазла деригим келеди. Фашистлеге ышаныу жокъду, — деп, Эрих акъылында болгъанны айтды.

Алим ауур кючюндю. Аны кѣзлерин жангыдан къайгъылы сагъыш басды.

— Не этейим, Эрих?.. Фашистлени кѣрмез ючюн, мен жер этегине окъуна кетеригем.

— Жер этегине нек кетесе, — деп, Эрих шуѣхуну табанындан басханча, терк жууаплады. — Мен сени бир да ангылаялмай барама. Айтыуунга кѣре, Совет къыралны аллында терслигинг жокъду. Алай эсе, мында аман кюню болуп айланмагъанлай, элинге-жеринге къайтып кетмей нек тураса?

Алимни къара сакъал басхан бети бютюн да къаралды. Башы къоргъашинча ауур болуп, ол аны ѳрге кѣтюралмай, кыйналып тургъанча болду. Аны кѣзлери, туманга кирген кюнча, мутхузландыла. Эрихге ол нчинден жилай тургъанча кѣрюндю.

«Бош сордум кѣреем мен анга ол затны, — деп, Эрих

ичинден кьаты чоґежеленди.— Баям, кёлюне тийдим. Мени соруууму тюз ангыламаймы кьалды?.. Тырман этгенни сунган болур? Юйюмден кьыстаґанчама кёрюниген болур анга? Ант этейим, алай туююлдо, Алекс. Не бла суюссиг да кьарґанайым. Сени кьадарынґ манга жарты айтылып кьалґан жомакчады. Мен аны ахырына дери билирге суйгенликден сордум санга ол сорууну. Аны сорурґа мен эртдеден адыргы этип тура эдим. Тап туюмей эди бир да. Бу жол а тап туюп кьалды. Ол сорууну мени аузумдан сен кесинґ тартып чыґарґанча чыґардынґ...»

Алим башын кётюрюп, Эрихге кьарады.

— Тууґан журтума мени жолуму кесип турґан не зат болґанын айтырґа манга бек кьыйынды. Мен аны кишиге да айтмаґанма. Айтхан да этерик туююл эдим. Алай санга уа айтайым. Бу журтда сенден сора мени керти адамым жокьду.

— Сау бол, шуёхум, мени алай жууукь кёренинґ ючюн.

Алим неден башларґа билмегенча, даґыда бираз тынґылады. Аны бетин тынґысыз кьайґылыкь бийлегенин Эрих кёрюп турду.

— Гаисны манга этген харамлыґы эсиме туюсени сайын, жүрегим жарылырґа жетеди, — деди да, бир ауукьґа дери солууун алалмай турґанча болду.

— Кимди ол а... Гаис? — деп сейирсинди Эрих.

— Фашист. Мурдар фашист. Вильнюсда концлагерни таматасы болуучу эди. Мени мында кьачхынчы да, юйсюз, жерсиз да, факьыра да болуп айланганым аны хатасынданды.

— Ма санга...

— Мен пленнге, ауур жаралы болуп, эсим азып алай туюсен эдим. Кьалайлыкь бла сау кьалґанымы бир да билмейме. «Ажалы жетгинчи адам ёлмейди» дегенлери керти окьуна болур. Аяґы юсюме болуп, лагерде жесирле бла да таныш бола башлайма. Салта деп биреулен бла бютюн бек шагьырей болама. Кьалай эсе да, ол мени кесине тартхан эди. Кеси да былай тири, ёхтем адам. Оруслу. Ол да, мен да бир нарада жатыучу эдик. Экибизни арабызда башха адам жокь эди. Кеси уа, кьалай эсе да, лагерде хар жангылыкьны да билип туруучу эди. Тынчлыґы болмаґан бир адам. Кьалауурла кьараучу заманлада болмаса, жерине хазна келген да этмеучу эди. Бир жол, эсе болмай турґанлай, кьалауур-

ладан бири узун баракны бир кыйырындан экинчи кыйырына дери эшитдирип, мени тутмакъ номерими айтып кычырды. Нарада жатып тура эдим да, энишге тюшдюм. Къалауур мени аллына салып, баракдан сюрюп чыгъарды. Ёлтюрюрге элтген суннган эдим. Анда адамны ёлтюрген — чибинни ёлтюргенден да бош зат эди. Алай, баракдан чыкыгъандан сора, къалауур манга айтды, лагерни таматасы чакырады деп. Элтип барды ол мени ары. Кабинетге киргизтди да, кеси уа чыгып кетди. Ганс, стол артындан да туруп, эртдеден шагырей адамыча, мени бла жылы саламлашып тохтамамы! Не ююн? Бир зат да ангыламай, агуман болама да къалама. Саламлашып бошап, мени да олтуртады. Кеси да олтурады. Ары этеди, бери этеди. Кавказдан хапар сорады. Урушдан хапар сорады. Мен да бир «хоу» дей, бирде «угъай» дей, бирде уа башымы чайкъай, жууап бере барама. Бир заманда ол столуну ящигин кесине тартып ачды да, андан кюмюш саплы кавказ къаманы чыгъарып, столну юсюне салды. Аны кёргенде, сейирден не этерими билмей къалгъанем. Ол мени къамам эди. Атамы къамасы. Аны манга атам берип ийген эди, урушда керек болур деп. Мен жаралы болгъанда ол къама биргеме эди. Гансха уа ол къалайлыкъ бла тюшгенин ким билсин. «Сен бу къаманы таниймыса?» — деп, ол аны мени кёзлериме тутду. «Таниймай а... бу мени къамамды. Тилейме, къайтар кесиме. Қъамасын тас этген бла башын тас этген бир кибик айыпды бизде. Юйге сау къайтыргъа тюшсем, атам къаманы сурар менден...» — деп жалындым анга. Ол а «Қъамангы да алырса, юйге сау да къайтырса. Жалан да мени санга бир гитче тилекчигим барды да, аны толтурсанг» — деди. «Неди ол?.. айтыгъыз» — дейме мен. «Лагерни ичинде «Салта» деп адам барды. Ол аны жалгъан атыды. Сен аны ким болгъанын билип, манга айтсанг, сёзюм — сёз. Қъамангы да аласа, лагерден да чыгъаса. Ангыладынгмы? Эсингде тут — Салта. Эшитген да болурса сен ол атны? Ким биледи, кёрген окъуна этген эсенг а?» «Угъай, эшитген да, кёрген да этмегенме» — деп жууапладым мен анга. Баракга келип, жериме жатханлай, къайдан чыкъды эсе да, Салта да келип, жерине жатды. «Сатдынгы мени?» — деп къулагъыма акъырын шыбырдап сорду ол. «Угъай, сатмагъанма. Бир да къоркъма» — дедим. Ганс мени кюн сайын кесине чакыртып, Салтаны соруп тебиреди. «Аны

табаргъа керекди. Ол коммунистди... подпольщикди. Аны къурутмай, лагерде тынчыкъ боллукъ туююл-дю...» — деп, кюн сайын айтыуу ол эди. Мени да жууа-бым бир эди: «Билмейме... аллай атны кишиден да эшитмегенме». Бир жол а битеу жесирлени баракладан сюрюп, арбазгъа чыгъарадыла. Жюз мингден да кеп болурек, тейри. Башыбыздан къар къатыш жауун жауа, тёрт сагъатны сир къатдыргъанлай турдула. Гестапочула жюзге жууукъ жесирни айырып, бир жанына чыгъардыла. Ол ишни оноу этип бардыртхан а Ганс кеси эди. Бир заманда гестапочу къалауур мени номерими айтып къычырды. Жюрегим элгенди. Не этеригем. Алгъа чыкъдым да, бир жанына айырылып тургъан жесирле таба тебиредим. «Угъай, сен бери кел», — деп, Ганс мени кесини къатына чакъырды. Мен сейир этдим... битеу жесирле да сейир этип, кезлерин манга аралтдыла. Манга дагъыда юч-тёрт негер къошдула. Айырыу иш бошалгъандан сора, Ганс, жесирлеге айланып, громкоговоритель бла айтды: «Лагерде подпольщиклени ачыкълагъанбыз. Ма была, бу бери айыргъанларыбыз, адам улуну душманлары — коммунистле бла партизанадыла». Алай айтып, ол аланы ёлтюрюрге буюрду. Сора Ганс къолу бла мени да, мени къатымда юч-тёрт жесирни да кёргюзте: «Сизни уллу Германиягъа халал къыйыныгъызыны уа фюрер бир заманда да унутмаз!» — деп хахайлады...

Ол затла шендю бола тургъанча, Алим эки къолу бла да бетин жапды. Лагерде жесирлени огъурсуз кезлери юсюне айланып тургъанча кёрюндю анга. Кесин къайры кёрге сугъаргъа билмей, амалсызгъа къалды. Бу такыйкъада: «Анама тиймегиз!» — деп, къычырыкъ этген жесир сабийни ауазы къулакъларына эшитилип, сескенип жеринден ёрге къопду.

— Не этесе, Алекс? Олтур...

Алим олтурду... Мыккыл болуп.

— Айып этме, Эрих. Манга ол заманланы эскерген ёлюмден да къыйынды.

— Кёрюп турама, къарындашым.

— Ма, Ганс мени эшигими алай жапханды... атымы сатлыкъгъа чыгъарып.

— Ариулукъ бла болмазлыгъын билгенден сора, сени жюрек кючюню, адамлыгъынгы, таза ниетинги да ол харамлыкъ бла бюгерге умут этгенди.

— Хоу... алай эди.

— Салта уа ёлтюрюлюрге айырылгъан жесирлени ичинде бармы эди?

— Угъай.

— Сора ол провокатор болгъанды.

— Угъай, Эрих. Алгъа мен да алай суниган эдим. Мен лагерден аны болушлугъу бла къачхан эдим. Алай болмаса, Ганс мени узакъгъа бардырлыкъ болмаз эди.

— Хоу, тейри. Ол ишден сора, айтханын этмей къойсанг а, кёп сёлеше турмаз эди.

— Ол ёлтюрмесе да, жесирле кеслери окъуна ёлтюрлюк эдиле мени. Нек дегенде, аланы кёз алларында мен сатлыкъ эдим.

— Не къыйын болумгъа тюшюрген эди Ганс сени.

— Андан эсе ёлтюрюп къойса, минг кере ыспас этер эдим мен анга. Алай ёлюм да алмады мени. Лагерден къачхандан сора, къалайлыкъ бла сау къалгъанымы дагъыда билмейме. Ызымдан ит жетип талагъан эди. Эсимни жыйгъанда госпиталда эдим... плендиле жатхан госпиталда.

Эрих бираз сагъыш этип туруп айтды.

— Ахшы, сора туугъан жеринге къайтмай, анча жылны ичинде мында нек айланаса? Къыралынгы аллында сени бир тюрлю терслигинг жокъду. Ол угъай, сен халкъынгы жигит уланыса.

— Ганс аркъама жюклеген айыпны кётюрюп, мен туугъан жериме къалай барыр эдим. Не айтырем мен эллилериме? Атамы бетине къалай къарарем? Угъай, шуёхум, манга андан эсе ёлген намыслыды. Сен мени атамы танымайса. Ол тау къушу кибиб бир адамды. Къыйын кюпдеде эллилерин къанат тубюне жыйгъан адам!.. Халкъы ючион жанын къурман этерге хазыр болуп тургъан адам! Жюреги ёхтем таулу! Сора мен Ганс манга кийдирген сатлыкъ кёлек бла, аны аллына барып, аны ёхтемлигин къалай сындырырем? Аны кюн кибиб ачыкъ бетин жерге къалай къаратырем. Аллай кишини жашы сатлыкъ эди деп, мен къалай айтдыыр эдим. Угъай, Эрих, угъай. Мени тауларымда сатхычланы суймейдиле. Анда жалан да кишилиб багъаланады. Анда мени ёлгеннге санап тура болурла. Ол игиди. Жюз кере да, минг кере да ол игиди... мен аман атлы болуп ары баргъандан эсе, юйюм болмагъанлыкъгъа, ажалым жетип ёлсем, мында манга къабыр орун табылыр.

Эрих ауур кючсюндю. Шуёхуна жаны ауруду. Аны аллында олтургъан адам, къанатлары сыниган, адыр-

гылы адам эди. Алай, Эрихге ол башха тюрлю болуп кёрюндю: кыаяча бийик, жар ташча кыаты, тау кыушча ёхтем! Аны эсине «Лячинден лячин тууады, жилиндан жилин тууады» — деген немецли нарт сёз тюшдю.

— Кыарындашым, — деди Эрих, шуёхуну мудах бетине жарык кыарап. — Ганс санга салган айыпны юсюнгден атаргыя нек болмайды? Аны тинтип, тюзлюкню тохташдыраллык органла болурла.

— Аны юсюнден мен кёп сагыш этгенме, — деди Алим, ахтынып. — Тап алай окыуна болса да, мени жүрегим ырахатлык табарык туююлдю. Ол кюн манга жийиргенчли кыараган жесирлени кёзлерин мени юсюмден артха айыраллык кюч жокыду. Мени сатлык этеме деп, Ганс ёлтюртген жүз жесир а? Ала барысы да, ажалларын менден тапхан сунуп алай ёлгендиле. Алагыя уа кыалай айтып ангылатааллыкыса менде терслик болмагыяны? Болса да мени тууган жериме кетерге кыаллай бир термилип жашагыянымы билесе сен. Посольствону юсю бла алай этерем деп да кёп кере эсине тюшеди. Алай...

— Не алай?

— Ганс! Анга дертими жетдирмей кыалсам, кыабырымда да жүрегим ачыганлай турлукыду мени.

— Сора сен аны табаргыямы айтаса?

— Жыйырма жыл излейме мен аны.

— Да ол ёлген эсе уа?

— Жүрегим сауду дейди. «Жүрек иесин алдамайды» деп сизде сёз барды. Анга тубегинчи мени суусабым кыанарык туююлдю. Аны тапхынчы мен бу журтдан кетген да этерик туююлме...

Бу кезнуде Эрихни кыатыны, сабийлерин да жыйып, юйге кирди.

— Мен бусагыат сизни сыйлайым, — деди ол, тышында кёп кыалгыяны ючюн кыонагыяндан уялып.

Шахар кечеги жукыусуна ашыкымай, тынч кирип барады. Юйледе чыракыла барысы да бир жолгыя ёчюлюп кыалмай, кезнулерин сакылаганча, бирлерини ызларындан бирлери ёчюледиле. Заман кечени теренине кире баргыяны сайын, кыарангы терезеле да кёпден кёп бола барадыла. Орамда машинала да азайгыяндыла.

Хауа чыракъла уа бир бирлери бла ёчешгенча, биринден бири жарыкъ жанады. Тюрлю-тюрлю рекламала да, бир бирге ал бермей, бири ол юйню мангылайында жанса, экинчиси уа бирси юйню башында жапады. Ала кеслерини ишлерини бир да эрикмей бардырадыла; ёчюледиле, жанадыла, ёчюледиле, жанадыла... Къатлары бла озган адамны эсин кеслерине бурдурмай къоймайдыла.

Алим «юйюне» кеч къайтды. Эльза жукълагъан болур деп келе эди да, аны уа чырагъы жанып! Алим къабакъ эшикни таууш этдирмей, акъырын ачды. «Былай кечге дери Эльза нек жукъламай тура болур? Огъесе уа бнягъы къонагъымы болур?..» Ичинден алай айта, ол арбазгъа шош кирди. Юйден адам ауаз эшитилмеди. Жукъа жабыу бла жабылгъан терезени ары жанындан чачы бла кюреше тургъан тиширыуну ауанасы эсленди. Эльза алыкъа жатмагъанды. Алим, келгенин сездирмей, чардагъына ташайыуну къайгъысын этди. Бюгюн аны бек ауур кюшлеринден бири эди: Бекболатны келгени; Эрихге тюбеп, анга кесин толусунлай ачханы... Башы къайгъылыды. Сагъышы кепдю. Жерине жатып жукълагъан этерик эди, жукълаяллыкъ эсе.

Ол аякъ бурунлары бла акъырын атлай, тыш эшикни аллына барып сюелди. Тартып кёрдю. Кирити этилипди. Хуржунундан ачычын чыгъарды да, аны таууш этдирмей ачаргъа кюрешди. Кесин да ыразы болду... киритни бичакъ бла жау кесгенча, шумсуз ачханына. Эльза сезген иш этген болурму деп, эшикни ачмай, бир аз тынгылап окъуна турду. Хар зат тынчды. Ичинден аллахха шукур эте, эшикни тутуучусундан акъырын тартды. Коридор къаппа-къарангы эди. Ызындан эшикни этип, киритин бурду. Андан, къоллары бла къабыргъаны къармай, чардакъгъа чыгъыучу атлауучларына тебиреди. Тапды. Биринчи атлауучуна аягъын салгъанлай, юйню эшиги ачылды да, коридоргъа чыракъ жарыкъ урду. Жарыкъ бла бирге, жарты ачылгъан эшикни ары жанында Эльзаны башы кёрюндю.

— Сенмисе, Алекс? Фуу!.. Юйюме тыш адам кирген сунуп, ахым кетди да, — деп, Эльза, эшикни да кенгиге ачып, коридоргъа чыкъды. Аны юсюнде жукъа ич кёлегинден сора заты да жокъ эди.

— Кеч ахшы болсун, Эльза.

— Сау бол. — Эльза къашларын туюуп тохтады. — Бу заманга дери сен къайда айланаса?

— Бош, бош. Эртдегили шагъырейлериме тюбеп, ала бла безирей къалгъанма.

— Алай жарарыкъ туююлдю, Алекс. Сен энди ол ыспассыз шагъырейлерингден кенг туругъа керексе.

— Не болгъанды?

— Энди сен жууаплы къуллукъчуса.

— Охо-о!

— Биз коридорда сюелип неге турабыз? Бери кел,— деп, Эльза Алимни кесине чакъырды.

— Кечгинлик бер, Эльза. Мен бек арып турама.

— Угъай, угъай... Сёзюм барды, — деп, Эльза къаты болуп тохтады. — Клаус да сени сакълап туруп, кёп болмай кетгенди.

— Мени уа неге деп сакъларыкъ эди ол?

— Келчи бери. Иги жангылыкъ барды санга.

Алим Эльзаны ызындан аны отоууна кирди. Эльза юсюне сырылгъан халатын къаплады.

— Ач эсенг сыйлайым.

— Сау бол, Эльза, ач туююлме.

Эльза, къубулуп барып, Алимни тобукъларына олтурду.

— Бизге уллу насып жауа турады, — деп, ол Алимни тобукъларыны юсюнде сабийча ойнай, къууанч этди.

— Не болгъанды аллай бир?

— Клаус да, мен да бююн сени юсюнгден шефибиз бла сёлешгенбиз.

— Сора уа?

— Сора не... Ол сени ишге алады. Тамбладан окъуна. Хакъынг уллу боллукъду. Тергегенме да, экибизни хакъыбызны бирге къошсакъ, къалай иги жашарыкъбыз биз. Курортха барабыз десек да, тыш къыраллагъа жолоучулукъгъа атланабыз десек да, ырысхыбыз жетерикди. Биз насыплы жашарыкъбыз. Сен... Сен энди намыслы адамса.

Эльза Алимни бойнундан къучакълап, кесини жумушакъ акъ жыягъын аны зыбыр тюкю, къара бетине басды. Ол керти да жүреги бла суююпмю жалгъаша болур Алимге? Огъесе уа аны юсю бла кесине файда тюшюрюр ючюмю жойкъуллана болур? Алим, аны башындан окъуна толу ангылаялмай келеди. Эльза кюннге талай кере тюрленеди. Аллай адамны халисин ангылагъан тынч туююлдю. Болса да Алимге аны не башхалыгъы барды — суюсе керти жойкъуллансын, суюсе ётюрюк жойкъуллансын. Ол — фашисткады. Алимни бла аны ниетлери ёмюрде да бирге келиширик туююл-

дюле. Алай болгъанлыкъгъа, Алим аны тобукъларындан кыыстаргъа окъуна кьолундан келмейди. Къашларын тюерге да жарамайды анга. Нек дегенде, Эльза андан кьарыулуду. Ол кесини жериндеди... кесини юйюнде, кесини журтунда. Алим а аны кьатында кимди? Жол жанында битген алаша терекчик... юсюн да букъу басып, чапыракълары да саргъалып. Анга киши да эс бурмайды. Кимни эсе да кьолу жетмей турады ансы, эртде окъуна балта бла кесип кетерлик эди.

Алимни мында жашауу — жалынчакъны жашаууду. Не затха да тэзюп туругъа керекди. Тарыгъып барыр жери жокъду. Кесини кьабыргъасын жарашдырып турмаса, Эльза окъуна аны арбазындан, итни кыыстагъанча, кыыстап иерикди. Алим а анга бир зат да эталлыкъ туююлдю. Болса да, аны да кюч алыр онгу барды... кесин фашистлеге сатса, ол заманда аны кьургъакъсып бара тургъан тамырларына суу кьуюп тебирерле. Сары чапыракълары жашил бола башларла... ёсген да этер, бирси тереклеге эришип. Угъай... Алим ол жолгъа тюшаллыкъ болмаз. Жыйырма жылны ичинде ол аны табалмай турмагъанды. Алимни жолу башха жолду!

Алай бусагъатчыкъда ол не этсин? Эльза бла кьалай сёлешсин? Алим аны бла талай кере даулашханды. Энтда да даулашханмы этсин? Даулашыр эди, Эльза жукъ ангыласа. Ол кеси айтхандан башха затны эшитирге да суймейди. Туююшгенми этсин аны бла? Алай этерге уа бютюн да жарамайды. Ариулукъ бла... жалан да ариулукъ бла. Алай болмаса Эльза да, Клаус да, аланы нёгерлери да аякъ урдурлукъ туююлдюле. Жоярла. Алим а алай бош жоюлуп кьалыргъа суймейди. Гансны тапхынчы жеринде бир кьойсунла. Андан сора, Алим жанын багъалап, аланы алларында тепсемез...

— Сен мудах болгъанча кёрюндюнг манга, — деп, Эльза кьарагъа боялгъан узун кирпичлерин Алимге сюнгюлеча чюелтип тохтады.

— Мени жеримде ким да мудах болур, — деп, Алим ауур кючсюндю.

— Не-е-ек?

— Тилим ючюн... Мен тилкъаума.

— Ётюрюк... ётюрюк айтаса. Бек ариу сёлешесе.

— Немец тилде сёлешгенликге, ана тилимде алай туююлдю. Мен гитчелигимден оруслуланы арасында ёсгенме. Аны себепли, ана тилимде акцент бла сёлешеме.

— Сылтауду ол.

— Нек айтаса алай, Эльза. Жюрегими нек кыйпайса? Мен а суймегенми сунаса, иги ишге кирип, кеп ачха алып, ырахат жашаргъа.

— Сени тилинги сыннганы бла сынмагъанын ким тинтип айланырлыкъ сунаса? — деди Эльза, жилярыгъы келип. — Сен мени кяаллай планларымы оя тураса. Угъай, угъай, угъай... сен аны кишиге да айтма. Сени жеринг хазырды. Тамбла экибиз да мени шефиме барлыкъбыз.

— Мен сизни алдаргъа суймейме, Эльза. Мени жерлешлерим мени радио бла селешгеними эшитселе, сизге айып этерле, бу тилкяудан сора хапар айтдырып адам табалмагъанмыдыла деп. Ол а айыпды... Арыкдан эле тургъан акъсакъ кыйну выставкагъа элтгенча. Битеу Германиягъа айыпды.

— Сени адам этер ючюн мен кяаллай бир кюрешип барама. Сен а аны ангыламайса. Игилик жарашмагъан насыпсыз адамса сен,— деп сынсыды Эльза.

Алим кетерге деп, олтургъан жериден ёрге турду.

16

Эртденлигинде Эльза ишине кяаны бузулуп барды. «Угъай, муну бла иш боллукъ туююлдо. Бу не эсе да, башын жюрюте билмеген бир адамды. Фатарымдан кыйстайым. Бююн окъуна. Ингирде ишден кяайтханлай. Кезюме керюнмесин... Айхай, жаным ауруйду. Харамлыгъы жокъду. Кыйналып айлана эсе да, ёхтемлиги кырумайды. Мен кимме, ол кимди?.. Аны жеринде башха биреу болса, табанымы жалап айланыр эди. Муну уа кересе да. Энди шефге не айтайым?..»

Эльза ишине барды. Бара баргъанлай Клаусха кирди.

— Мудах керюнесе, — деди Клаус Эльзагъа.

— Алекс унамайды, — деп, Эльза жумушакъ шинтикге ачууланып олтурду. Клаусну столуну юсюнде сигарет пачканы кюлуна алды. — Тилкяуду ол. Ёз тилинде чалып селешеди. Жарарыкъ туююлдо.

Клаус, зажигалканы жандырып, Эльзаны сигаретни кяабындырды. Андан сора жерине олтурду.

— Ахшы, алай эсе, — деди Клаус сагъышланып. — Биз анга тили чырмау болмазча иш табарбыз.

— Мында, биздеми?

- Угъай. Айтхан ушай эдим да санга. Мени бир шуёхума багъаракъ сатарбыз аны... разведкадан.
- Унармы да?
- Ким дейсе?
- Алексге айтама.
- Унар. Анда аллайланы бек терк жууушдурадыла.

Къауум кюнден бери Эльза, кесин кѣпдюрюп, Алим бла сѣлешмей айланады. Алим да, онгун табып, аны кѣзюне кѣрюнмезге кюрешеди. Бу арт кюнледе уа ол чардагъындан хазна тюшген окъуна этмейди. Ахчасы азайып баргъаны къоркъутмагъан эсе, биягъы сурат ишлеуге къаныкъгъанды. Энди Шабатбекча алыучу табалмазлыгъын ол биледи. Кѣп бармай, ауур кюнлери энтда да башланырла. Андан да аман кюнле келип окъуна къалырла, шѣндюден къайгъысын кѣрюп башламаса. Алай Шабатбек а сау болсун. Аны ахчасы иги жарады. Борчларындан къутултду. Юсюне пальто да алгъанды. Къышда сууукъдан бек къыйналыучу эди. Энди, аллахха шукур, аркъасы жылынырыкъды. Эрихге да ахча ѣнкюч бергенди. Жюрегине бек уллу ырахатлыкъ андан тюшгенди. Къолундан келип, бир амалсызгъа болушхан къалай игиди! «Бу капиталистле ахчаларын банклагъа жыйып нек тура болурла? Андан эсе ала аны жарлылагъа юлешип, жюрек ырахатлыкъ тапсала уа! Акъылларымы жете болмаз, арабий? Огъесе уа кѣз ауаналыкъ кѣзлерин сокъур этипми къойгъан болур? Мен шѣндю Шабатбекни жеринде болсам эди, жанымда бир артыкъ марка къоймазем. Къыйналып айланган адамлагъа болушурем. Алай, Шабатбек сау болсун. Эрихни ишге алды. Кесиме этген игиликча кѣргенме мен аны...»

Тышындан адам сѣлешген ауаз эшитилди. Алим чардакъдан тюшдю. Барып, къабакъ эшикни ачды. Келген Эрих эди.

— Кел, маржа, кел. Ишге киргенли, мени унутуп къойдунг да, — деп, Алим шуёхуна лакъырда этди. Бир бири бла жарыкъ саламлашып, экиси да чардакъгъа кѣтюрюлдюле.

— Къалайды... Эльза бла сѣлешемисиз?

— Угъай алыкъа. Манга аны сѣлешмегени игиди.

Тынч жашап турама,— деди Алим, кюлюп.— Ол иш туююлдо. Сен кялайса? Ишинги жаратамыса?

— Жаратама. Сау бол. Сен болмасанг, атылып кяалгъанем мен орамда.

— Мен угъай, Шабатбек.

— Сен болмасанг, мен Шабатбекни таныгъан да этерик туююл эдим. Алай ол да сау болсун...

Фабрикасы жетмиш төрт тюрлю туюме чыгъарады. Аладан жыйырма жетисини автору Шабатбек кесиди. Аны бла бир да ойнама.

— Аперим, алай эсе. Мен аны аллай ишин да билмегенме, — деди Алим.

— Кел сен да ары. Бирге ишлесек кялай иги болдукъ эди. Жерлешинг санга бютюн да тап иш берир.

— Угъай,— деди Алим, сагъышланып.— Мен ары нек бармазлыгъымы санга айтханма.

— Къой, къой. Болмачы затны тутуп турма сен да, — деп чочуду Эрих.

— Манга болмачы туююлдо, шуёхум.

— Да биз барыбыз да къуллабыз, — деп, кызыды Эрих. — Биз капиталистлени къулларыбыз.

Алим ыразы болмай тынгылады. Ол не эсе да бир зат айтыргъа деп хазырланды да, тил кыйырына келген сёзлени артха жутду. «Мени кыралымда къулла да, капиталистле да жокъдула, — деди ол ичинден. — Мен азат кыралны азат уланыма. Шёндю мени юсюмде кяалгъан намыс жалан да олду. Аны уа бир затха да алышаллыкъ туююлме. Кертисин билирге сую эсенг, багъалы Эрих, не зарауатлыкъда да мени жерге тобукъландырмай тургъан къудуретли кюч олду...»

Бу жол да Эрих Алимни бетине кяарай, сейирге кяалды. Ол аны кяаллай адам болгъанын толу билген сунуп тура эди. Угъай, ол ашыкыгъан этгенди. Алим хар тюбегени сайын, налмаз ташны башха тюрлю жылтырай тургъан жангы кесекчигин кёргенча, ол аны адамлыгъыны жангы илишанын эслейди. Ма, бусагъатда да, Эрих Алимни кызыу отну жинклерича, теренден жарык берип тургъан кёзлеринде жашырын къудуретни кёрдю да: «Не тукъум жүреги барды муну?» — деп сагъышланды.

Алгъын Эрих Алимге эриген этиучю эди... энди уа ол анга сейир этеди. Ол жазыксынып туруучу факъыр

эмигрант аны кез аллындан кыайры эсе да думп болганды. Энди аны орнуна башха адам келгенди — бийик, ёхтем, кыаты, халал, жигит киши!

Алим Бекболатны эсинден кетерип бир да болалмайды. Ол аны унутурга да суймейди. Тохтамай эсине тюшгенлей турганын да жаратмайды. Жюрек ачудан бла ауур сагышладан башын ёрге кетюралмай айланганы да жетерик эди анга. Бекболат а, кыайдан чыккыды эсе да, аны ол адыргылы жашауун бютюн да ауаралы этгенди. Арталлы бла да тынчлыгы кетгенди. Ал чурулада алай да туююл эди. Артдан артха Бекболатны юсюнден оюмлары ёседен ёсе барып, кёкде булутла чакылы бир болгандыла. Энди аласыз анга аш да жокъ, суу да жокъ. Кыайда болса да ол оюмла аны ызындан сюрюу болганлай айланадыла. «Мастерскоюнда» ишлей турган заманында да Бекболат аны акылындан чыкмайды: шахарда айланса да, Бекболат кыатында бара турганча болады. «Юйюне» келсе да, биргесине Бекболат келгенча, аны бла ушакъ этип тебирейди. Бир бирде ол андан безиген да этеди. Алай терк окъуна чогеж болады. Тынчлыгын алган эсе да, Бекболат кыатында турсун. Алай игиди. Алим аны бла ушакъ этерге суюди. Кёп ушакъ! Ол аны жюрегини ичине кыарарга итнеди. Алыкыа Бекболат анга кыарангы агыач кибикди. Танг атып, тегерек жарык болгунчу, Алимни кезлери зат кёрлюк туююлдуле...

Кёп сагышладан бла оюмладан сора, Алим чардагыындан тюшдю. «Барлыкъ эсем, шёндю барырга керекме. Шёндю бармасам а, ёмюрге да бармазга керекме», — деген оюм аны акылына туюрелип, биргесине чыккыды.

Кыабакъ эшикни юсюнде Алим бла Эльза бетден бетге тюбешип кыалдыла. Экиси да, бир бирден кыачанча, артларына чегинишдиле.

— Кыригиз, кыригиз, — деди Алим, кенгиге ачылган эшикни бир жапына туруп. — Кыригиз... ингир да ахшы болсун.

— Сау бол, — деп, Эльза тышындан ичине кирди. Аны бети Алимге жумушакъ кёрюндю. Кертиси бла да алай эди. Эльзаны кезлери билинир-билинемез ышара эдиле. Аны эслеген Алим: «Жарашыр умуту бар-

ды», — деди ичинден. Ол да игиди. Бир арбазда ит бла киштик болуп жашаргъа неге керекди? Алайсыз да бу аман дуняда жюрекге кыйынлыкъ азмыды. Эльза жарашырыкъ эсе, Алим артха турлукъ туююлдо. Да Алим артха рек турур иши барды? Ол аны бла туююш-мегенди. Эльза туююшгенди аны бла...

— Къайры атланганса? — деп сорду Эльза квартирантына.

— Бош... Шахаргъа чыгъып къайтыргъады акъылым.

— Киногъамы бараса?

— Угъай, угъай...

— Ахшы. Бу ингирде къайры суюсенг да ары бар. Алай ыйых кюн а ары-бери кетме. Манга сыйлы къонакъла келликдиле. Мен тиширыу башым бла алагъа негерлик эталмам. Сен ала бла олтурургъа керексе, — деп эскертди Эльза.

— Фрау Эльза, сыйлы адамла бла...

— Мен айтдым, сен эшитдинг, — деп юнню неси Алимни аузун тыйды. Сёз къатлаудан бир тюрлю хайыр чыкъмазлыгъын сезген Алим, башын ийип, Эльза айтханнга ыразылыгъын билдирди.

Алим орамгъа чыкъды. Эльзагъа тюбегенин бир да суюмеди. Кёлю кётюрюлюп тура эди да, ол да чёкдю. «Баям, энгда да муну манга бир акъылы барды. Хоу, менсиз а сен бир да эр киши бла олтурган болмазса». Бу кезиуде аны жюреги акъылы айтханнга къажау сюелди: «Сен жукъ да сезмейсе. Ол сени суюгенден не этерин билмей айланады. Ол тиширыуду. Сен анга бир кесек кёлюнго бёл».

«Кесинги алдатма! — деди акъылы гузаба болуп. — Ол санга игилик излей болмаз. Ол кесин бегирек сую болур, сенден эсе».

Жюреги уа: «Ол да адамды. Аны да жюреги барды. Адам жюреги! Ол да жашаргъа суюди, бирсиле жашагъанча. Не хатасы барды? Бек ариу тиширыуду...»

«Тынгылама сен ол хапаргъа. Мен айтханны этерге сую эсенг, аны арбазындан кет. Башха юй тап...»

— Эки адам эки жанындан тутуп тартханча бола, Алим орам бла ёрге кетди... Ол кеси да бююн омакъ кийингенди. Жангы кёлеги, жангы пиджагы. Омакъ галстугу. Бу жол болмаса, ол бойнуна галстук такъмагъанды. Ушамаз деп туруучу эди да... ушагъанды...

Бекболат диванда сыртындан жатып, китап окъуйду. Ишинден кѣп болмай келгенди. Энди уа солургъа деп тыянганды. Ол аны адетиди — ишден келе келгенлей, тюбюнде улуу залларында солуучуду. Фабрикасында иши тап болмаса уа, къашлары да туююп, киши бла сѣлешген да этмей, диванда алай жатыучуду. Бюгюн а аны къолунда китабы барды. Алай эсе, аны туюмеле этген фабрикасында иши да игиди. Бекболатны бетинде къюлюмсюреген жылы халы барды. Баям, окъуй тургъан китабы анга жүрек хычыуунлукъ бере болур.

Асият чабып отоугъа кирди.

— Ата, ол художник келгенди.

Бекболат дивандан турду да, юсюнде халатын тап эте айтды:

— Қирсин бери.

Асият чыкъды. Бекболат окъуй тургъан китабын бети ачыкълай стол юсюне салды. Китапны бетлери къайсы жанына ауаргъа билмегенча, ёрге кѣтюрюлюп, веерча жайылдыла.

Алим бюгюн келир деп, Бекболатны эслеп эсинде да жокъ эди. Ол аны ахыры да келмезлик окъуна сунуп тура эди. Келгенин иги этди. Энтда да кѣрсюн Бекболатны къалай жашагъанын. «Бийлеге бий туююлдо дерге кюреше эдиле да жалчыла. Бий къайда да бийди... Келсин да кѣрсюн комиссарны жашы. Кесини жашауун да, мени жашаууму да тенглеширип къарасын. Къужон бийини тукъуму юзюлмегенин билсин. Аны туугъап жеринден кенге атылгъан урлугъу къалай чагъып ёсгенин кѣрсюн. Алма урлукъдан алма битеди, къаурадан къаура битеди. Жашауну къудурети алайды. Комиссарны жашы аны да билсин. Акъыллы акъыллылай къалады, башсыз а — башсызлай. Факъыра — факъыралай, бий а — бийлей. Таш — ташлай, суу — суулай. Терек — тереклей, чыгъана — чыгъаналай...»

Асият бла бирге отоугъа Алим кирди. Бекболат къо чагъына жылы тюбеди.

— Ким биледи, мен замансыз келген эсем да, — деп, Алим босагъа юсюнде бираз къысылып къалды.

— Угъай, угъай, угъай, — деди Бекболат, аны олтургъа чакъыра. — Ол деген неди. Бек тап заманны сайлап келгенча, алай келгенсе. Бу ингирде мени бир тюрлю барыр жерим жокъду...

Бекболатны айтханларына, башын ийип, ыразылыгын да билдире, Алим стол кьатында шинтикге барып олтурду. Юйню иеси да анга бетлешип чёкдю.

— Эрихни ишге алгъанынг ючюн бек сау бол, — деди Алим, Бекболатха ыразылыгын билдирип. — Уллу юйюрлю адам болуп, къыйналып айлана эди. Бек кьууанганды кеси да.

— Ишлеген иги этсе, мен аны кёлюне тиймем, — деп, юйню иеси кёкюрегин алгъа чюелтип, башын артха тутду. Ол аны кеси кьолайына махтанганлыгы эди. Алим Бекболатны ол ишин жаратмай, кёз кьарамын столда ачыкъ тургъан китапха бурду. Аны кьолуна алып кьарады.

— Гейненими окъуйсуз?

— Хоу. Мени бек суйген поэтимди ол.

— Мен да сюеме муну, — деди Алим, китапны бетлерин ача. — Фахмулу адам болгъанды. Дуняны ариулугъун ариу жырлагъанды.

— Къазимни унутмай турамыса? — деп сорду Бекболат кьонагъына.

— Бизни Къазимгеми айтаса?

— Хоу. Мечиланы.

— Къалай унутурукъса аны. Аллаи адам унутулмайды.

— Тюз айтаса... аллай адам унутулмайды, — деп, сагъышланды Бекболат. — Гитче халкъны башы болгъандан эсе, уллу халкъны жашы бол дегендиле бурунгулула. Закий айтхандыла.

— Сен аны не ючюн айтаса?

— Къазим ючюн. Мен аны назмуларын сабий заманымда уллуладан эшитген эдим. Хар эшитген тизгиним эсимде кьалгъанды.

— Ол бек фахмулу поэт эди, — деп кьошду Алим.

— Алай болгъанлыкыгъа уа, туугъан тауларыны арасындан башы кёрюнмеди да кьалды. Ол уллу халкъдан чыкъса эди, Гейнеча, Пушкинча, Омар Хайамча, аты битеу дунягъа айтылыр эди. Гитче миллетден туугъаны себепли, гитчелей кьалды да кьалды.

— Халкъыны жүрегинде кьалгъан гитчеге саналмаз, Бекболат, — деп тебирегенлей, отоугъа Кристина кирди. Бек алгъа Алим бла саламлашды да, андан сора, ишден бусагъатчыкъда келгенин айтып, кечгинлик тиледи. Алим аны бетинде халаллыкны эследи. Кёзлери да — жууаш кёзле. Биринчи келгенинде уа ол Кри-

стишаны бетине адамча къараялгъан окъуна этмеген эди.

Кристина бу экисини ушакъларына нёгерлик этмедн. Жумушу болгъанын айтып, отоудан чыкъды. Бекболат бла Алим къуру экиси кълалгъанлыкъгъа, аланы ушакълары да хазна кызмады. Асламысында ала бир бирни кютгенча, бир бирни марагъанча, алай олтура эдиле. Алим иги таныгъан да этгинчи, аны биринчи кёргенлей окъуна, анга кесини юсюнден хар затны да айтып кёйгъанына Бекболат ачыу этер ючюн кълалмагъанды. Ол себепден туююл эсе, энди тилин тыяргъа кюрешедн. Алим да аны сезип, кесин сёзге артыкъ бек тартдырмайды. Болса да, Бекболатха тил тартыудан файда жокъду. Ол Алимни ичин кълазаргъа керекди... Комиссарны жашы бери кълалайлыкъ бла тюшгенди? Не ючюн сатханды ол Совет властны? Атасы да сау болурму?..

Бекболат ол затладан алыкъа абери билмейди. Алим кесини юсюнден анга жукъ айтмагъанды. Айтырыкъ эсе да, былай тюбеп, бир бирни ангылап, ушакъ этерча болмагъандыла. Кълалай да этип, Алимни кесине ийнандырырча этерге керекди. Алай болмаса, ол анга кертисин айтырыкъ туююдю. Ол себепден, Бекболат кълалмагъаны киритли кёкюрегине ачхыч табаргъа керекди. Кълалай этсин Бекболат? Неден башласын?..

— Алекс, шахмат ойнаймыса?

— Ойнаучума. Алай доюн угъай.

— Узакъгъа мен да кетмегенме, — деп ышара, Бекболат олтургъан жеринден кётюрюлдю. — Кел, ары башына чыгъайыкъ.

Барысындан да алгъа Бекболат кълалмагъанына юй байлыгъын кёргюзтюрюк эди. Алай ол ишни билдирмей этерге керекди. Шахматла бек тап сылтау болгъандыла.

Бекболат, ашыкъмай, ушакъ эте, кълалмагъын экинчи этажгъа чыгъарды. Анда уллу залны эшиги ачыкъ эди. Алгъын жол Бекболат Алимни ары кийирген эди. Андан сатып алгъан суратны да ол залда такъгъанды. Бекболат кесини хапарын да Алимге анда айтханды. Энтда да кеслерин ары баргъан сунуп, ачыкъ эшикни кълалмагъа жетгенде, Алим жюрюшюн акъырын этди. Алай Бекболат, аны кълалтугъундан да тутуп, коридор бла андан ары элтди. Ала башха эшикни кълалмагъа тохтадыла. Экисинден сора юйде жан болмагъанча, алай шошду. «Назифа уа кълалай болур?» — деп оюмлады ичинден

Алим. Ол анга туберге суймей эди. Аны себепли, этилип тургъан эшикlege сагъайып къарады. Аланы къайсыныдан болса да биринден Назифа аллына чыгъып къаллыкъ суна эди.

Бекболат, эшикни ачып, къонагъына «кир» — деди. Алим тамаша болуп, босагъа юсюнде сирелип къалды. Ол кесин таулу юйге кирген сунду. Эсги жез таздан тебиреп, гёгенге дери мында болмагъан зат жокъду. Отоуну бир къабыргъасында уллу кюйюз, экинчи къабыргъасында уа таулу къатынла этнучю кийиз тагъылыпдыла. Аланы юслеринде да шок, къыланч айланган тюрклю къылыч, ариу ишленген жугьтур мюйюзле... Эшикден киргенлей, онг жанында чюйге тагъылып жамычы, аны къатында жылтырауукъ окъа хазырлары бла чепкен... Алим алагъа ичинден термилип къарады. Тансыкълыкъ сезим, от болуп, сапларына жайылды. Бара барып, чепкенни да, жамычыны да къучакъларыгъы келди. Бекболат эшик юсюнде сюелип, къонагъына къаш тюплери бла жашыртын къарап турду. «Кёрчю энди, комиссар улу! Билчи энди! Ангылачы энди!» — деп, ичинден кёл кенгдире эди.

Алим, къонакъбайны ол акъылын сезгенча, арта хыны бурулуп башлагъанлай, сол жанында къабыргъада, кюйюз юсюнде тагъылып тургъан юч къамагъа кёзлери илинди да, алагъа аралып къалды. Жаныдан къарап, аны бетни кёрюп тургъан Бекболат сейир этди: «Ёмюрюнде къама кёрмегенмиди бу? Къалай жанып къалдыла муну кёзлери, элия жанганча! Астофирулла, сакъал тюркери иш да къымылдадыла!..»

— Къайда шахматларынг? — деди Алим, къонакъбайнына суху бурулуп.

— Ма алайда...

Бекболатха Алим къалтырагъан этгенча кёрюндю. Ол, алгъа ётюп, терезе тубюнде шахмат столчукъну къатына барды.

— Кел бери, былайгъа олтур, — деп, юйню иеси Алимни шахмат столчукъну бирси жанында шинтикге чакъырды. Ары ётюп бара, башын буруп, дагъыда къамалагъа къарады. Энди ол аланы узалса къолу жетерча жууукъдан кёрдю. Биягъыча жеринде чапчылып къалды. Бекболат муну бу этнуюн, къалай эсе да, нги тап кёрмедн.

— Ариу къамаладыла бек, — деди Алим, аладан кёр-

зюн айырмай. Бекболат кьонагъыны жаына барып сюелди.

— Бу атамкыды, — деп, юню иеси алтын саплы кьаманы кьргюзтдю. — Тюркде жашагъан кезиунде сабына алтын суу ичиртгенди. Бу уа тюркю кьамады. Назифаны атасыны кьамасы.

Бекболат ючюнчю кьаманы юсюнден жукъ айтмады. Айтырыкъ сунуп Алим ичинден термилип сакълады. Алай айтмады. Аны орнуна юню иеси кьонагъын дагъыда шахмат столгъа чакъырды. Алим жеринден тепмеди, Бекболатны не зат айтханын эшитген окъуна этмеди. «Ючюнчю кьама къайдан чыккыгъанды санга? Къайдан тапханса сен аны? Ол мени атамы кьамасыды. Мен аны кьргенлей таныгъанма. Ма, кыныны тюрк жаында чокъракъчыгъы сыныпды. Сабыны башында оюула уа! Мени кьамамды бу...»

— Не бек къарадынг кьамалагъа, — деди Бекболат, кьонагъыны эсин кесине буруп хыйсапда. Алай Алим сын таш болуп сюеле эди. Бу такыйкъалада анга дуния жокъду. Аны эси да, акъылы да, къаны да уюгъандыла. Зат да билмейди, зат да сезмейди. Бусагъат, жер жарылып, аны тюркюне жутуп кетсе да, ол не болгъанын биллик тюркюлдю. «Къалайлыкъ бла чыккыгъанды бу кьама бери?» Андан сора аны акъылында зат жокъду. Жалан да ол соруу чайнайды аны мыйысын. Бекболат а айтмайды. Нек айта болмаз аны уа?»

Алимни уюгъан къаны санларына барып тебиреди. Жюрегини, чаришге чыккыгъан атча, «тыпар-тупур, тыпар-тупур...» этип, тынгысыз ургъанын эшитди. Акъылы жерине келип, эсин жыйды. Кеси кесин кьолгъа алып, Бекболатха бурулду.

— Бу кьама уа кимникиди?

— Бир немецден сатып алгъанем.

Алимни эсине Ганс тюркюп, биягъы санлары кьурушуп тохтадыла. Кьезлерине къан чапды.

— Шахмат ойнамай нек турабыз? — деди Алим, кьолгъа алгъан ишин унутуп тургъан адамча, гузаба болуп.

— Олтур, ойнайыкъ.

Алим шахмат столну къатына барды да, шинтикге олтурмай, дагъыда кьамалагъа къарап тохтады.

— Энди уа болмазмы ол немецни быллай кьамасы? — деп сорду Алим Бекболатха.

— Болмаз, тейри. Болса ол манга кьргюзтюр эди.

— Эх, анасын а! — деп, Алим кьайгылы болуп, ауур кючсюндю. — Аллай бир кьама тапсам эди, багъасына жанынгы бер десе да берирем.

— Къара сен анга. Жанынгы кесингде кьой, — деди Бекболат эки кьолун да кенгиге жайып. — Аллай бир кёзюнг кьарай эсе, мен ол кьаманы санга сауугагъа берейим.

— Сау бол... сау бо-бол, — деди Алим, эринлери кьалтырап. Кесин кьаллай бир тыяргъа кюрешди эсе да, бу жол ол зат аны кьолундан келмеди. Бекболат алдап кьоярыкъ суннганча, тынгысыз болуп, биягъы кьамала тагъылгъан кюйюзню аллына барып сюелди.

«Кёремисе аны... бий бергинчи — кьул тёмез» деген кьалай керти сёздю», — деди Бекболат ичинден. Алай Алимге шёндю ол барысы да бошду. Бекболат аны бетине да тюркюрсюн... не аман да айтсын. Теркирек кьаманы кьолуна берсин ансы.

Бекболат кюйюзден кьаманы алды. Ол шёндю бу кьаманы тарихин билсе эди! Аны аппасы Къужон бий да, атасы Элбек да бу кьамадан ёлгенлерин анга ким айтсын? Ол аны билсе шёндю не этер эди?.. Ким билсин.

— Ма, нгиликге жюрют. Экибизни шуёхлугъубузну белгисн болсун.

— Сау бол. Бек ахшы. Сау бол. — Алим кьаманы кьолунда тутханлай, не этерин билмей, адыргыгъа кьалды. Бекболатнымы кьучакъласын огъесе уа кьамасынамы кьарасын? Экисин да бир жолгъа этериги келди. Бир жолгъа! Быллай такъыйкьалары болмагъанды аны жашауунда!..

Бу кезнуде коридордан Назифаны «такъ... такъ...» — деген тыякъ тауушу эшитилди. Бир кесекден а ачыкъ эшикни босагъасына ол кеси келип сюелди.

— Кьонагъыбыз да барды да. Сау кел, — деди кьарт кьатын, Алимге жарыкъ болуп.

— Сау болугъуз, анабыз, — деп Алим да анга, баш ийип, хурмет этди. Назифа аны кьолунда кьамагъа кьарап бираз турду. Соргъаны-заты болмады. Ол, бош алай, бу уллу юйюнде шёндю ким бар, ким жокъ деп кьарай айланганлыгъы эди. Назифа тыш адамгъа бек сакъды. Бу юйден болмагъан адам бери не заманда да келсин, Назифа кеси отоуунда тургъанлай, аны сезмей амалы жокъду. «Бурнума ийис келеди», — деучюдю ол кеси, ойнап айта эсе да, керти айта эсе да. Алимни бу

нигирде келгенин алыкъа анга киши да айтмагъанды. Алим келгенде ол кесинн отоуунда диваннга тыянып, къалкъып болгъанды. Андан уянганды да, тынгысыз болуп тебирегенди. «Тейри, ким эсе да барды мында» — деп, отоуундан аны ючюн чыгып айлана келгенлиги эди. Бу жол да жангылмагъанды ол.

— Мен сизге чырмау болмайым. Сёлешигиз, жанларым, сёлешигиз, — деп, Назифа ызына бурулуп кетди.

Бу такыйкъалада Алимни бек этер заты — кеси кесин къолгъа алыргъа керек эди. Алай, не бек кюреше эсе да, акъылын бирге жыйышдыралмайды. Жюреги кызыу отну юсюнде бёркюп къайнай тургъан чоюннга ушайды. Аны да сууталмай, ауара болады. Алай а жарарыкъ туююлду. Сабырлыкъ керекди. Бекболатны абериге ишекли этерге жарамайды. Ол Алимни хар несин да билсин. Жалан да бу къаманы тарихин билмесин. Аппасыны бла атасыны къанына боялгъан къаманы сыйлы этип, кюйюз юсюне тагъып турады. Ол аны билмейди. Билсе, жаханым отда эритир эди да ол аны!

— Бу къаманы санга сатхан немец а шагъырейингиди? — деп, Алим биягъындан бери ичин тырнап тургъан сорууун сорду.

— Угъай, — деп, Бекболат анга къысха жууап берди.

— Таныгъандамы этмейсе?

— Кёрсем, таныргъа да болурма. Он эки жыл мындан алда бир шуёхум танышдыргъан эди мени аны бла. Андан бери, аны хазна кёрмегенме.

Кесине керекли жууапны алалмай къыйналды Алим. Соруула, садакъ окълача, тил къыйырына келип тохтагъандыла. Алай аланы тыяргъа керекди. Қъаманы сатхан немецни юсюнден къадалып соруп башласа, Бекболат бир затха ишекли болмай амалы жокъду. Алайсыз да ол биягъындан бери Алимни бетине къуру да соруулу къарагъанлай турады. Алим аны сезип, тилин андан тыяды.

— Баям, ол урушну кезиюнде Кавказгъа жетген фашистледен бири болур. Алай болмаса къайдан чыгъарыкъ эди анга бу къама?

— Андан хапарым а жокъду. Алай фашистледен болгъанын а билеме, — деди Бекболат, стол юсюнде шахматланы жерлерине тизе. — Мен а фашистледен кенгирекде туургъа суйген адамма.

«Да атаң а, атаң?» — деп къычырлыгъы келди

Алимни. Бир башха жерде тубешген болса эди, ол аны анга сорур эди. Шёндюча ичинден адыргы эте къалмаз эди. Угъай, атасына къатылыргъа жарамайды. Бекболат аны кечерик туююлдю. Ол атасын фашистге санамайды.

Сорлукъ затла кѣп эдиле. Алай Алим аланы барысын да ичине жыйып, Бекболат бла шахмат ойнаргъа олтурду. Алыкъа акъылы башына жыйышмагъанды. Жюрегини кыызгъаны да сууумагъанды. Къамасы уа кѣз аллында — шахмат столну кыйырында. Кѣзлери шахматлада болгъанлыкъгъа, кѣлю уа анда. Алимге къара фигурала жетдиле. Бек алгъа Бекболат чыкъды. Аны ызындан Алим пешкасын эки клетка алгъа чыкъды. Нек чыкъды ол былай?.. Угъай, угъай... ойнаяллыкъ туююлдю. Теркирек мындан кетерге керекди. Алай болмаса, эс табаллыкъ туююлдю. Бош олтургъанды ол. Бусагъат къытдырып кетерге керекди. «Къытдырыпмы?.. Нек къытдырама сора? Угъай, алай жарарыкъ туююлдю. Кетерге керекмиди?.. Тейри, керекди... керекди... керекди. Тохта, мен къонакъма. Къачып кетгенча этерге жарамайды. Тѣз, тѣз, тѣз. Бу атны да былайдан кетерейим ансы, ашаргъа деп турады. Хы, ма былай бери. Игиди, игиди, игиди... Не айты кетейим? Не сылтау табайым? Олтур, олтур, олтур. Тѣзген эт. Адепни сакъла. Ортада пешкачыгъынгы алдыра тураса. Онг жанынга да къара. Анда шах барды. Кетерге керекди... Тохта, тохта... ашыкъма. Къонакъ адепли болургъа керекди. Э-э-э, да бу уа уста ойнайды да. Тохта, къарындашым. Мен бу ладьяны былайчыкъгъа чыкъсам, сен не этерик болурса? Тейри, къытдыра тура болурма дейме. Угъай!..»

19

Алим сагъатны не болгъанын да билмейди. Ол юйюне келгенде, Эльзаны чыракълары ёчюлюп эдиле. Алим анга да шукур этди. Жатмай тургъан болса, ол аны башын хайран этип тебирер эди. Башы уа бусагъатда алайсыз да хайранды. Ол шёндю бери къалай жетгенин да билмейди.

Чардагъына чыкъды. Чыракъны жапдырды. Къолунда газет бла чѣргелгеннге уллу сейирсиннулюк бла къарады. Алыкъа ол бир затха ийнанырыгъы келмей турады. Бу нигирде аны бла болуна тургъан ишлени ол тюшо сунуп турады. Андан башха зат да угъай. Алай

туйюл эсе, ол акъылдан шашып, аны кёзюне башха затла кёрюнюп тебирегендиле. Экисинден бириди. Алай болмаса, быллай затха адам ийнанырмы?..

Алим кьолунда чёргемни, жүреги титиреп, ача башлады. Кертими болур, ётюрюкмю болур? Къалай ийнансын ол анга? Аллах онг бергенлигими болур? Ма... кюмюш сабы кёрюндю. Олду! Кесиди! «Тюшюм туйюлдю бу. Хар зат тюнюмде бола турады!» Ичинден алай кьууана. Алим кьаманы кынындан акъырын тартып чыгъарды. Аны кьурч аузу чыракъны жарыгъында жым-жым жылтырады. Ораниенбаум эсине тюшдю. Ол кьачан эди?.. Эртде. Жыйырма бла бир жыл мында алда. Къыш суукълада... Барысы да Алимни эсиндидиле. Ол боранлы желни къалай шууудлагъанын окьупа унутмай турады... Алим, котелогун алып, нёгерлери бла бирге азыкъ юлюшюн алыргъч тебирегенлей, анга письмо келтирип береди. Фатиматны письмосу!.. Алим бусагъатчыкъда аны кьолуна тутуп окьуй тургъанча болду. Къашлары да, кёзлери да, эринлери да, жыякълары да, мангълайы да ышардыла. — О-о!.. жаш туугъанды! Серго! Мени Сергочугъум. Жиягъанмы этеди дейсе? Жияма, балака! Мен бусагъат жетейим. Фашистлени хорлап жетейим. Кесинге да самолёт иллячукъ элте барлыкъма. Мен сени лётчик болурунгу сюеме. Мен мында аланы кёрюп турама. Эр жүреккли адамладыла лётчикле. Жияма, Серго, жияма...

Хар зат да эсиндеди Алимни. Аскерчи шуёхлары азыкъ юлюшлерин алып келип, анга жаш туугъанын билгенде, кьууанч этип, аны алгъышлагъанлары уа! Суудукъларында кьалгъан спиртлерини ахыр тамычларын бирге жыйышдырып, Алимни кьууанчына алгъыш этгенлери уа! Алим да, артагъын кьармап, андан кьамасын алып, бизде төре былайды деп, жютю кьаманы кынындан чыгъаргъаны уа!..

Ма, ол кьама энтда да аны кьолунда. Узакъ сакъышларындан айырылып, ол эсин анга бёлдю. Кьаманы жютю бурну анга азатлыкъгъа чыгъыуну жолун кёргюзтүп тургъан стрелкача кёрюндю. Башын ийип, кьаманы бетине кысыды. Атасын кьучакълап тургъанча болду. «Уруш палахладан мен да бу кьама бла кьутула келгенме. Биргенге ала бар. Санга да болушур»,— деген эди да атасы. Ол сёзлени Алим бусагъатда атасыны аузундан эшите тургъанча болду.

«Атам...» — деп, Алимни кёлю толду. Атасы эсине

тюшген сайын, ол ёхтем болуучу эди. Бу жол а жүреги такыр болду. Анча жылны ичинде биринчи кере атасына кёрген кыйынлыклары тарыгып айтырыгы келди. Кыйын саусузча жашайды ол мында. Ауруганын айтып, жүрегин чёкдюрюрча жазыксыныр адамы уа жокъ. Тууган жеринден айырылган адам ёксюз квалган сабийча кыйынлды. Аны кьдары ачыды...

Алим бу акылын кьамагьа айтады... атасыны кьамасына. Ол кесин атасы бла сёлеше турган сунады.

Жюрегин тыялмайды: ол кьайры эсе да учунады. Кьайры эсе да ашыгьады. Чакьгыш ташча от чагып, тегерегине жилтинле чачады.

Алим кьамасын жастыгыны тьбюне салып, ундурьгуна жатды. Заман а не болган болур? Аны бла Алимни артал да иши жокьду. Ол аны унутхан окьуна этгенди. Шёндю тышында танг атып тура эсе да билмейди.

Жатхан жери анга бир заманда да болмагьанча тынчлыкьлы кёрюндю. Жастыгы уа — жумушакъ. Аямагьанлай жукьларгьа боллукъ эди. Алай, башына жангыдан жангы оюмла киредиле. Аны акылы Кавказгьа терк-терк жетеди. Таула анга узакьдан кёрюнедиле. Ортагьа Бекболат да киреди. Кёз аллына Гансны сыфаты да келеди. Жукьлай барган жеринде ол аны жүрегин элгендирип аяздырады. Алай болганда жастыкь тьбюне узалып, кьамасына тиеди да, эс тапханча болады. Сагышлары бла кёп ауара бола кетип, танг жарый башлагьан кезиуде жукьлады.

Тюш кёрдю. Не эсе да, бир уллу сууну бойнунда айланганча болады. Кюн булутлуду, суу да мутхузду. Бир заманда ол суу жагьада чабакъ тута айланган атасын кёреди. Юсюнде аскерчи кийимлери, чынлары да бар. Башында уа акъ квалпагы. Кеси уа жалан аякь... кёнчек бухчакьлары да ёрге кьайырылып. «Ата! Ой ата!...» — деп, Алим хахай этип кьычырды. Атасы уа эшитмейди. Алим сууну жагьасы бла ёрге чапды. «Ата... ой ата!» — деп дагыда кьычырды. Ол а жашына бойнун буруп да кьарамады. Алим аны кьатына жете башлагьанлай, атасы ыргьагынын да суудан чыгьарып, ташлы жагьа бла ёрге тебиреди. Алим: «Ата!» — деп кьычыра, аны ызындан чапды. Жууукъ жетип барып, желкесинден кьычыргьанында да, Ислам артха бурулуп жашына кьарамады. «Сангырауму болган болур атам?.. Тейри, алай а болмаучу эди...» — деп

дыгаласха къалды Алим. Ол жетип барып, аны билегинден тутуп тохтаргъа умут этди. Алай атасыны къатына жете баргъанлай, аякълары къурушуп, атлаялмай къалды. Къолун узатса, ол анга жетерик эди... алай къолун да узаталмады. Ол атасыны ызындан термилип барады. Бир заманда атасыны белинде къама къынны кёрдю. Жым-жым жылтырагъан кюмюш къып! Қъамасы уа жокъ. «Атам, къамаңг мендеди. Мен аны тапханма. Бусагъат алып келейим. Тохтачы».

Атасы уа тохтамады. Бара барып, ташлы жагъадан энишге тигелеп, суугъа кирди. Белине дери суугъа батды. Андан бойнуна дери. «Атам, не этесе сен? Кирме суугъа. Къутуруп келеди, кёрмеймисе? Элтип кетерикди. Атам, ой атам!..» Алим жиляп, бетин къоллары бла жапды. Жангыдан бетин ачып къарагъанында, атасы сууну бирси жанына ётюп, ыргъагъы бла кюреше тура эди. «Атам, мени кёрмеймисе? Менден нек къачаса? Бери къарачы... Мен да ары ётейим. Алай тур, кетме. Мен бусагъат...» — Алим алай айтып, жагъада ташха олтурду да, терк окъуна аягъында чабырларын тешди. Кёнчск бухчакъларын ёрге къайырды. Туруп суугъа кирейим десе, бирси жагъада киши да жокъ. Алим, сейир болуп, тегерекге къарады. Суу жагъаны къууалай, ёрге бла энишге чапды. «Атам!» — деп, дунияны титиретип алай къычырды. Атасын табалмады. Бир жерде да жокъ эди ол. Алим жагъада уллу ташны юсюне минип, жүрексинип жиляды. «Атам, сен къайры кетдинг? Манга нек къарамадыңг? Менц нек къоюп кетдинг...»

Алим къоркъуп уянды. Уяниганында жүреги, суугъа кетген чыпчыкъча, адыргы этип кюреше эди.

20

Эртденликде ол, «мастерскоюна» кирип, кисточкасын къолуна алды. Ишлер акъылы бар эди. Бояуларын да хазырлады. Этюднигин аллына салып, шинтикге олтурду. Барысы да шо ол халында къалды: кисточкасы къолунда, этюдниги аллында, кеси да шинтикге олтургъанлай. Тюненеги оюмлары, къайтып келип, башына жыйылдыла да, аны акъылын узакъгъа алдыла да кетдиле. Ала бюгюн аны мийисин тюненеден да бек бийледиле. Олтура кетип, Алим жеринден турду. Кисточкасын этюднигини юсюне салды. Ишлеялмазлыгъын толу би-

лип, «мастерскоюндан» чыккыды. Башы тегерек айлан-
нып бара турганча кёрюндю. Аны бюгюн бек сагыш-
лы этдирген — бюгече кёрюп чыккыган тюшюдю. Алим
тюш кёрюучю адам туююлдю. Бек аз кёреди тюшлени.
Атасын а Акъташдан кетгенли бери бу жол болмаса
тюшюнде кёрмегенди. «Ол манга бурулуп да къарама-
ды. Сёзюмю эшитирге да суюмеди. Ол манга ёпкелеп-
ди. Мени сатлыкъ сунуп айланады. Алай туююлдю,
атам! Сен ол затха ийнанма. Мен сатлыкъ болгъандан
эсе, ёлюмю сайларыкъма. Башхала билмеселе да, сен
аны билирге керексе. Мен сени уланынгма. Сени къа-
нынг жоруюдю мени къан тамырларымда. Нек къара-
май кетдинг сен манга? Къамасыз къынынг да не зат
эди белингде? Мен аны къалай ангыларгъа боллукъма?
Намысымы келтирип жерине сал дегенлигингми болур
ол. Огъесе уа къамангы излегенлигингмиди?.. Ангыла-
май къалдым мен сени. Огъесе уа мени юйге чакъыр-
гъанлыгъынгмыды?..»

Кёлю толуп, жилярыгъын кючден бла бутдан тыйды.
Не этерин билмейди. Жилягъанмы этсин огъесе уа
къууанганмы этсин. Тюненели бери бу эки ишни бир
биринден айыралмай келеди. Жюрегини бир жанында
къанаты учаргъа деп ёрге жайылып башласа, экинчи
жанында къанаты уа энишге салынып къалады. Тюне-
неги кюнюне алыкъа да ийнанырыгъы келмейди. Эрт-
денли бери жастыкъ тюбюнден къамасын нечча кере
чыгъарып къарагъанды. Ол аны къолунда тутуп турган
кезиюнде Бекболатны юйюне баргъанына да, атасыны
къамасын анда тапханына да ийнанмады. Къаманы арт-
ха, жастыкъ тюбюне салгъандан сора уа, биягъыча, жю-
регине ишекли болуп тебиреди. Адам ийнамазча ишти
бу. Жомакъ!

Алим шахаргъа чыккыды. Бюгюнча ариу кюн тийме-
ген эсе да алайды. Кюн асыры жарыкъ жарытхандан,
эски бурууланы окъуна жылтыратады. Кёкню тазалы-
гъы уа! Быллай чууакъ кёкню биринчи кере кёргенча,
Алим башын артха этип, кёзлерин ёрге къаратып тохта-
ды. «Ма, керти кёк...» — деди ол кеси кесине. Быллай
чууакъ, быллай къууанчлы кёкню ишлеринги келди
аны. Алай бояулары жетишмейдиле. Бу кёкню ишлер
ючюн башха тюрлю бояула керекдиле. Аламат бояула...
Кёзню да, жюрекни да ийнакълагъан бояула. Адамла
уа алыкъа аллай бояуланы чыгъармагъандыла...

Алим битеу кюнюн шахар тюбюнде ётдюрдю. Ингир

алада, айлана барып, кесини «базарына» жетди. Шинтигине олтурду. Аркъасын артха тыяндырып, эки кьолун да эки жанына кенг жайып олтурду. Бу жол болмаса, ол бу шинтикге былай эркин бир заманда да олтурмагъанды. Аны аллы бла ётгенледен бир кьауумлары анга салам берип озадыла. Ала Алим бла былайда кёп жылладан бери кёрюше, тубеше тургъан адамладыла. Алай ала бу жол болмаса, бу кьарасакъал художникни бу шинтикге бош олтургъанын кёрмегендиле. Ол хар заманда былайда суратла сатыучу эди.

Алим бери шёндю не затха деп келгенин акъылына жыйышдыралмайды. Къалайлыкъ бла келгенди ол бери? Аякълары кеслери алып келмеген эселе, ол зат да билмейди. Аны бюгюн бери келир акъылы да жокъ эди. Келгенине чогуеж туююлдю ол. Иги окъуна этгенди. Шинтигинден турлугъу окъуна келмейди. Ол кесини «базары» бла ахыр кере кёрюшюрге келгенча болуп олтурады. Быллай сезим мыйысына къайдан киргенин бир да ангылаялмайды. Ёлгюнчю жашауу бу шинтик бла бирге боллукъ эсе уа. Былайны башха жерге алышындырыргъа эсине да келмегенди. Ахчасы тауусула турады. Тамбла окъуна Алим хазыр суратларын алып бери келликди. «Берими?.. — деп, сагъышланып къалды ол. — Бекболат кёрсе уа? Кёлюнден кюлюр. Садакъа жыйып жашайды дер. Менича жашагъан художниклеге мында садакъачыла дейдиле. Ол да айтыр манга алай. Сора Бекболатны кёзюнден къайры къачып бугъайым да мен? Мен кеси кыйыным бла жашагъанымы ол ангыларыкъ туююлдю. Анга мени кибикле барысы да факъыраладыла. Ол алай сунады. Битеу Германияда манга бу шинтик жетген эди да, энди андандамы айырылайым? Угъай, угъай... кетерик туююлме былайдан. Бу шинтик болмаса, мен атамы къамасын да табаллыкъ туююл эдим. Былайы манга огурулу жерди. Эльза юююнден кыстаса да, келип ма бу шинтикни юсюнде жатарыкъма. Алайды... алайды... Мен сени кююп кетерик туююлме. Кесинге да бояу уругъа керекди. Бу жол мен сени бек ариу боярма...»

Алим шинтик бла сёлеше, кьарангыгъа дери олтурду. Шахаргъа чыкыгъанын къалай иги этген эди. Акъылы бираз орнуна келгенча болгъанды. Алай жүреги уа угъай. Аны тынчайыр халы жокъду. Къама табылгъанлы бери ол от болгъанды.

Алим сахар тубюнде дагъыда бираз айланып, сора

«юйюне» къайтды. Ол, Эрихге барып, анга къаманы хапарын айтыргъа да ашыгъа эди. Алай бюгюн Алим аны къойгъанды. Шуёхуна ол тамбла барлыкъды. Бюгюн кеси аллына болгъаны игиди.

* * *

Алим кенгирекден окъуна, жол жанына кысылып, тохтап тургъан женгил машинаны кёрдю. Тюенене Эльзаны анга «тамбла ингирде ары-бери кетме, манга кьонакъ келликди...» — дегени «дыркъ» деп эсине тышдю. Ол аны арталлы бла да унутхан эди.

Къабакъ эшикни акъырын ачып, ичине алай кирди. Эльзаны терезелери бир заманда да болмагъанча жарыкъ жана эдиле. Аладан тышына ургъан жарыкъ арбазны да саулай жарытады. Юйге кирирге таукеллиги жетмеген адамча, Алим къабакъ эшикни къатында тохтап къалды. Юйден Эльзаны тауукъча къанкъылдап кюлгени эшитилди. Анга кьошулуп кюлген эр киши ауаз да чыкъды.

«Энди бу уа Эльзаны не кьонагъы болур?» — деп, Алим ичинден сагъышланды. Ол, шош-шош атлай, терезелени аллы бла ётдю да, эшикни юсюне барып сюелди. Биягъыча юйден Эльзаны жарыкъ кюлгени эшитилди. «Ол кефди, — деди Алим кеси кесине. — Мен алагъа кьошулуп этеригим жокъду. Андан эсе, билдирмей, чардагъыма кьутулургъа кюрешейим».

Алим эшикни акъырын тартып ачды. Аны ичинден къадауу этилип туюкъл эди. Алай Алим не бек сакъ болургъа кюрешди эсе да, Эльзадан кьутулалмады. «Мен жукълан тургъанлай, коридорда чибин учханны эшитиучюме», — деп ол кертн айтханды. Анга бу жол Алим толу ийнанды. Чардакъгъа кётюрюлюп бара тургъан жеринде, жер тубюнден чыкъгъанча, Эльза билегинден тутуп тохтады.

— Мен санга не айтханем тюенене? Кесинги быллай бир сакълатып, — деп, Алимге тырман да эте, аны юйге чакъырды.

Ала экиси да (Эльза аллында) кьонакъ отоугъа кирдиле. Аш-суу, шешала салынган столну артында олтуруп тургъан сазбет кишини кёргенде, Алим босагъа юсюнде тохтап къалды. Эльза аны да эслемей, алгъа ётюп кетди да, кьонагъыны къатына жетип, артха бу-

рулду. Алим босагъа юсюнде, бети да алгъасынып, сын къатып тура эди.

— Охо,— деди Эльза анга, ыразы болмай.— Не затха деп тохтап къалгъанса анда? Қир бери. Таныш болугъуз.— Эльза алай айтып, къонагъына ышарып къарады. Қъонакъ олтургъан жеринден ашыкъмай ёрге турду. Юсюнде дум-къара костюму аны сыфатына келишмей эсе да, юсюне жарашыпды. Башыны тѣппеси сыйдамды. Чачы жалан да къулакъ жанларында бла арт желкесинде къалгъанды, жыл саны эки жыйырма бла ондан атлагъан болса керек.

Ол олтургъан жеринден тургъандан сора, Алим да аны таба эки-юч атлам этди. Аякълары андан ары барыгъа унамагъанча, дагъыда тохтап къалдыла. Эльза Алимни бет халисин жаратмады. Қъонакъгъа жарыкъ туберге керек эди. Бу уа къалай эсе да бир тюрюу къарайды. Эльза тынгысыз болуп тебиреди. Алимни кѣз къарамын къонакъ кеси да жаратмай турады. Болса да ол аны билдирмей, ышарыгъа кюрешеди.

«Ганс» — деди Алим ичинден. Битеу ичи от къабынганча болду.

«Қишилигинг бар эсе, кесинги тый», — деп буюрду акъылы анга.

«Нек тынгылап турса? — деп къызды жүреги. — Излеген душманынг аллында! Сени намысынгы да, насыбынгы да аякъ тубюне малтагъан адам. Неге деп тынгылайса? Жыйырма бла бир жыл излейсе сен муну. Аллынга кеси келгенди. Огъесе уа, ол туююлду деп, ишекли болупму турса? Сен ол мутхуз кѣк кѣзлени къалай унутханса? Иги къарачы. Ол кесиди. Хайда, турма!»

«Сабыр бол... сабыр бол... Ол сенден энди бир жары да къутулмаз. Ашыкъма. Арталлы бла да ашыкъма. Жыйырма бла бир жыл тѣзгенсе, энди бир кесекге тѣз... бир къауум кюннге. Андан сора не этеринги кесниг билirse...»

— Танышыгъыз, — деп, Эльза Алимни къатына барды. Алим Эльзаны бусагъатчыкъда кѣргенча болду. Биягъындан бери ол аны кѣз аллындан думп болуп тура эди. Қъонакъны бетинден сора ол башха зат кѣрмей тургъанды.

Алим Эльзагъа кюлюмсюреп къарады. Сора эрлай

столну къатына барып, шампан къуюлуп тургъан бокалны къолуна алып, къонакъны бетине тутду.

— Мен бек хазырма, жүйюсхан, сизни бла танышыргъа.

— Мен да, — деп, къонакъ экинчи бокалны кётюрдю. — Вальтер... Вальтер Корт.

— Мени атым а — Алекс, — деди Алим, бокалын къонакъны бокалы бла къагъышдырып. Экиси да бокаларын бирден ичдиле... Алим ахырына дери, Вальтер а жартысын.

— Мени бла шагъырей болгъанынгы жаратмадынъ дейме, — деп, Алим къонакъгъа жарты къойгъан бокалын кёргюзтдю.

— О-о, алай а бош сунасыз, — деди Вальтер, столгъа салгъан бокалын жангыдан къолуна алып, — мен адеплиликни бийик багъалаучу адамма.

— Сыфатыгъыздан кёрюнюп турады.

Вальтер бокалын ахырына дери ичип бошады.

— Олтуругъуз. Ёре туруп турмагъыз. Ауузланыгъыз, — деди Эльза. Вальтер бла Алим бетлешип олтурдула. Алимни жюреги къутурду: «Ашагъанынъ, ичгенинъ да харам болсун! Не затха деп олтурдунъ? Дертинги жетдир!»

«Сабыр бол, сабыр бол, — деди акъылы анга, — «Ашыкъгъан суу тенгизге жетмез» дегенча этме. Шёндю сени нёгеринъ къызгъан жюрегинъ туююдю. Сен мен айтханы эт».

Алим аллында бокалын шампандан толтурду да, шешаны жерине салды. Аны ол этгенин Эльза арталлы бла да жаратмады. Ол ичгиден къонакъны бокалына да къуяргъа керек эди. Алимни этген ишин Вальтер да уллу адепсизликге санады. Алай не Эльза, не ол Алимге бир тюрлю гурушхалыкъ сездирмедиле. Жалан да Вальтер ичинден «хайуан» дегенни айтды. Эльза уа Алимни адепсизлигинден уялып, къонагъыны бокалына шампанни кёмюк этдирип, кеси къуйду.

— Не зат ючюн ичебиз? — деди Алим, биягъы бокалын къонакъны бетине тутуп. Эльза сейирге къалды. Ол Алимни бу жол болмаса, былай болуп бир да кёрмегенди. Жууашлыкъдан къалдыргъаны болмаучу эди. Адеплиги уа! Не болгъан эсе да, шёндю юйге киргенлей болгъанды анга. Къутургъан адамгъа ушап къалгъанды. Аны кебине башха адам киргенчады.

Эльза шампан бокалын кьолуна алды. Вальтер Алимни бетине жютю къарап тохтады.

«Кёремсе, ол сени таный турады. Бусагъат кесинги жойдураса. Андан алгъа бол. Ол хуржунуна узалса, санга кеч боллукъду. Ол сауутсуз айлана болмаз. Нек тураса? Серме шампан шешаны!» — деп, Алимни жюреги ёрге-ёрге урду.

«Сабыр бол, сабыр бол... — деди акъылы. — Ол сени танымагъанды. Таныгъан да этерик туююлдю. Шёндю аны жерине туугъан атангы алып келип олтуртсала да, ол окъуна танырыкъ туююлдю сени. Сен ашыкъма. Кесинги кьолгъа ал. Адепли болургъа кюреш. Жюрегинги хорла. Ол айтханни этме. Ол сени жангылтмай амалы жокъду. Къызгъан жюрек игилик бла аманлыкъны айыртлай билмеучюдю. Женгиллик этме..»

— Мен сени ючюн ичерге сюеме, — деди Вальтер Алимге, бокалын кьолуна алып. — Эльза сени юсюнден манга айтханды. Иги художник болгъанынги да эшитгенме. Мен фахмулу адамланы бек сюеме. Сени бла танышханлыгъыбыз ючюн!

— Сау болугъуз, жюйюсхан Корт, — деп, Алим жеринден ёрге турду. Вальтер бла Эльза да андан кёргенни этдиле. Алим бокалын терк бошатып, столгъа салды.

— Алекс, мен санга эскертирге сюеме, — деди Вальтер, бокалын кьолунда тутханлай. — Манга кеф болургъа жарарыкъ туююлдю. Рульде мен кесимме. Аны себепли, тилейме, мени къысмагъыз.

— Узакъмы барлыкъсыз да? — деп сорду Алим.

— Угъай, кьонакъ юйге барлыкъма. Алай иш анда туююлдю.

— Ангылагъанма сизни, — деди Алим. Вальтер да бокалыны башындан бир кесекчик уртлап, шинтигине олтурду.

— Алыкъа биз экибиз эркин ичерча заман табарбыз, — деди кьонакъ.

— Мен бек ыразы боллукъма, — деп жууаплады Алим.

«Неге соза тураса муну! Сен сакълагъан такъыйкъала жетгендиле».

Алим жеринден тура башлады.

«Къозгъалма. Олтур, — деп буюрду акъылы анга. — Ичгенинг да боллукъду. Энди кьошма. Бир затынги сездирме. Кьонакъгъа жарыкъ болургъа кюреш...»

Эртденликде башы къазанча къайнап, Алим алай уялды. Ач бөрюча, тегерегине жутланып къарады. Жарты-кърту кийинип, чардакъдан энишге чабып тюшдю. Эльзаны эшигин къакъды. Тюнене ингирде не болгъанын ол башына жыйышдыралмай эди. Аны эсиртген шампан туюл эди...

Эшикни къайтарып къакъды. Бююн ыйык кюндю. Эльза юйюнде болургъа керек эди. Ганс къайры кетди? Энди Алим аны къайдан табаргъа боллукъду?.. Башы тегерек айланып барады. Къанлы душманына былай тюберме деп аны эсинде да къайда болсун. Тюнене ол кесин къалай тыйгъанды? Анга сейирсингенден, къайтарып, къайтарып башын булгъанды. «Ычхындырыпмы къойдум, арабий? Анча жыл излей кетип, кълума тюшгенде не затха деп апчып кълдым мен? Ол мени танымагъанды. Таныса сездирир эди. Концлагерде аны мурдар кълзлерини аллы бла мени кибик къл минг кыйынлы этген болур. Ол аланы барысын да къайдан эсинде тутуп турлукъду. Кёремисе аны, адам ашаучуну! Атын да букъдуруп, ариу да кийинип айланганын. Фашист... Эльза аны къайдан таный болур? Ол аны бери нек келтиргенди? Мени бла танышдырыр ючюнму? Нек?..»

Ичинден алай оюмлай, ол эшикни дагъыда къакъды. Бу жол а ичинден Эльзаны ауазы эшитилди.

— Кимсе-е-е?

— Менме... Алекс.

Эшикни къадауу ачылды. Бу озгъан кече Алим чардагына къалай чыгып, жерине къалай жатханын эсине тюшюралмагъанды. Эльза да алай болур эди. Аны чачы тозурап, кълзлери кълбюпдюле.

— Кир бери, — деди ол Алимге, аягъы юсюнде ары бла бери чайкъала. Аны юсюнде халатындан сора абери си жокъду.

— Алыкъа аязмагъанса да, — деди анга Алим, сейирсингенча болуп.

— Къл ичип кългъанма тюнене. Сыйлы кълнакъл ючюн. Мен бусагъат кесими жыйышдырайым. Сен аргы отоугъа кир да, олтура тур.

— Мен алыкъа къл-бет жуумагъанма. Бираздан кирирге, — деп, Алим эшикни этип, арбазгъа чыккъды. Хауада анга хычууун кълрюндю. Санларына кълч киргенча болду. Башы бираз жайыккъды. Эльзагъа Гансны

сорургъа керекди. Ол къайры кетгенди? Къонакъ юйге барлыкъма дегени Алимни эсиндеди. Алай къонакъ юйле аз туйюлдюле. Къайсысында турады ол? Ишлеген да къайда этеди? Жашагъан жери уа къайдады?..

Ол затланы барысын да, Алим Эльзагъа сорургъа керекди. Ансыз ол шендю тынчлыкъ табарыкъ туйюлдю. Шендю ол къутурупду. Топ болуп чачылыргъа, окъ болуп атылыргъа, от болуп жанаргъа да хазырды. Ол кесин тыйып турады. Къызгъан жүреги не эсе да бир затны марагъанча, сагъайып тохтагъанды. Кёп жылланы жилигъан кезлерине къан чапханды. Ол тик къаяны къыйырына келип тохтагъанды. Артха жолу жокъду. Аллында уа терен жар. Энди аны жазуу былайдады: не ёлюу, не къалыу!

Алимни арбадан юйге Эльза кеси чакъырды. Ол къуру кесин жыйышдыргъандан сора да, кофе хазырлап, столгъа салып тура эди.

— Къонагъынг а къайда? — деп сорду Алим, кофе къуюлгъан мияла кружканы къолуна алып.

— Сен аны кёргенде къалай эсе да бир тюрлю болуп къалгъаненг. Мен сени сифатынгдан къоркъуругъум келген эди, — деди Эльза. — Сен аны жаратханмыса? Керти айт!

— Бек къууаниганма кёргениме.

— Ол да сени жаратып кетгенди.

— Сен аны эртдеденми таныйса?

— Угъай. Жангы танышларымданды.

— Къайда жашайды?

— Билмейме.

— Ишлеген а къайда этеди?

— Аны да билмейме.

— Сора энди сен анга туберик туйюлмюсс? — деп, Алим терк сорду.

— Нек тубемейме. Туберикме. Ол кеси табарыкъды бизни. Ол иги адамды. Санга кёп ахча алырча иш табаргъа айтханды ол.

— Манга уа нек?! — деп сейирсинди Алим.

— Мен тилегеним ючюн. Мен сени насыплы этер ючюн кюрешеме...

— Эльза, мени ючюн жарсыма деп тилейме мен санга хар замаанда да.

— Мен а тёзалмайма. Мен сени да, кесими да насыплы этерге сюеме. Сен букъдургъан этесе ансы, мени сюесе. Мен аны билеме. Мени жүрегим бек сезгичди.

Бизге кѣп ахча керекди. Бек кѣп. Алай болса, биз суй-генибизча жашарыкъбыз. Курортла! Тенгиз жагъалары! Тыш кыраллагъа жолоучулугъубуз!..

— Жюйюсхан Корт энди бери къачан келликди?

— Мен къачан кел десем да.

Алим сагъышланып къалды.

— Ол бери къачан келсе да, мен бек ыразы бол-лукъма.

— Алай эсе, мен анга айтырма,— деди Эльза, кыуа-нып.

22

Шахарны ишчиле жашагъан узакъ кыйырында, эртдеден бери тышы сюртюлмеген, терезелерини да бир кыауум кѣзлери ууалгъан эски кафелени (быллай кафеле мында кѣпдюле) биринде, бек кыйырда столда Эрих бла Алим, бирер кружка сыраны да алларына салып, ушакъ эте олтурадыла. Кѣп сигарет ичилгенден кафени ичи тумандачады. Терезелени форточкалары да ачыкъ-дыла. Алай ала тютюнню тышына тартып жетишдирал-майдыла. Алыкъа адамла да алай кѣп туююдюле. Иш-чиле ишден кыйтып башлагъан заманда толущуду кафе. Ол заманда хазна олтурур жер да болмаучуду. Сигарет тютюнден а кафени бир кыйырында олтур-гъанла экинчи кыйырындагъылары кѣрмеучюдюле. Бу-сагъатчыкъда туура алай туююдю. Алим бла Эрих бе-ри келгенде уа адам бек аз эди. Хазна дауур да жокъ эди. Энди дауур да уллудан уллу бола барады.

Алимни бла Эрихни ол затла бла арталлы да иш-лери болмагъанча, алай олтурадыла. Кеслеринден сора кафеде адам бары бла жогъун окъуна билмейдиле. Ал-ларында бавария сырадан толу ёре кружкаладан бирер кере уртлагъан эселе уртлагъандыла ансы, ала да ту-радыла, кѣмюклери да чѣгюп, шошайгъанлай.

Эрих Алимни хапарына сейирсингенден, аузун да ачып тынгылайды. Эшитмей къаллыкъ сунганча, стол-гъа бауурланып, бойнун алгъа созганды. Эрихни былай уллу сейирсиндирген Ганс туююдю. Аллай фашистле кѣпдюле. Уруш бошалгъандан сора ала кыауум заман-ны ичинде бугъуп туруп, артда бетлерин ачхандыла. Фашизмни отун жангыдан къабындырыгъа кюрешип айланганла да аладыла. Эрих аланы кѣплерин таный-ды. Германияны ишчи жамауаты алагъа кыажу кюре-

шеди. Аллай кюреши ючюн Эрих талай кере ишден да кысталгъанды. Аны Эрихге сейирлиги жокъду. Ол аны жүрек ачыууду, жүрек жарасыды. Аны сейир этдирген — Алимни къадарыды. Жарты айтылып къалгъан бир сейир жомакъны къалгъанына тынгылагъанча, тынгылайды ол аны хапарына.

Алим жарты сёзюнде тохтады. «Андан ары уа?» дегенча, шуёху аны кёзлерине къарады. Андан арысын а ким билсин. Биягъы жомакъ бир сейир жерине жетип юзюлдю. Алим энгда да айтырыкъ сунуп, Эрих бир ненча такъыйкъаны сакълады. Алим а аузун да ачмады. Аны кёз къарамы аллында сыра кружкагъа бурулупду. Бет къаны бузулупду. Эрих Алимни таныгъанлы, бу жолгъа дери аны былай болуп кёрмегенди. Огъурлу сыфаты кетмеучю жумушакъ мангылайы бузлап къалгъан жар ташха ушайды. Мудахлыкъдан иги ачылмаучу кёзлери уа элия жашнагъанча эте турадыла.

— Энди не этерге муратынг барды? — деп сорду Эрих. Алим, кёз къарамын аллында кружкасындан айырды да, шуёхуна къаш тюплеринден къарап бираз турду.

— Мени этерим бирди. Сен аны билесе.

Эрих шуёхуну дертли жүрегини шибиля кючюн энди сезди. Болса да, Алимни керексиз жоюлурун суймей эди.

— Угъай... угъай. Сен энди къан тёммей окъуна, юсюнде жалгъан айыбынгы кетераллыкъса. Ганс айтыргъа керекди тюзюн. Бир кесек адамлыгъы къалгъан эсе, ол сени акълар.

— Керек тюйюлдю! — деп, Алим столну жумдуругъу бла урду. Сыра кружкала ауаргъа аздан къалдыла. — Керек тюйюлдю манга аны акълагъаны.

— Сора сен дертликни жолун сайлап тохтагъанса?

— Тюзлюкню жолун, — деп тюзетди Алим немецли шуёхун.

— Мен сени жашарынгы сюеме. Сен ол мурдаргъа дерт жетдиреме деп, кесинги жояргъа боллукъса. Уруш бошалгъанлы кёп жыл озгъанды. Къанынгы суутур амалтын, бу мамыр кюнледе ёлмеклик неге керекди?

— Мени урушум алыкъа бошалмагъанды, — деди Алим, бети тюрленип. — Алыкъа мен Туугъан журтуму аллында кесими солдатлыкъ борчуму ахырына дери толтуралмагъанма.

— Жоюлурса деп къоркъама.

— Мени бир зат да тыяллыкъ тыйюлдю.

Кафени ичи халкъдан топпа-толу болгъанды. Дауурдан жукъ эшитип къарыу жокъду. Алим бла Эрх, столла аралары бла сыптырыла, тышына чыкъдыла. Исси хамадан чыкъгъанча, кёкюреклерин ингирги таза хауадан толтуруп, эркин солудула.

Бююннгю кюн да Алимни къайгъылы кюнлеринден бири эди.

23

Алим къамасын къойнуна букъдурду да, арсарсыз тышына тебиреди. Энишге тигелеучю тик атлауучлагъа жетгенлей, не эсе да бир затын унутхан адамча, ызына бурулуп, чардакъда межямыны ичине кёзлерин сюзюлтюп къарады. Ол жугъун да унутмагъан эди. Мында аны биргесине алыр заты да къалмагъанды — бир ыйыкъ алгъа Эльзадан жашыртын сурат архивин Эрхни фатарына ташып бошагъанды. Чардакъда аны жаллан да ундуругъу бла эски-бусху затлары къалгъандыла. Шёндю Алим артха алагъа сугъанакълыкъ этип бурулмагъанды. Туура ол кеси да ангыламагъанды артха не зат ючюн деп бурулгъанын. Ким биледи, мыйысыны бир гитче клеткачыгъы тынгысыз болуп: ызынга къарай кет... жашагъан жеринги энтда да бир кёр, — деген эсе уа. Алай окъуна болур. Энди Алим ёмюрюнде да бу чардакъгъа къайтып кирмезлигин толу биледи. Аман болгъан эсе да, ахшы болгъан эсе да, ол мында жашагъанды. Туугъан элини — Акъташны юсюнден уллу суратын да ол мында жазгъанды.

Алим тёшеги жыйылмай тургъан ундуругъуна къарады. Ким биледи, ол аны ючюнмю къайтышхан болур?.. Ундуругъу анга иесиз къалгъан журтну чачылгъан тыпырыча кёрюндю. Жюреги эригенча болду. Бу ундурукъ аны кёп ауур сагъышларындан солутханды. Атасын тюшюнде да ол бу ундурукъда кёргенди...

Тышындан машинаны сигналы эки-юч кере къайтарылып эшитилди. Ол Алимни къалкъыудан уятханча этди. Тик атлауучла бла терк окъуна энишге тигеледи. Эльза, арбазны ортасында сюелип, аны тынгысыз сакълап тура эди. Ол анга, аллай бир анда нек тургъанса деп, тырман этерик болур эди. Алай, Эльза тырманны орнуна, анга жарыкъ ышарып, къолтукъ тюбюне кирди.

— Бизни аллахыбыз бла да, сизни аллахыгъыз бла да санга игилик тилегенлей турлукъма, — деди ол Алимни тамакъ тюбуне бетин басып. — Сау-саламат къайтырынгы жүрегим сезип турады. Кюн сайын аллынга къарап турлукъма. Ашыгъып сакъларыкъма... Тансыкъ болуп сакъларыкъма.

— Ахшы, ахшы, — деп Алим, Эльзаны юсюнден айырып, къабакъ эшик таба тебиреди.

Жол жанында Алимге таныш къара «Форд» тохтап тура эди. Ол тюсюнлей анга барып, ал эшигин ачды. Руль артында олтургъан Вальтер Корт бла ол бир бирге баш ийип салам берди. Эльза Алимге не эсе да бир затла айтырға башлагъанлай, машина жеринден къозгъалды да, орамны ёрге зууулдап кетди.

Машина шахарны север жаны бла айланып, онг къолгъа бурулду да, андан Запад Берлинге баргъан кенг асфальт жолгъа чыкъды.

Эртделик эди. Кёкню чарс булутла жабыпдыла. Кюнчыгъыш жаны уа къаралыпды — анда къурум бетли аур булутла, кёкню жер бла къошулгъан кесегин тумалап, кёкню кёзюн да дуниядан жашырып тохтагъандыла. Кортну жанында олтургъан Алим, машинаны мияласындан эки кёзюн да айырмай, алгъа къарагъанлай барады. Қъарагъан этгенликге ол зат да кёрмейди — не асфальтны, не жол жанында тереклени, не кёкде боз булутланы. Аны акъылы башха жерге кетипди — уллу сагъышлагъа.

Бу кетип бара тургъан жолу аны къайры элте болур? Насыпхамы, ёлюмгеми? Алим аны билмейди. Алай ол эки жазыудан бири боллугъу уа — хакъды. Қъайсысы болса да Алимге башха туююлду. Ол излегенин тапханды. Жыйырма жыл излегенин. Биринчи кере Ганс Эльзагъа къонакъгъа келип кетгенден сора, сау ыйыкны кёрюнмей тургъанды. Аны ычхындырып къойгъан сунуп, ачыудан Алимни ичи къаралгъан эди. Алай Корт дагъыда чыкъды. Тас болуп кетген ыйыгъыны ичинде ол бошуна айланмагъанды. Тийишли учреждениялада Алимни юсюнден материалла излегенди. Алай жукъ табалмагъанды. Ол Алимни керти тукъумун, атын да тохташдыралмагъанды. Аны ючюн ол артыкъ уллу жарсымагъанды. Аллаи адамла ары дери да аны тузагъына тюше тургъандыла. Артда разведцентр аллайланы атларын тохташдыргъан угъай, ала жашауларында кеслери унутхан затланы окъуна табып, бетлерине

тутуучуду. Алим бла да иш алай боллугъуна Ганс не аз да ишекли туююлдо. Аны себепли И шахарда ол Алимни толу билирге артыкъ уллу кюч салмагъанды. Ол зат аны иши туююлдо. Гансны иши — разведцентрге адамла табыду. Талай жылладан бери Корт ол борчун айыпсыз толтуруп келеди. Ол тапхан сатхычладан ФРГ-ны ара разведкасы талай кертичи шпионланы хазырлагъанды. Ганс жалан да бир жол жангылгъанды. Чехословакиягъа жиберген агентлери, бара барып, кесин кырал властлагъа берип кюйгъанды. Аны ючюн Кортха тырман этип башлагъанларында, ол а: «Терслик менде туююлдо, сиздеди, — деп, разведцентрни оноучуларын терслегенди. — Мен тапдым, келтирдим. Аны жарарыгъын бла жарамазлыгъын а сиз тохташдырыгъа керексиз...» Энтда да алай бир зат болса, Кортну айтырыгъы алайды. Алимни да элтип ары бир ётдюрсюн да, ол дагъыда башха сатхычланы излерикиди. Разведцентрге не къадар кёп адам келтирсе, Ганс ол къадар бир байыгъады. Аны себепли, ол керекли адамланы излеп, Италиягъа, Испаниягъа, Бельгиягъа, Швециягъа, Франциягъа да барыучуду. Баргъан жеринден хазна кыруу да кыайтмаучуду. Запад Берлинде разведцентрни социалист кырааллагъа агентле хазырлаучу энчи школу Корт табып келтирген адамланы бегирек да ыразы болуп алыучуду. Корт сынаулу адамды. Ол чынтды фашистди. Анга аш да берме, суу да берме — жалан да коммунистлеге къажану кюрешмеге кюй ансы. Ол бютюн да бек Совет Союзну кёрюп болмайды. Къолундан келсе, ол аны бир урумгъа кюл этип кююудан артха турлукъ туююл эди. Аны себепли, СССР-ге шпион этип иерча, жараулу адам тапса, ол бютюн бек кыуаныучуду. Бусагъатда да аны кёлю кётюрюлюпдо. Кавказлыладан бирин тузагъына тюшюргенди. Ол бюгюн окъуна аны Запад Берлинге жетдирликди. Алимни разведшколда адамланы ёлтюрюрге да, диверсиялыкъ ишлеге да юйретирле. Андан сора уа...

Ганс руль артында ол затланы юсюнден сагъыш эте барады. Алимни уа эки кёзю машинаны ал мияласындан айырылмайдыла. Алай болгъанлыкъгъа, ала сокъур кёзлеча, бир затны да кёрмейдиле. Къанлы душманы жанында, руль артында олтуруп келеди. Ол аны жыйырма жыл излегенди. Тапды! Тапмаса да, жашаууну ахырына дери излерикиди эди.

Алимни къашлары туююлюпдюле. Аны кёзлерине тегерегинде дуня кёрюнмей эсе да, озгъан ёмюрю кёрюнеди. Вильнюсдагъы концлагерь акъылындан чыкъмайды. Ол аны бир кесекге унутхан окъуна этсе да, бир кесекден дагъыда къайтып келип, мыйысына орналып тохтаиды. Аллай чуруда аны бет къаны бузулуп, къаны къартыкъгъа сыйынмай тебирейди. Жесирле кёз аллында... Чабып барып, анасыны бутларына чёргелген жашчыкъ кёзлерине кёрюнюп тохтады. Юсюнде да сагелсагел узун халаты бла, арыкъдан жыякъ сюеклери тышына чыгып тургъан жашчыкъ, анасын ёлюмден жияп къутхарыргъа кюрешеди. Аны кёз жашлары, санларында къалгъан къаныны ахыр тамычыларыча тегюледиле... Алай фашистле анга жазыкъсынмайдыла. Жазыкъсыннганны кьой, аны аякъ тюплерине малтап, къуртну эзгенча эзип къояргъа окъуна хазырдыла. Гансны мурдар кёзлери анга жан алыучу ибилисни кёзлерича къарайдыла... Ма, Ганс энди Алимге бла аны къатында сюелген жесирлеге жанлады...

Алим, кёзлери да от чагып, Кортха суху бурулду. Ганс элгенип, машинаны тормозундан басды. Машинаны терк тохтагъанындан, ала экиси да алгъа сюрюшдюле.

— Вас ист мит ихнен* — деди Корт, сейир эте.

— Бир зат да угъай, — деп, Алим Гансдан артха бурулуп, жерине тап олтурду да, биягъы алгъа къарап тохтады. Корт, сёз къатламай, машинаны алгъа тебиретди. «Муну бу этгени не эди?.. Тутхан ауруууму болур?» — деп келди кёлюне.

Алим кеси кесине айып этип башлады. «Не тёзюмсюз адамма мен. Ашыгъыргъа керек туююлду. Бу уллу жолда, бу къадар машина жюрюген жерде... Алай жарамайды. Сабырлыкъ керекди. Ол менден къайры къутуллукъду энди? Аны да болур саууту. Сакълыкъ керекди...»

Биягъы концлагерь кёз аллына келди. Андан къачхан кечеси... шинжили темир чыбыкъланы, амалы тауусулуп, тишлери бла чайнап юзерге кюрешгени... этин, терисин сыдыртып, андан къутулгъаны... ызындан ит къуугъаны... ол аны жетип, экисини да талашханлары...

* Вас ист мит ихнен? (нем.) — Санга не болгъанды?

Саңлары титиреп, Алим кез кырамын машинаны ал мияласындан айырды да, башын сол жанында терезеге бурду.

Алим да, Ганс да шошайып барадыла. Тышындан жалаң да машинаны жалап ётген желни шууулдагыаны эшитиледи. Алим кызыгъан жюрегин басаргъа кюрешеди. Алай ол анга бойсунмайды. Алим Акъташны — туугъан юйюң да эсине тюшюрюп, бир башха оюмгъа кетиюню амалын излейди. Акъылына атасын да, анасын да келтиреди. Фатиматны тансыкълайды. Таңымагъан жашын таныргъа итнип, аны сыфатын кёлюнден кыурашдырып, кез аллына келтирирге да кюрешеди. Алай огъурсуз жюреги аланы бирин да жукъгъа тергемейди. Ол топча чачылып, Гансны машинасы бла бирге кюл этерге хазырды. «Тохта! — дейди Алим жюрегине. — Тохта. Ол энди менден кытуллукъ туююлдю».

«Не затны сакълайса да? Ол сени бир кере сатлыкъгъа атынгы чыгъарып, итни жашауун сынатханды. Энди уа экинчи кере сатлыкъ этерге алып барады!» — деп, жюреги богъурдагындан алады.

«Билеме, билеме, — дейди Алим жюрегине. — Билеме аны не мураты болганын. Манга бир кесек эс тапмагъа кыой. Сени хатангдан Бекболат бла да саламлашмай кетдим. Ол атасына ушамагъанды. Аны ниети тюздю...»

Машина уа барады. Кюн да кыара булутланы артларындан кыутулуп, ёрге кётюрюлгенди. Акъсылдым, жукъа булутла уа аны жарыкъ нюрюн тыялмагъанча, жан жанына чачылып башлагъандыла.

«Не десенг да жашау а игиди, — деп ахтынды Алим кёлюнден. — Не кыйын болса да, игиди ол. Алай, не медет?..»

Жол жанында мирзеу сабапла тауусулуп, агъач башланды. Энди былайдан ары — Запад Берлинге артыкъ узакъ да туююлдю. Агъач ичи бла бир пенча чакъырым баргъандан сора, Ганс газны басыуун кыюуп, машинаны жюрюшюн селейтди.

— Бир кесек солуюкъ, — деди ол Алимге.

— Солуюкъ.

Жым-жым жылтырагъан кыара «Форд», жол жанына кыысыла барып, акъырын тохтады. Бек алгъа машинадан Алим туюдю. Аны ызындан хуржунларын да кыармай, Ганс туюдю. Кеси кереклерине ашыгъып, эки-

си да терекле ичине ташайдыла. Жумушларын бошاپ, бирге жанлашдыла.

— Арлакьда ахшы ресторан барды. Ары жетсек, ауузланган да этербиз, — деди Ганс Алимге.

— Ахшы, — деп, Алим терекге аркьасын тиреп, жеринден тепмей тохтады.

— Не эсе да, Алекс, сени бет кьанынг бузулуп тургьанча кьрюнеди манга. Ауругьан ишми этесе? — деп, Ганс жарсыгьан адамча сорду.

— Угьай, жюйюсхан Корт, ауругьан жерим жокьду.

— Алай эсе кел. Рестораннга жетейик. Мен бек ачма.

— Тохта, — деди анга Алим.

Корт тохтады да, анга соруулу кьарады.

— Сен мени таныймыса?

— Сени?! — деп, Ганс сейир болду.

— Хоу... мени.

— Угьай.

— Бош танымайса. Мен а сени кьргенлей окьуна таныгьанем.

— Тамаша! Айт сора, билейим ким болгьанынгы.

Алим кьойпундан кьаманы чыгьарды да, аны Гансха кьетюрдю. Ганс кьаманы кькюрегине бурулгьан жютю кьыйырына элгенип кьарады.

— Неди бу этгенинг?

— 7019-чу тутмакь. Вильнюсдеги концлагерден.

Ганс, терк кьармашып, кьоюн хуржунуна узалды...

Агьачны ичинден биреуно тунукь ычхагьаны эшитилди. Алай ол ауазны терекледен бла, терек башларында учуп айланган кьанатлыладан башха жан эшитemedи.

* * *

Бир тауушлукь эртденлик эди: кьк чууакь, кюн да ариу тийип. Хауа алыкьа кьызмагьанды, жумушакь салкьын санланы кьаушалтады. Уллу шахар, жукьудан уянып, адамлары троллейбусла, автобусла бла да ишлерине ашыгьадыла. Кьеп кьатлы бийик юйлени кюннге айланган терезелери жашаудан кьууанчлы болгьанча, алтын нюрге бьеленип, жарыкь жылтырайдыла. Бу — Берлинни восток бьелюмюдю — Германия Демократия республиканы ара шахары.

Михаил Иванович Пензов, хар кюндеги адетича, бюгюн да шахаргьа эртде чыгьып, аны кьауум жерине ай-

ланып, энди ызына къайтып келди. Киоскдан алгъан бир ненча газетн да къолунда. Ол аладан бирин жарты ачып, анда не зат тапхан эсе да, къайтарып-къайтарып кёзлерине тутуп окъуду. Совет посольствону юйюню аллына жетгенде, аны къабакъ эшигин сакълагъан немцли милиционерле бла бир сакъаллы киши даулаша тура эдиле. Милиционерледен бири Пензовну кёргенлей, анга честь берип айтды:

— Бу адам ким эсе да, посольствогъа ийигиз деп тохтагъанды. Хапарына кёре, Запад Берлинден ётгенди бери.

Михаил Иванович бла сакъаллы киши бир бири бетлерине къарадыла. Сакъаллыны эки кёзю да уллу жанып, не эсе да бир затха алынып тургъан адамча болду. Пензов аны аллына жууукъ барды.

— Кимсе сен? Совет посольстводан не излейсе?

Сакъаллы киши, не эсе да бир зат айтырыгъы келип, аузун ачды. Алай, жукъ айтмай, тили тутулгъан адамча, эринлери тебе къалды.

— Кимсе сен, айт. — Пензов анга экинчи кере къатлап сорду.

— Салта! — деди сакъаллы киши. Пензов сейирге къалды.

— Кимсе сен?!

— Мен... мен 7019-чу тутмакъ.

Пензов уколдан элгенгенча элгенди, бир такъыйкъаны ичинде аны бет къаны юч, тёрт кере тюрленди.

— Вильнюс... 7019-чу, — деди ол, кеси кесине айтханча, жукъа эринлерини арасындан сёзюн акъырын эшитдирип. — Сен... сен... Алим...

— Хоу, ол менме.

Пензов да, Алим да, къучакълашып, бир бирден айырылмай, кёп турдула.

— Сора сен сауса. Мен а... — деди Михаил Иванович, ёню къалтырай.

— Саума, Салта, саума. — Алимни кёзлеринден тамгъан жиямукъ тамычыла бетин басхан къара тюклени юслеринде чыкъ тамычылача жылтырап тохтадыла.

— Кел, — деп, Михаил Иванович аны биргесине посольствону арбазына кийирди. Алим, жерге тобукъланып, къара асфальтны уппа этди.

— Не этесе, Алим?

— Да бу мени Ата журтуму жерини кесекчиги туюлюмюдю да. Мен анга къалай тансыкъ болгъанма, сен

аны билсенг эди, — деди Алим, Михаил Ивановични тюбюнден ёрге къарап, ёксюз сабийча термиле. Пензов анга жазыкъсыннгандан, жүреги такъыр болду. Ол, Алимни билегинден тутуп, жерден ёрге къобарды.

— Эх, Салта, сен мени къадарымы билсенг эди!

— Билирбиз, шуёхум, билирбиз. Мени атым Михаилды... Михаил Иванович Пензов. Мында, посольствобузда ишлейме.

Алим алыкъа кеси бла не бола тургъанын ангыламай эди. Бу такъыйкъалада аны аркъасына бичакъ бла урсала да, ол аны сезерик туююл эди. Салтагъа былай тюберме деп а къайдан эсинде боллукъ эди аны! Энтда да кюн алгъынча анга кюлюмсюрепми къарарыкъ болур?

— Бу эртденлик, не тукъум ахшы эртденлик эсе да, мени хайран этип къойду да, — деп, Пензов кюлунда газетлеге къарады. Ол аладан бирин ачды да, анда бир адамны суратын Алимни кёзлерине тутду. — Муну таныялмаймыса?

— Таныйма... Ганс.

— Сау къаллыкъ, ким эсе да, бирси кюн муну жол жанында, агъач ичинде бичакъ бла уруп, ёлтюрюп кетгенди.

Алим, жукъ да айтмай, кюйшундан къамасын чыгъарып, Пензовха кёргюзтдю.

— Къалай?! Сенми?! — деп, Пензов танг-тамаша болду.

.

Акъташ. Адилни эски ююю. Озгъан уруш ёксюз этген юйледен бириди ол бу тау элде. Адил уллу сермешнуден къайтмай къалгъанды. Аны къатыны Салихатны уа жашлыгъын къартлыкъ сыйырып, сыйдам бетин угужугу этгенди, жаулыкъ орпуна, башына чикиля чёретгенди. Ол урушда ёлген эрини жилиаун кёп жылланы этгенди. Заман дегенинг — уллу кюдуретди. Ол аны жүрек жарасын арталлы да сау этип кюймагъан эсе да, бек ачыгъанын тохтатханды. Анда-санда, бир жарсыулу кюнюнде, Адил эсине тюссе, эски жарасы алгъынча ачып, кёзлеринден жилиамукълары тамгъан кезнуулери да болуучуду. Алай, аллахха шукур болсун,

Салихат насыпсыз тиширюу туююлдо. Бююн аны юйюнде улуу кыуанч барды. Жашы Рамазан кыатыны Жаухар бла бирге отпускга келгендиле. Онекижыллык жашлары — Мурат да биргелерине.

Рамазан юйюрю бла Мурманскеде жашайды. Ол тенгиз флотну экипчи даражалы капитаныды. Уруш аны тенгизге элтген эди... Баренц тенгизге. Душман бла Рамазан анда сермешгенди. Тенгиз чынтды да ~~ур~~ жүрекли морякланы «жери» болганын Рамазан ол заманда кёргенди. Андан болур — ол кесини битеу жашауун тенгиз бла байлагъанды. Тау кыуш кыаяланы суйгенча, Рамазан да тенгиз толкыуиланы суйюп, анда кыалгъанды. Окыугъанды. Ёсенди. Энди уа кыралны суу чеклерин сакълайды.

Рамазан жыл сайын отпускасында юйюрю бла туугъан элине — Акъташха келмей хазна кыалмайды. Жюреги таулагъа тартдыргъанлай турады, кишилиги уа — тенгизге!

Кимни эсинде бар эди Рамазан быллай адам болур деп. Бююн а анга кепле сейирсинедиле. Жаухар а?! Ол кыыз заманындан эсе, бусагъатда арну кёрюнеди. Толгъан айча болгъанды.

Жаухар Акъташдан Рамазанны биргесине кыачып кетгенде, аны ызындан элде непча жараусуз сёз айтылгъан эди. Непча жыл жилигъанды аны анасы Лаулан. Жаухар кеси да толу ангыламагъан эди ол заманда не зат этгенин. Аны эки кёзюн суймеклик ау басып эди. Элинден, журтундан кыачып, жер этегине жол тартмакылык кыарангы таулу кыызгъа алай бош иш туююл эди. Алай, ол заманда Жаухар кесини жүрек суймеклиги ючюн отха секирирге да хазыр эди. Ол насып жолун ызлай чыкыгъан эди узакъ жолгъа.

Алай Лауланны жүреги уа энтда да чёкмегенди. Ол бек кыартайгъанды. Кёзлери да иги кёрмей башлагъандыла.

Лаулан Адилланы юйюне энтда да кирмейди. Ол юйге аны жүрегинде эски дерти алыкъа ёчюлмегенди. Ёчюлген да этерик болмаз. Киеую Рамазаннга окыуна тешилмеучюдуле аны кыашлары. Ол бююн, Адилланы юйге барып, ары жыйылгъан халкыны арасында олтуруп, жууукъла, ахлула бла кыууаныргъа нек жарамай эди! Угъай, Лаулан аягып ол юйге басарык туююлдо. Аны битеу Акъташ да биледи. Рамазан бла Жаухар да биледиле.

Салихатны бу кѳууанч кюнледе бетине нюр жайылып турады. Жашындан бла келининден тансыгын алып бошайлмайды Рамазан аны бек уллу кѳууанчыды. Ол битеу эл, битеу район, ол угъай эсенг а, битеу республика таныгъан жашды. Насыплы ана анга ёхтемленип насыплы болады. Салихатны Азамат деп гитче жашы да барды. Ол атасындан кѳарнында кѳалгъан эди. Энди уа хайт деген киши болгъанды. Нальчикде университетни бошап, элде зоотехник болуп ишлейди. Быйыл кѳатын да алгъанды. Ахлула барысы да Рамазанны тегерегине басыныпдыла: Дадаш, Фазика, Мария, Фатимат, Кѳанамат... Лаулан а анда жокъ.

Кѳанамат, Рамазанны бла юйге жыйылгъанланы селешгенлерине тыгылай, шош олтурады. Бир бирледе ол, ауур кючсюноп, мудах болады. Баям, аллай кезиуде аны эсине кѳарындашлары тюше болурла. Тейри кылычны бутакъларыча ала тёрт кѳарындаш эдиле. Кѳалгъанлары ёчюлюп, Кѳанамат жангыз кесн сюелип кѳалгъанды. Шёндю Ислам да, Адил да, Жюнюс да сау болсала эди, бююннгю кѳууанч башха тюрлю болур эди... аланы юслерине битеу эл жыйылыр эди. Райондан окъуна келир эдиле, аланы бетлерин этип... Хоу, Кѳанамат ол затланы юсюнден сагъыш этип олтурады. Ол терекде кѳалгъан жангыз бутакъгъа ушайды. Кѳарындашлары сау заманда ол кючлю болуучу эди. Гитчелейтин анасындан ёксюз кѳалып, ачлыкъ, жаланганчылыкъ богъурдагъындан кысып айланган заманында окъуна ол кѳарындашларына базынып эркеленген этиучю эди. Жалаан да эгечи Фазика кѳалгъанды. Ол да кѳартайгъанды. Дадаш кѳартайгъанча. Кѳарындашларыны ачыуу аны да тозуратханды. Урушда ёлген жангыз жашы Азрет а аны огъурлу жюрегин ауруулу этгенди. Азрет ёлгенди деп кѳагъыт келгенде, Фазика кѳалай таралып жилягъан эди. «Анга атылгъан окъ, анга тиймей, манга тийсе эди уа...» — деп сарнагъан эди факъыр ана. Фазика сынамагъан да не зат кѳалгъанды. Болса да аны жюрек халаллыгъы сакъланганды. Ол шёндю Рамазанига туугъан жашы Азрет кѳайтып келгенча, алай кѳууанып турады.

Фатимат а бу отоуда туююлдю. Ол Жаухар бла башха отоугъа кетип, энчи ушакъ этедиле.

— Кѳуру мени ийнакълап, кѳуру мени соруп тураса. Кесинги юсюнгден айт, аллахчу. Кѳалай болуп тураса, не болуп тураса? — деди Жаухар Фатиматха.

— Къалай болуп турлукъ супаса мени, — деди Фатимат, кючсюноп. — Турууум турууду. Езгерген зат жокъду.

Фатимат башын да аз энншге ийип, шош болду. Анга къарап, Жаухар да сагъышлы болуп шошайды. Ол Фатиматны хар несин да биледи — жүрек жарсыуун да, къаллай умутла бла жашагъанын да... Аны къадары ажымлы къадарды. Жаухар эри бла Акъташха келгени сайын, былай, бюгюнча, Фатимат бла энчи тюбешип, экинси да кёп хапар айтыучудула. Артыкъ уллу жангылыкълары болмаса да, ала кёп жылланы ичинде тюбешмей тургъан эгечлеча бир бири хапарларына сейирсинип тынгылаучудула. Бюгюн да алайды. Жаухар Фатиматха былтыр, бурунгу жыллада айтхан «жангылыкъларын» къайтарып айтханды — Мурманскени юсюнден, тенгизде кемелени юслеринден, Ленинградда консерваторияда окъуп айланган къызышы юсюнден, Рамазанны къуллугъууу бла аны шёхларыны юслеринден... Жаухар ол эски хапарларын айтырыкъ да болмаз эди. Алай Фатимат анга къоймай айтдырады. Жаухарны къадары анга сейирликди. Ол толу насыплды. Ким биледи, тенгини жарыкъ жашауу аны жаралы жүрегине ырахатлыкъмы бере болур? Алай окъуна болур. Фатимат кеси ёмюрюнде битеу тенглерини насыплы болурларын суйюучю эди. Ол насыплы адамгъа тюбесе, кесин да алай сунуп къууаныучуду. Жаухар а аны биледи. Фатиматны ыразы этер ючюн, ол анга не затны да айтып турургъа хазырды. Алай, Жаухар кеси да Фатиматны жүрек урууун тохтамай эшитип турлугъу келеди. Ол жүрек, Жаухарны ангылауна кёре, кесини ичине адамлыкъны бек бийик, бек огъурлу илишанларын сыйындыргъан жүрекиди. Алим ёлгенди. Аны битеу халкъ биледи. Жаухар да биледи. Алай жалан да Фатимат ёлтюрмей тутады аны жүрегинде! Сейир туюлюмюдю! Не тукъум адамды ол? Бусагъатда Жаухар Фатиматны мудах бетине къарап, аны юсюнден сагъыш этеди. Ол анга: «Къалай болуп тураса, не болуп тураса?» — деп, бошдан сормагъанды. Фатиматны кёпле тилегенлерин Жаухар биледи. Къаншауну да эшитгенди. Къаншау кеси да, аны эгечи Маржан да аны басхан ызын басып, ызындап тюшюп айланганлары да Жаухаргъа белгиледи. Ким биледи, былтырдан бери Фатиматны жүрегине тюрленюлюк кирген эсе уа? Ёлген адамны сакълап, жашаудан алдаулу болуп айланганын ангылагъан эсе уа?..

— Билемнсе, мен озгъан кече Алимни тюшюмде кёргенме, — деди Фатимат. Жаухар аны эки кёзюню элияча жаннганын эследи. Анга жаны ауруп, кёлю толду. «Угъай, ол аны бир заманда да унутурукъ туююлду. Къор болайым санга — сени таза соймеклигинге, адамлыгъынга».

— Аллах игиликге жораласын. Къалай кёргенсе?

— Мен бир бийик тауну юсюнде гюлле жыя айланганча болама. Кенгде бир ариу чагъып тургъан кызыгъылдым гюлню кёреме да, ары чабама. Ол башха гюлден бийик эди. Мен кеси ёмюрюмде аллай ариу гюлню кёрмегенме. Юзерге кёзюм кыймай, аны чапыракъларын къолум бла сылай, къатында олтурама. Бир заманда, къайдан эсе да мени атымы айтып кычыргъан ауазны эшитеме. Элгенип, жеримден къобуп, тегерегиме къарайма. Тилим тутулгъанча болуп, жууап бералмай къалама. Бир заманда, аргъы къаяны башында Алимни кёреме. Мен ары чабама. Экибизни арабызда терен къол — аны бери жанында мен, ары жанында Алим. «Фатимат, кетмей тур, мен бусагъат барама», — деп, кычырады ол. «Сен бери ёталлыкъ туююлсе, сакъ бол, кюнюм къуругъан, жыгъылгъан иш этерсе», — дейме анга. Ол къаядан энишге тигелерге къорешеди. Болалмайды. Бир заманда кёзюмден таша болуп кетеди. Мен аны къаядан кетген сунуп, кычырыкъ этип жилийма... Уянганымда кёзлеримден жилимукъларым бара, жүрексине тура эдим.

Аны айтып, Фатимат башында женгил гюлмендисин алып, аны бла мылы кёзлерин жапды. Жаухар, сакъалы къалтырай, Фатиматны кесине тартып, кёкюрегине кысды.

* * *

Къурманлыкъгъа элден кёп адам жыйылды. «Бу жол а той этдирмей къоярыкъ туююлме», — деп, Салихат ююне къобузчу да чакъыртханды.

— Кимни эсе да къарыулу къоллары Фатиматны белинден тутуп, ортагъа чыгъардыла. Артха бурулуп къарагъанында — ат кишнегенча, саулай тишлери да ачылып кюле тургъан Жандарны бетин кёрдю. Фатиматны тепсерге тартынып тургъан жери жокъ эди. Алай ортагъа бир чыкыгъандан сора, артха бурулуп кетерге да болмады. Аны юсюне уа Жаухар да: «Аллахчу, теп-

се», — деп, жалынып тохтады. Фатимат къалай этерге билмегенча, арсарлы бола тургъунчу, кёкюрегин да алгъа чюелтип: «Эй, къарс, жашла!» — деп, ортагъа Къаншау жанып чыкъды. Фатиматны андан жүреги элгенди. Арсарсыз артха бурулуп, ортадан кетерге умут этди. Алай адамла къоймадыла. Ол Къаншауну аллына, буюкъгъан да эте, жумушакъ сюзюлюп чыкъды. Къарсланы арасындан кимни эсе да: «Къаншау, ууат санларынгы! Аллах онг берсин!» — деген ауазла эшитилдиле. Анга жууап бергенча, ол аякълары бла полну асыры тепкелегенден, юйню иш да титиретди. Хойнукча бурула келип, эки кълун да Фатиматны аллында къуш къанатлача кеннге жайып, аны бетине от кёзлери бла жүтю къарап, чынтды жигитликни илишанларын кёргюзтюрге кюреше эди. Фатимат а аны бетине бир да къарамайды. Ол аллында силкинип тебирегенлей, Фатимат бир жанына бурулуп, тегерекге сюзюлюп, кетеди. Экиси да ким кимни арытыр дегенча тепсейдиле. Жаухар Фатиматха тамаша болуп къарайды. Алыкъа аны саны-чархы бузулмагъанды. Къыз заманындача къалай ариу сюзюледди. «Арабий, кёлю Къаншаугъа кетипми болур? Тохтарыгъы келмей тепсейди», — деди Жаухар ичинден. Кертиси бла да, аны тохтар халы жокъ эди. Хар кимни жүрегинде: Фатиматха не болгъанды? Быллай бир неге деп учунганды? — деген соруу бар эди. Къаншауну эгечи Маржан а жыйылгъан халкъны барысындан да къууанчлыды. Андан къаты къарс ургъан да жокъду. «Ишибиз къураллыкъ болур, аллах айтса...» — дейди кълунден.

Фатиматны бу жолча жүреги бла тепсегенин акъташчыла бир заманда да кёрмеген эдиле. Ол алай неликден болур? Неликден деп битгендиле анга къанатла? Бююн Жаухаргъа айтхан тюшюмю болур аны кёкге учургъан. Ким биледи аны да.

25

Фатиматны звеносу кёгет бахчаны тирлигин жыйып бошады. Алагъа болушургъа келген школчу сабийлеге да ыспас этип, Фатимат юйюне ашыкъды.

Мария тешек болуп жатханлы эки ыйыкъдан озуп барады. Фатиматны жүреги анга тынгысызды. Къызы Азинат кече, кюн да аны къатындан кетмейди. Алай болгъанлыкъгъа къарап турады. Фатимат Мария ючюн

къайгылыды. Ишни къыстау заманы болуп, онг тапмай тургъанды ансы, ол аны кѣз туурасындан кетерик туююл эди. Фатимат къатында болса, Мария жарыгъан этнучюю. Аланы жүректери бир бирге байлашхандыла. Аты-чууу чыкъмай къалгъан адамны несин сакълап турама деп, Фатимат эрге кетип къалса, Мария анга не терик эди. Зат да угъай. Ол алай этсе, ким биледи, Мария бююнлеге дери жашамазгъа да болур эди. Анга жашларын сау сундуруп, жүрек къарыу берип тургъан Фатиматды. Фатимат аны кѣз жарыгъыды, аны умутлу этип жашатхан олду.

Ишлерини ахырына чыкъгъан кюнлери болса да, бююнню кюн Фатиматха ауур кюнча алай кѣюннгенди. Ол юйюне арып келди. Азинат анасыны къатында олтуруп тура эди. Фатимат юйге киргенлей, Мария жастыгъындан башын кѣтюрдю.

— Бююн а эртде келдинг да, — деп къууанды Мария.

— Ишни бошагъанбыз, анака, — деди Фатимат.

— Иги эди да. Энди солугъан да эт ансы, аман болуп тураса.

— Мени ючюн жарсыма, анака. Сен аягъы юсюнге болсанг эди, ансы солугъан а иш туююлдю.

— Мени хатам жокъду, келин.

Бу кезиуде юйге, къолунда да гитче чемоданчыгъы бла, жарыкъ ышара, жаш къыз кирди.

— Кел, Роза, кел, — деп, Фатимат бла Азинат жерлеринден къопдула. Роза, аз уяларакъ да болуп, саусузну къатына барды.

— Гелляка, бююн а нечиксиз?

— Къор болайым жанынга, къызым, игиме.

— Энтда да бир укол этейим да, бююн да иги боллукъсуз, — деп, медсестра чемоданчыгъын шинтик юсюне салып ачды. Фатимат бла Азинат бирси отоугъа чыкъдыла.

— Азинат, энди сен бар. Юйюнге къара, — деди Фатимат къайын къызына. — Аллах айтса, анака иги кѣюннеди.

— Хау, бююн а мажалды...

Ала алай сѣлеше тургъунчу, Роза чемоданчыгъы бла Мария жатхан отоудан чыкъды.

— Жанынга болайым, сен дохтурса, къалайды анам? Букъдурмай айт, — деди Азинат анга.

— Игиге айланнганды. Анга шѣндю тынчлыкъ керек-

ди. Кече къатында турабыз деп жукъусун бѣлмегиз. Жукъу саусузгъа уллу дарманды.

— Къор болайым санга, — деди Азинат, медсестраны ийнакълап. — Серго келгенлей, биз бир кюнню да болжалгъа саллыкъ туююлбюз. — Азинатны ол сѣзлери Розаны бетин къулакъларына дери къызартдыла. Къыз, уялгъандан, башын энишге тутуп, эшикге тебиреди.

— Уялма, — деди Азинат анга. — Бизден неге уяласа?

Азинатны бла Розаны ашыра чыккыган Фатимат ызына къайтды да, барып Марияны ундуругъуну аллында шинтикге олтурду.

— Жашларымы кѳрмей ёлюп кетеме деп къоркъуп тура эдим да, аллахха шукур болсун, дунягъа къайтыша башлагъанма, — деди Мария. Фатиматны жюреги такыр болду. Марияны къарыусуз къымылдагъан эринлери дагъыда не эсе да бир зат айтырыкыча, Фатимат сагъайып сакълады. Алай ол жукъ айтмады. Анга Фатимат да жууап къайтармады. Ол аузун ачханлай, ёрге ургъан жюрегин тыялмазлыгъын билип, тынгылауну андан ийди.

— Серго келликди деген эдинг да, нек келмей турары ол? — деп сорду Мария бир неича минутдан сора.

— Келликди, анака.

— Къачан?

— Энди кѳп турмаз. Бу ыйыкъда келирге керекди.

— Теркирек келсе эди. Бюгюн кюндюз къалкыгъанымда, Элдарны келип кѳргенем. Аны келлигине кѳрюнген болур.

— Болур, анака, болур. Мен санга бусагъат аш-суу этейим. Не ашаргъа сюесе?

— Кѳп болмай ашагъанма. Азинат бир иги илибижи этип келтирген эди да, суююп ашагъанма.

— Охо алай эсе. Сора жукълаяла эсенг, жукълагъан эт. Розачыкъ санга жукъларгъа керексе деп кетгенди.

— Ол къалай иги къызды. Серго келгинчи аны бирле учуруп кетерле деп да къоркъама.

— Къоркъама, анака. Ала бир бирлерин бек сюедила.

— Бекми дейсе? — деп сагъышланды Мария. — Бек сюе эселе игиди. Ол насыпды. Дуняда керти суюмекликден уллу насып жокъду.

— Алайды, анака, алайды.

Баям, Марияны эсине бу чурулада Ислам тюшген болур эди. Ол башын онг жанына буруп, кѳзлери иги

кёрмеселе да кьабыргьада эрини кюйюз юсюнде тагылып тургъан сураты таба кьарады. Эки жашыны суратлары да атасыны эки жанында тагылып эдиле. Мария алагъа кёп кьарады. Сора, Фатиматха бурулуп айтды.

— Кюбюрден жашланы кийимлерин чыгъарып, бери берчи.

Фатимат, сёз да кьатламай, жеринден турду. Барып, Марияны ундурукъ аягъында кюбюрню ачды да, Алимни бла Элдарны кийимлерин андан чыгъарды. Кьоллары алагъа тийгенде, санлары кьалтырады. Ол аланы Марияны аллына алып келди. Мария, артхаракъ туруп, жууургъаныны кыйырын ёрге кётюрюп, кийимлени ары салдырды. Фатимат, ол затны жүреги кётюралмай, юйден тышына терк чыгып кетди. Биягъы халжарларына кирип, жаны тарала жилиды. Халжарда сюрюуден кьайтырыкъ анасын сакълап тургъан бузоучукъ, бара барып, кесини жумушакъ жухчугъу бла Фатиматны бетинден ийисгей кетип, сора тили бла аны мангылайындан жадады.

Фатимат, жилий кетип кёлюн чёкдюрдю да, юйге кирди. Мария жатхан отоуну эшигин акъырын ачып, ары кьарады. Жазыкъ ана сабийлери бла жатханча, жашларыны кийимлерин ёшююне кысып, жукълап тура эди.

26

Бюгюн Гюренде Черен районну эл мюлкюнде ишлеген алчыланы кенгеши бар эди. Фатимат эрттенликден окъуна Акъташны делегациясы бла ары кетгенди. Бюгюн ары барыргъа аны жүреги тартдырмай эди. «Нек эсе да бурнум бир бек сүйюнюп турады», — деп, ызына кьарай-кьарай кетгенди.

Мария аягъы юсюне кётюрюлген кибик этгенди. Ары-бери айланырча кьарыу кирмеген эсе да, кеси аллына юйден арбазгъа чыгып, ызына кьайталады. Эртденли Азинат да анга келип кетгенди. Ол кетерик да туюл эди.

«Мен кьатымда адам сакъларча саусуз туююлме энди. Бар да, юйюнгде ишлеринге кьара», — деп, Мария кесн кьоймагъанлай, аны ызына кьайтарып ийгенди.

Сентябрь айы болгъанлыкъгъа, кюн, башха болмай, жай чилледеча кьыздырады. Азинат кетгенден сора, Мария арбазда юй салкъында бироз олтурду. Жарыкъ-

да тургъандан туйюл эсе, кёзлери къалын тумандача, жукъ кёрмей къалдыла. Аны юсюне уа жүреги да къарыусуз этип тебиреди. Олтуруп болмазлыгъын сезди да, жеринден къобуп, къабыргъаны къармай юйге тебиреди. Абына-сюрюне, жатхан жерин кючден бла бутдан тапды. Аягъында чарыкъларын тешип, ундуругъуна тыянды. Бир кесекден эс табып, теке къалкъыу эте башлады. Юйню эшиги ачылгъанча таууш эшитилип, адыргы къалкъыуундан аязды. Азинат къайтып келген сунду ол. Аны себепли жукъ да сормады. Алай, келген адамны аякъ тауушундан, ол аны Азинат болмагъанын ангылады да, башын жастыкъдан кётюрдю.

— Гелляка.

— Оу, кюнюм! — деп сескенди Мария. Аны ау басхан кёзлери, адыргыгъа къалып, юйню ичин къармадыла. — Қъор болайым, жашым, сенмисе?

— Менме, гелляка.

Ол Серго эди. Қъарт геллясын тансыкълап къучакълады.

— Сыфатынгы кёрлюгем да, кёралмайма, балам, — деп, Мария амалсыздан Сергону бетин къол аязлары бла сылап кюрешди.

— Геллякачыгъым, сен аурупму тураса!

— Угъай, балам, угъай. Мен сау болгъанма. Жанынга болайым. Қъалай иги этдинг келгенинги. Қъор болайым санга. Бююннге къарап тургъанча, ананг да юйде болмады да. Сени аллынга къарай, эки кёзюн жолда тауусханды ол да, жазыкъ.

— Қъайры кетгенди?

— Районнга. Жыйылыу барды деп ары алып кетгендиле.

— Охо, къайтыр... Гелляка, мен бусагъат, — деп, Серго бирси отоугъа чыгып кетди да, анда къойгъан чемоданын алып, ызына къайтды. Ол аны ачып, ичинден жумушакъ тибит жаулукъ чыгъарып, геллясыны къолларына берди.

— Муну санга къышда сууукъ болмай турурса деп келтиргенме. Оренбургда этедиле быллай жаулукъланы. Мен болгъан жерде.

Мария, кёрген эгенча, жаулукъгъа башын ийип, анга къарап бираз турду да, сора аны бла бетин жапды. Ол алай огъурлу жүрегини къууанып сарнагъанын Сергодан букъдурур ючюн этгенлиги эди. Шёндю аны къарыусуз жүрегине не гитче затчыкъ болса да жетип

кьалады — иги игича, аман аманча. Сергону саугъасы уа анга гитче затчыкъ туююл эди. Жаулукъ кеси угъай — жашындан туугъанны анга этген хурмети эди аны жүрегин ёрге урдургъан. Ол бу такъыйкьалада кесин дунияда бек насыплы адам сунду.

— Къалай иги болду келгенинг. Къайгъыларымы чачдынг, балам, — деди Мария, ёню къалтырап.

— Сен жиялгъан нек этесе, гелляка?

— Бош алай. Санга къууаннгандан. Санга тансыкъ-лыгъым жүрегиме сыйынмагъандан.

— Гелляка, мен да санга тансыкъ болгъанча, бир адамгъа тансыкъ болмагъанма.

— Къор болайым жапынга, балам. Сау бол, бу жаулукъну келтиргенинг ючюн да. Сен муну алама деп, ашар жерингде ашамай да къалгъан болурса...

— Угъай, угъай, гелля. Сен аны ючюн жарсыма. Мен энди хакъ алама.

— Къалай? — деп сейирсинди Мария.

— Окъууну бошагъанма. Энди ишлеп башлагъанма. Мария сагъайын сагъышланды.

— Сора сен къайда ишге киргенсе?

— Анда, окъугъан жеримде.

— Тохта, сен энтда да арымы кетериксе?

— Хау, гелля. Мен сизни кёрюп къайтыргъа деп бир къауум кюннге келгенме.

Мария мудах болду. Ауур кючсюндю.

— Мен а алай сунмаучем, балам. Окъууунгу боша-санг юйюнге турлукъ сунуучем.

— Да, геллякам, мен лётчикге элибизде турургъа деп окъумагъанма.

— Хау, балам, хау... къуш бала кёкде учаргъа деп тууады.

— Сау бол, геллякам, фатыуангы бергенинге. Анала сенича уруш жойгъан жашларына жиялй, сокъур болмаз ючюн, сабийле, менича, аталарын танымай къалмаз ючюн биз чеклерибизни къаты сакъларгъа керекбиз.

Сергону ол сёзлери Марияны жүрегин такъыр этдиле. Тюкюрюгюн жута, жиярыгъын кючден бла бутдан тыйды. Ол бу такъыйкьалада бир тюрюк къайгъысын да эсине келтирирге суймей эди. Сергогъа къаушалып тургъан жүреги энтда да алай къаушалгъанлай бираз турса сюе эди. Аны себепли, къаты болургъа кюрешди.

— Аллах адам улусуна энди ол зарауатлыкъны сынатмасын, — деди Мария, тура кетип.

— Гелля, жаулагъа ышаныу жокъду. Алыкъа бизге кёкюреклерин кёндюрюп тургъанла аз туююлдюле.

Бу кезиуде эшиклени да кенгиге ачып, юйге Къанамат жел этдирип кирди. Ол Сергогъа эки кучагъын да кенгиге жайып тохтады. Аны кьууанчдан толу кёзлери кеслерини жарыкълары бла саулай юйню ичин жарытханча болдула...

Ингирде, бети жашнап, райондан Фатимат да къайтды. Жашыны келгенин ол эл кыйырына жетгенде эшитген эди.

27

— Мындан артха созаргъа керек туююлдю, — деп Къаншау, къайгылы халда, олтургъан жеринден туруп, юй туююнде ары бла бери барып тебиреди.

— Да мен не этейим? — деди аны эгечи Маржан, эки кьолун да жайып. — Мен билген амал бла кюрешеме...

— Угъай, угъай, — деп, Къаншау аны аузуна чапды. — Мен санга ийнанмайма. Дунияда тиширыу этмезлик жокъду. Сен хайт десенг, бары да тап боллукъду.

Маржан, кючсюннген да эте, жерге къарады. Къарындашына жаны ауруйду аны, алай ол не этсин. Фатимат унамайды. Халкъ жыйылып жеринден тепдиралмагъан ташча, юйюнден ары-бери тебер умуту жокъду. Маржан Фатиматны кесини жууукъларындан сора да, аны эрини жанындан жууукълары бла да сёлешип кёргенди. Аладан бири да угъай демейди. «Фатимат кеси жаны суюгенлей этсин», — дейдиле. Къарындашы Ахмат а, эгечини Къаншаугъа барып, башын жарашдырып, юйдегили болуп тохтарына бек ыразы окъунады. Ол анга: «Эрсиз къатынны эрге баргъаны кьуру санга тёре туююлдю. Мындан бек къартайгъышчы жеринги табаргъа керексе», — деп, акъыл сёзюн айтып кюрешгенди. Алай Фатимат анга да тынгыламагъанды. Къаншау а кьоймайды. «Ол болса болур, ол болмаса ёмюрде къатын аллыкъ туююлме», — деп тохтагъанды. Къаншау арт чурулада биле-биле азгъанды. Аны аздыргъан Фатиматды... анга кьызыу суюмеклиги. Къаншау битеу элни аузуна тюшгенди. Тили кичип айланганладан къайсысы эсе да анга — Зухрасыз Тахир — деп атагъанды. Ол ат анга чырмауукъча жабышханды. Къаншау аны ючюн уллу гурушха да болмайды. Фатимат ючюн анга не да айтылсын — ол барысына да тёзерикди.

Маржан а ол затланы барысын да биледи. Қъарындашына болушур ючюн ол Фатиматха аууз сууун къуртхунчу жалынып азым кюрешгенди. Аны унамагъанын Маржан къарындашына айтхан этгенликке, ол анга ийнанмайды. Ийнанмагъаныны да себеби барды: Қъаншау кеси Фатимат бла сёлешсе, ол анга не хау, не угъай деп жууап бермеучюдю. Қъуру да тынгылагъанлай туруучуду. Сора, унамай эсе, ол алай нек этеди? Угъай деп нек къоймайды? Алай айтмай эсе, аны анга бир умуту болур. Жалап да аны акъыл сёз бла ийлерге керекди — тонлукъ терини ийлегенча. Ол зат а Маржанны къолундан келликди. Аллах анга башха насыпны бермеген эсе да, тилни уа бергенди.

Қъаншауну акъылы да, оюму да алайды. Ол Фатиматдан толугу умутлуду. Эгечин кюн сайын аны ючюн къысып кюрешеди.

— Бусагъатда бек тап заманды, — деди Қъаншау эгечине. — Мария да аягъы юсюне болуп, жашы да юйюне келип, къууанып тургъан заманды. Адам этер ишине аллай кезнунде таукел болуучуду. Ангылаймыса сен аны?

— Ангылайма, ангылайма, — деп Маржан, олтургъан жеринден къобуп, эшикке ал бурду.

— Хайт де. Сакълап турлукъма сени, — деди Қъаншау эгечини ызындан.

Маржан къарындашыны юйюнден чыкъды да, Фатиматланы юй таба тебиреди. Тышында къарангы эди. Былай кечгиде адам адамны юйюне хазна баргъан да этмеучюдю. Маржан да барлыкъ туююл эди — амалсыз болуп барады ансы. Бармай къалса къарындашыны кёлюне тиерикди.

Қъаншауча, Маржан кеси да арталлы бла туююлюп туююлду. Адилни юйюнде Фатиматны Қъаншау бла арыгъынчы тепсегени бошдан болмаз эди. Андан бери Маржан аны бла дагъыда бир сёлешип кёрюрге итинип тургъанды. Алай Марияны ауругъаны чырмау болгъанды. Эртде, кеч болса да, Маржан Фатимат бла энтда да бир кере сёлеширге керек эди. Сёлешгенде да алай бош угъай — ахыр кере! Не ары, не бери болурча. Ким биледи, ол бу жол умутуна жетип къаллыкъ эсе уа! «Фатиматны башында бир кесек акъылы бар эсе, энди мындан кёп аякъ тиреп турмаз. Акъылы жокъ эсе уа, не этерикбиз. Турсун алай, оту ёчюлген от жагъасын сакъласын да», — деп къызды жюрегинден Маржан. Ол,

кызыуу бла келип, Фатиматны эшигин кыакъды. Эшик терк ачылды.

— Сенмисе, Маржан?.. Серго келген сундум. Кел, кел... кир, — деп, Фатимат аны юйге чакъырды. Маржан юйге жарыкъ болуп, жашнап кирди. Шендю аны кёрген, биягында кыарындашыны юйюнден тѣппеленип чыкъгъан Маржанды деп бир киши да айтмаз эди. Ичи огъурсуз болса да, ол кесини бет кыанын алакат терк тюрлендирди. Фатиматны кыучакълагъан окъуна этди. Аны жарыкылыгына кыошулуп, Фатимат да анга жууукъ адамынача ачылды.

— Серго уа кыайры кетгенди дейсе? — деп, Маржан жарыкъ сорду.

— Атасыны кыарындашы чакъырып кетгенди бюгюн.

— Кыанамат аны жаныча кѣреди. Чакъырмай кыоярыкъ туююл эди. Кыой сойгъан болур. Иги этеди, аллахакына. Ол Сергогъа ата ѳксюзлюгюн сынатмай барады. Битеу элибиз анга аны ючюн окъуна кыаллай бир ыспас этеди! Мария уа кыайда кѣрюнмейди, харип?

— Жукълагъанды ол.

— Сергону келгени аны сау этип кыойду дейме, ахырысы.

— Аны айтсанг а, — деди Фатимат, кыууанчлы болуп. — Аны алай тирилгенине мен битеу кыайгыларымы унутханма.

— Кет, кет аллахчю, кыайгыларым де да тур. Не кыайгынг барды аллай бир. Кесинге кесинг кыайгы туудуруп турма. Сергонг кеси бир эл багыасы жашды. Аллай жашым болса, аллахакына, жерге туюшмей, кѣгде учуп айланыр эдим. Ол орамгъа чыкъса, анга кыараргъа халкъ тышына тѣгюледи. Лѣтчик кийимлери да кыалай ариу жарашадыла аны ол субай санларына. Кертти айтама, Кыаншау ѳлмесин.

Кыаншауну атын эшитгенде, Фатимат элгенигенча болду. «Сен биягы ол иш бла келген болурса», — деди Фатимат ичинден.

Маржан асыры кѣп жаншай эди. Алгъа Фатимат анга кѣл салып тынгылап турду. Алай артдан артха уа, эригип тебиреди. Болмачы затланы кѣп айта эди Маржан. Ол кеси да сезгенди керексиз сандырагынын. Алай, келген жумушун айтыргъа бир да эби туюшмейди. Аузун жапмай кюрешгени да аны ючюндю. Сѣз сѣзню айтдырады деген жорукъ былайда, нек эсе да, жолун

тапмайды. Ол а Маржанны ичин кюйдюрюп барады. Фатимат аны хапарына иги кьошулмайды. Жууап этер жеринде тынгылап кьоюды.

«Угъай, былай бла уа иш барлыкъ тюйюлдю», — де-ди Маржан ичинден. Заман да кечди. Серго да келир да кьалыр. Ол келсе, Маржан ачыкъ сёзлю болалмаз. Аны себепли, башларгъа керекди. Бусагъатчыкъда окъу-на... Къалай бла, не айтып?

— Фатимат, мени келгениме ыразы болмай тургъан-ча кёрюнесе.

— Оу кюнюм, ол айтханынг а неди! — деп, Фатимат сейирге къалды. — Мени сенден суйген тенгим да жокъ-ду.

— Мен да аны билип келгенме... — Маржан жётел этди. — Сёз тауусургъа деп келгенме.

— Не сёздю ол?

— Къой, аллахчу, билмегенча этме. Жарлы къарын-дашымы къабыргъа сугъарыкъ тюйюл эсенг, мындаи кёп термилтме аны.

Фатимат башын энишге тутуп тохтады.

— Жашынг да биргенге турмазлыкъ хапары барды. Сора сен бу къарт къатын бла бу босагъаны сакълап къачаннга дери турургъа умут этесе? Къаншау санга аманлыкъмы этерик сунаса. Бир аллах, сени да, Мария-ны да кёз гинжисича тутарыкъды ол... Неге тынгылай-са? Айт бир зат. Урушдан эри къайтмай къалгъан жангыз сен тюйюлсе. Кесинги быллай бир инжитип тургъандан не хайыр?.. Заман не уллу жараны да сау этеди... уруш бошалгъанлы уа нелляй бир заман озгъанды. Къой, былай этип, жарыкъ кюнлеринги туман-нга басдырып турма. Биз да ауара болуп айланабыз. Къарындашым сенден башханы аллыкъ тюйюлдю. Ол сени суйгенча...

— Ах, кюнюм, Маржан, сен къалай ангыламайса мени! — деп, Фатимат тенгини аузуна чапды.

— Ангылайма, Фатимат. Асыры бек ангылагъандан келгенме ансы, келген да этмез эдим.

— Угъай, сен мени ангыламайса, — деп ахтынды Фатимат. — Кёлюнге тиймесин, Маржан, мени эрге барыр акъылым болса, эндиге дери турмай да барыр эдим. Къыйнама мени. Кесинги жюрегинги да аурутма. Ол жумуш бла келген эсенг, бош келгенсе.

Маржан олтургъан жеринден ачууланып турду.

— О, улуу аллах, сен болмасанг, ёлген адамны сау этип тургъанны ким кёргенди!

Фатимат жүрексинип, эки кёлу бла да бетин жапды. Аны кёулакъларына эшикни «тарх» деп этилгени эшитилди. Ол кеси кесин тыялмай, столгъа бауурланып, кёп жияды. Жияй кетип, башын кётюрдю. Къабыргъада Алимни сураты анга къарап тура эди. Ол Фатиматха бу жол бек мудах болуп тургъанча кёрюндю. Фатимат, жеринден акъырын туруп, аны аллына барды.

— Къоймайла мени, наным. Санга ёлгенсе дейле. Сен былай мудах болма, жаным. Экибизни суймеклигибизни мен ёмюрде да сатмам. Санга кертичилигими дунияда бир киши да бузалмаз. Наным, жаным, сен ёлгенсе деп мен ийнанмайма. Сен манга хар заманда да сауса...

Эшик къагъылды. Фатимат жыйрыгъыны этеклери бла кёз жиялямукъларын сыйпады. Серго кёз жашларын кёрсе, нек жиялгъанса дер да, тынчлыкъ бермез. «Маржанны ызындан мен эшикни къадауун салмагъанем. Тыш адамча эшикни нек къагъып кюрешеди бу», — деди Фатимат кеси кесине. Кече ортасы болгъан эди. Баям, бу кезиуде элде, бу юйде болмаса, чыракъ да жана болмаз эди. Фатимат, барып, эшикни кесине тартып ачды. Ол босагъаны ары жанында сюелип тургъан сакъаллы кишини кёргенде: «Оу кюнюм!» — деп, хахай этип, артха турду. Къоркъунган жүреги тамагъына жетип тохтады. Коридорда къарангы эди. Аны себепли жолоучу Фатиматны эслеп кёрмей эди.

— Кечгинлик бер, — деди сакъаллы киши анга, башын ийип. — Мен кеч жолоучума. Такси бла келип тюшгенме шёндю. Чырагъыгъыз жанып эди да, андан бурулгъанма.

— Киригиз юйге.

— Угъай, сау бол, эгечим. Мен Эменланы Исламны юйюн излейме.

Фатиматны санлары, аякъ тюплеринден тебиреп, тёпесине дери жызылдадыла. Тили тутулгъанча, аузундан сёз чыгъаралмай, не эсе да, бир тюрюю болуп къалды. Аны бла бирге кёулакълары да улуу чуулдадыла.

— И-и-Исламны юйю буду.

— Будуму?! — Сакъаллы киши, босагъадан арсарлы болуп кирди. — Сен кимсе да сора?

— М-мен Исламны ке-келиниме.

— Фатимат! — деп, сакъаллы киши аны юсюне алы-

нып тохтады. Фатимат артха тентиреп, ауа башлагъанлай, сакъаллы киши, аны билегинден тутду.

— Фатимат... — деди ол, ёню къалтырай. — Фатимат!..

— К-кюнюм алыннган, сен кимсе?!

— Танымаймы къалдыңг? Мен Алимме.

Фатимат аны кёкюрегине жапланды. Андан ары ол не болгъанын да билмеди. Эсин жыйып, кёзлерин ачып къарагъанында, диваннга сыртындан жатып тура эди. Сакъаллы киши да аны аллында тобукъланып, башындан сылай.

— Оу кюнюм, бу мени тюнюммюдо, тюшюммюдо! — деп хахайлады Фатимат. Аны кычырыгъына бирси отоуда, жукълап тургъан Мария элгенип уянды.

— Келин, не болгъанды санга, — деди ол. Аны эшитгенлей, Алим окъча атылып ёрге турду да, тегерегине бурулуп къарады.

— Анам, анам, къайдаса сен?! Ауазынгдан таныдым мени сени!

— Балам... балам! — деди Мария жалан кёлеги бла ундуругъундан жуургъаны къатыш тюшюп. — Мен телими болгъанма. Не этеме мен. Къулагъыма уллу жашымы ауазы эшитилди да.

Алим анасыны отоууна кирди. Мария юйню ортасында сюелип, армау болуп тура эди.

— Келин сенмисе? Мен Алимни ауазын эшитгенча болдум.

Алимни кёзлеринден жилямукълары энишге «шыр» деп тегюлдюле.

— Анам, сен мени кёрмеймисе да. Мен аллынга келип турама да.

Алим армау болуп тургъан анасын къучакълалды. Мария кюллеры бла аны бетин, кёкюрегин, санларын къармап кёрдю.

— Жашым...

Андан сора жукъ айтыргъа ананы къарыуу жетмедди.

Бираздан а юйге Серго келди. Атасы бла жашы, бир бирни танымай, бир бири бетлерине къарап къалдыла...

* * *

Фатимат бла Алим, энди бир биригизден айырылмай кёп жашагъыз. Сизни насыбыгъыз жаралы насып эди. Алай сиз ол насыпны ёлтюрмей сакълагъансыз.

Уллу жашауну уллу кючю болгъанын дуняда бир киши да унутмасын!

28

Жыл озду...

Самолёт аэродромгъа жетерге кѣп да къалмагъанды. Серго, кезиулю учуу ишин толтуруп, энди ызына къайтып келеди. Кѣкде журун тенгли булут да жокъду. Чууакъ кюн самолѣтну онг жанындан тийип, кабинаны мияласындан, саугъагъа бергенча, кесини жарыкъ нюрюн Сергону аллына тѣгеди. Жаш лѣтчик, приборлагъа да сакъ къарай, аэродромгъа къонаргъа хазырланып тебирегенди. Аллах айтса, хар зат тапды. Сергону да кѣлю кѣтюрюлюпдю. Частда ол юлгюлю лѣтчикледен бирине саналады. Тенглерини арасында намысы жюрюйдю. Командирлери аны арну кѣредиле.

«О!.. Не болду?!» — деген оюм лѣтчикни мийисине садакъ окъча чанчылды. Истребитель кеси аллына энишге тюшюп башлады.

«Мотор... мотору тохтагъанды...»

Сергону бети кѣурч темирча къатды. Сууукъ желча, акъылына къоркъуу кирди. Кюрешип, моторгъа от алдыралмады.

— Диспетчер, диспетчер... мен он жетинчиге, мен он жетинчиге... мотор ишлемей тохтагъанды. Кюремеме, от алдыралмайма...

— Мен диспетчерме. Эшитеме сени. Катапультировать эт!.. Он жетинчи, он жетинчи... эшитемесе мени?.. Катапульт...

— Эшитеме, эшитеме...

Серго катапультну кнопкасына баш бармагъан тиреп тохтады. Алай аны басаргъа ашыкъмады. Къолун андан артха алды. Штурвалны кесине тартып, истребительни штопоргъа тюшюрмезге кюрешди. Мангылайындан терлеген суулары уллу тамычыла болуп, бетин жууа, энишге саркъадыла. Серго аны билмейди. Кеси къызыуу бла баргъан самолѣтну аэродром таба элтеди.

— Семнадцатый, семнадцатый, приказываю катапультироваться! — деген буйрукъ диспетчер пунктдан юч-тѣрт кере къайтарылып берилди. Серго аны да жарты-кѣурту эшитди. Бу такъыйкъалада аны битеу эси, жюреги, жаны да самолѣт бла бирге эди.

Жерде авария сигнал берилди. Аэдоромда ишлеген-
ле да, бююн, учуудан бош болуп, солуп тургъан лёт-
чикле да тышына тегюлдюле. Кекден кезлерин айырмай,
аэродром таба чабышдыла.

— Нек секирмейди ол?

— Ёртен эсленмейди.

— Мотору тохтагъанды.

— Энди андан энишге келсе, катапультировать этер-
ге да жарарыкъ туююдю.

Истребитель а энишгеден энишге келе эди.

— Семнадцатый, семнадцатый, приказываю...

Бир-эки такыйкъаны ичинде, кезлери ау басханча
болуп, Серго абери кермей къалды. «Нервала, нервала...
угъай, угъай, хорлаяллыкъ туююлсюз!..»

Истребитель къонуучу-учуучу полосагъа жетмеди.
Бир-эки чакъырым андан узакъда, кыртишге келип,
тюшдю. Алгъа, ол тюшген жерден букъу кетюрюлдю.
Ары чапханланы ахлары кетди. Алай терк окъуна бу-
къуну ичинден самолёт сюзюлюп алгъа чыкъды. Эки
жанына да чайкъала, кызыу бара кетип, терк тохтады.
Къуйрукъ жаны ёрге кетюрюлюп, бурну бла жерге
чанчылыргъа аздан къалды.

Истребительни къатына бек алгъа дежурный машина
жетди. Андан секирип тюшген офицер:

— Серго, саумуса?! — деп хахайлады.

Хау дегенча, аз ышара, ол башын кымылдатды.
Аны ол ышарыуу — чынтды кишиликни бла уллу насып-
ны белгиси эди. Бусагъатчыкъда аны жюреги, асыры
къызгъандан, тютюню чыгъа тургъан моторгъа ушай
эди. Айхай да, алайды! Истребительни ишлемей тохта-
гъан моторун ол жюрек алышындыргъанды. Аны орну-
на ол ишлегенди. Самолётну жерге да ол къондургъан-
ды. Ол, жюрек ажалны уучундан сипдырылып чыгъып,
Сергону эрлигине байракъ болгъанды.

Тенглери Сергону тегерегин алдыла. Хар бири ал-
гъышлай эдиле аны. Казармагъа жетип, Серго машина-
дан тюшдю.

— Санга письмо да келгенди, — деп, тенглеринден
бири анга конвертни узатды.

— Баям, суймеклик письмо болур...

Письмо кимден болгъанын Серго конвертни тышын-
да жазулану кергенлей окъуна билди. Атасыны эгечи
Азинатны къол ызын ол бир да жангылмай таныучуду.
Бютюн да бек «Т» харфны жазгъанындан. Ол бу харф-

ны сёзню аллында, ортасында болса да басмада жазылуучусуча, тюрлендирмей, жазыучуду.

— Угъай, шуёхларым, бу сүймеклик письмо туююлдо, — деп, Серго, лётчик тенглери арасы бла ётуп, казармагъа кирди. Аны ызындан киши да бармады. Шёндю анга, кеси аллына къалып, эс табаргъа керек эди.

Кёк кёкдю, самолёт самолётду. Палах къайдан къалай чыгъарыгъын бир киши да билмейди. Серго да билмей эди бююн аны бла аллай иш болур деп. Жаш лётчикге ол къыйын сынау эди. Учуп башлагъанлы бу жол биринчи кере керти да жан кьоркьуулу болгъанды. Алай кишилиги хорлагъанды. Самолётну да сакълагъанды.

Серго башында шлемин тумбочканы юсюне атды да, кесини ундуругъуна олтурду. Азинатдан келген письмону окьургъа деп, конвертни къыйырын жырта тебирегенлей, биреулеи, жингиригинден тутуп, силкиндири тургъанча, къоллары къалтырап башладыла. Ызы бла уа ол къалтырауукъ тобукъларына жетди, андан битеу санларына жайылды. Письмону тумбочканы юсюне салды да, ундурукъгъа тыянды.

«Къызыуум бла билмей тургъан кёреме мен... — де-ди кеси кесине, ичинден сейир этип. — Нервала... нерваларым хорлатхандыла. Ол а иги туююлдо. Болду энди, болду. Къалтырамагъыз... Ёлмеген ушайбыз да, неге гузаба этесиз быллай бир? Хар зат да тапды... тапды, тапды, тапды...»

Бойну тартылгъан мал, тыпырдай кетип, шошайгъанча, Сергону санлары, къалтырай кетип, алай тохтадыла. Ала тохтагъанлай, башы шуулдап тебиреди, аны бла бирге къулакълары да узунга тартып чуулдадыла. Аланы чуулдагъанлары бла бирге, аэродром диспетчерни «17-чи... 17-чи, сен мени эшитемисе?.. Катапультировать этерге эркинсе... 17-чи, 17-чи... катапульт...» — деген сёзлери да къулакъларына жартыкьурту эшитилгенча болду.

Серго ундурукъда, терк кьармашып, баууруна бурулду да, жастыкьны бери алып, аны бла башын да, къулакъларын да жапды. Бираздан жастыкьны къоллары бла тутуп тургъан къыйырларын акъырын бошлады.

«Хар зат да тапды... тапды... тапды...»

Бир жанына бурулуп жатды. Санлары анга женгил кёрюндюле. Башы бир кесек шуулдайды ансы, къалгъаны жерине келгенди. Акъылы, учуп, самолётха жет-

ди, ол а аны башха сагъышланы кючю бла ызына къайтарыргъа кюрешди. Шёндю анга самолётну унутургъа керекди. Не зат болса да, акъылын башха затха бурургъа керекди. Бусагъатда анга бек уллу дарман олду. Серго аны сынаулу лётчикле айтып эшитгенди. Айхай, акъылы анга багъынмайды. Ол эсине Акъташны тюшюрюрге кюрешеди. Черен сууну да, юйдегилерин да, жууукъланы, тенглени да, тауланы, ёзенлени да... Алай ала барысы да бошдула. Акъылы, чартлагъан окъча, къайтып, самолётха жетеди. Сюйген кызын эсине тюшюрюп да кёреди, ол да болушмайды. «Ей а, письмону унутуп турама да!» — деп, ундурукъдан эрлай кётюрюлдю. Конвертни терк ачды.

«Жанынга кюрман болайым, жашчыкъ *. Сау-саламат турамыса? Бизни, санга тансыкълыкъдан башха, бир жарсыуубуз да жокъду... Алай бизни жарсытхан бир иш болгъанды. Санга аны айтып, жүрегинги кыйнаргъа да сүймей эдим. Айтмай къояргъа да болмайма. Ол хапарны элге келип билсенг, мудах болурса да турурса. Сен мудах болсанг а, биз да мудах боллукъбуз. Андан эсе, алгъадан билип кьойгъанынг игиди... Розаны алып къачхандыла. Бирле кеси ыразылыгъы бла дейдиле. Бирле уа сүймей тургъанлай элтгендиле дейдиле. Къалай-алай да болсун, ол бизни жерге кьаратханды. Сен кесинг терссе, жашчыкъ. Былтыр отпускагъа келген заманында алып кьойгъан болсанг эди, ол бусагъатда келинчигибиз болуп турлукъ эди, сени да сакълап. Энди уа кёресе болгъан ишни. Барыбыздан да бек геллянг жарсыгъанды ол ишге. Аны эшитгенде, жияп къалгъанды. Алай не этерикбиз? Сен, жашчыкъ, аны ючюн жүрегинги артыкъ бек кыйнама. Элибизде арну кызла кёпдюле. Сен сайлагъан, сен сүйген бири табылыр...»

Серго кьагъытны ахырына дери окъумады. «Хы!» — деп, кёлюнден кюлдю. Нек кюлгенин ол кеси да хазна айыртламады. Ачыу этипми огъесе уа?..

Серго, армау болуп, бираз турду. Бирде жүреги кыйналырыгъы келсе, бирде уа кьууанырыгъы келгенча болады. Роза анга кимди? Сүйген кызы?.. Туура алай да болмаз. Розаны ол кеси излеп тапмагъанды. Аны анга ахлулары тийишли кёргендиле. Ары дери Серго аны хазна эслеген да этмеучю эди. Анга ол элли

* Азинат Сергогъа алай айтычуду.

кызыладан бири эди. Башха зат да угъай. Алай, ахлулары анга жан жанындан «Ол болса эди!» — дегенча тилеклерин айта кетгенден сора, Серго Розагъа алай къарап башлагъан эди. Жалан да артдан артха къалай эсе да, жүреги аны жаратхан эди. Болса да Роза бла аны алыкъын керти, уллу сүймекликлери жокъ эди. Ким биледи, бара баргъан заманда ол зат тууаргъа да болур эди. Алай алыкъын уллу сүймекликни не зат болгъанын Серго кеси да толу билип туююдю. Болса да Розаны хапары аны сагъайтды, жүрегине къайгъы салды, ачыу этдирди. Ол кеси кесине элде тенглерини арасында намысы туюшуп, ыспассыз болуп къалгъанча кёрюндю. Сүйген кызы башхагъа къачып кетген жашны башында бёркю мангылайына туюшучюдю.

«Ол а суюе болурму эди мени?.. — деп келди Сергону кёлюне. — Угъай, керти сүймеклиги болса, ол алай этмез эди. Бусагъатда кызыны алып къачхан къоркъуулу оюнду. Кызыны жанындан ышаныулукъ болмаса, ол ишни этерге киши да базынырыкъ туююдю... Алай эсе, мен не этерикме?.. Жолунг мамукъдан болсун, Роза. Насыбынг тутсун...»

Лётчикле ушхуургъа столовагъа жыйылдыла. Серго да барды ары. Ол эшикден киргенлей, къауум шампан шешаны башлары «тарх!» — деп ёрге атылдыла. Ол Сергону намысына деп тенглери къурагъан «салют» эди. Быллай зат быланы жашауларында тёреди. Эрлик этген лётчикни намысына тенглери жыйылып стол къураучудула. Бу ингирде уа аллай стол Эменов Сергону намысына къуралгъанды. Столну баш жанында сыйлы жерге Серго уяла-уяла олтурду. Онгу болса, ол алайгъа олтурлукъ туююл эди. Алай аскер жашауларында чыкъгъан адетлерин ол да, къайсы бири да бузаргъа эркин туююдю. Былай жыйылгъанларында, ала бир бирге башларындан ётген тюрлю-тюрлю сейир хапарланы айтычудула. Адетге кёре уа, бирер бокал шампанны кётюргенден сора, биринчи сёзню (хапарын айтыргъа) стол башында олтургъаннга бериучюдюле. Бу ингирде уа стол башында Серго олтурады. Ол бу адетлени барысын да биледи. Аны себепли, шампан бокал ичип бошагъандан сора, ол, не айтайым деген адамча, сагъышланып къалды. Тенглери уа, чууларын чыгъармай, не айтаса деп, анга къарап олтурадыла. «Мен алыкъа жашма. Мени жашауумда сизге айтырча, сизни сейирсиндирирча иш болгъанды деп билмейме. Андан эсе мени

бу затдан эркин этсегиз иги боллукъ эди», — деди ол кёлюнден. Алай аны ол адыргысы да бош эди. Ол, не зат болса да, бир затын айтыргъа керекди. Ол не айтсын? Аз-аздан айта, битеу кесини жашауун тенглерине айтып бошагъанды. Ётюрюккю кьурашдырсын? Угъай, ол а жарамайды. Мындан алда тенглеринден бири, алай этеме деп, уллу кюлкюге кьалгъанды... атына да «Барон Мюнхгаузен» ататып. Не айтыргъа билмей, амалсыз болуп тургъанынлай, Азиатны письмосу эсине тюздю. Бетине жарыкълыкъ келип, кёкюрегини столдан артха тутду. Былай жыйылгъанда, ала бир бирден не затларын да жашырмай айтычудула. Сора Серго уа нек жашырыргъа керекди Розаны хапарын.

— Ахшы, мен сизге бек жангы хапарымы айтайым, — деди Серго. — Мени сюйген кызымы аты Роза болгъанын сиз барыгъыз да билесиз. Энди ол мени сюйген кызым тюзюлдю.

— Не-е-ек? — деп, тенглерин сейир болдула. Серго бююн алгъан письмосуну хапарын башдан аякъ айтып чыкъды. Стол артында олтургъанла, шум болуп, анга къарап кьалдыла. Сергогъа жарыгъанларын айтайыкъ деселе, Сергону кеси бетинде ачыу этген халны эслемедиле. Бир кьауумла уа, кавказ чам этген сунуп, аны хапарына ийнашырыкълары да келмей, арсарлы болдула. Алай ала да, киритни тешигине башха ачхычны сукъгъанча, жүрегине жарашмагъан сёз айтып, жанын кыйнарбыз деген кьоркьуу бла, ауузларын ачмадыла.

— Нек тынгылайсыз? Жаратмадыгъызмы мени хапарымы? — деп, Серго, жарыкъ ышарып, аллында бокалын шампадан толтурду.

— Биз сени анекдот айтхан сунуп турабыз.

— Угъай, анекдот тюзюлдю. Керти хапарды.

— Алай эсе, айтчы, Розаны не зат бла алып кьачханларын? — деп сорду оюнчу тенглеринден бири.

— Аны уа жазмагъанды, — деди Серго. — Ол неге керекди? Ат бла не да машина бла элтген болурла.

— Хы, кёремесе... ат бла, эшек бла! Ол неге ушагъан ишди. Аны кьачырыргъа боллугъун сен бизге алгъадан айтсанг эди, биз аны самолёт бла алып келирек бери. Сен кесинг тересе.

— Болур, болур, — деп кюлдю Серго.

— Анькагъа жол ачылды! — деп, лётчик жашладан бири эки кьолун бирге урду. — Мен Анькадан сюйюнчю-

люк алыргъа керекме. Ол сени къалай суюди! Бирибизни кѣзюбюзге да къарамайды сен болгъан жерде.

Аны Анька дегени быланы кухняларында повар болуп ишлеген, къар кибик, чиммакъ бетли, арну къыз эди.

Андан-мындан сѣз къозгъа кетип, Сергону хапарыны ахыры къюкюге бла чамгъа айланды...

Экинчи къон эрттенликде Эменов Сергону эскадрильяны командирни кесине чакъыртды. «Катапультировать этмегеним ючюн урушхан этерик болур», — деп келди лѣтчикни кѣлюне. Ол, кабинетге кирип, аскер адетдеча, командирге хурмет берди. Командир, олтургъан жеринден къобуп, анга къолун узатды.

— Ну, молодец, Эменов, — деди ол, лѣтчикни къолун тутуп. — Самолѣтну сакълагъанынг ючюн сау бол. Ол жигитлик ишди. Алай эсингде болсун — самолѣтдан эсе, бизге лѣтчик багъалыды.

— Манга зат да болмагъанды, жолдаш...

— Болса эди уа? — деп, командир Сергону сѣзюп бѣлдю. — Эсингде болсун: жерден берилген команда кѣкде лѣтчикге законду. Сен а тюенене ол буйрукъну толтурмагъанса. Хатасыз къутулгъанынг — сени насыбынг... — бираз тынгылап туруп: — мени да, — деп къошду. — Болса да тюененеги кишилигинг ючюн алгъышлайма, бир айгъа кезиусюз отпуска береме. Сорууунг бармыды?

— Жокъду.

Серго командирден чыкъгъанда, аны антлы тенглеринден бир къаууму сакълап тура эдиле.

— Не айтды, не айтды «батька»? — деп, ала, Сергону тегерегинден алып, сордула.

— Отпуска... бир айгъа!

— Урушхан а этдими?

— Былай... билинир-билинемез.

Отпускасына Серго бек къууанды. Барысындан да бек — атасы ючюн. Ол юйден аны кѣрюп тоялмай, андан тансыгъын алып да бошамай, алай кетген эди. «Энди, ала билмей тургъанлай барсам, аз къууанмазла!»

Аны алай къууанчлы болуп тургъан жюрегине сунмай тургъанлай Роза кирди. Ол зат аны къаты сагъышландырды. «Шѣндю Розаны хапары жюрюй болур элде. Анга къошуп, мени да сагъына болурла. Мен бусагъатда ары барсам, адамланы кѣллерине не зат келир? Ро-

заны хапарын эшитип, аны ачыуу бла келгенди дерлеми? Бирсиле алай сунмасала да, Роза бла аны алгъан жаш алай сунарыкъларына сёз жокъду. Аланы ахлулары да алай сунарыкъдыла. Ол а манга бедишликди. Не тапсыз болду. Керек туююл эди шёндю манга бу отпус-ка. Командирге, къайтып барып, ишни болушун айтсам ангылармы? Тенглерим да не айтырла? Кимни акъылы-на не зат келир?..»

Таксини шофёру, арт жанында олтургъан эки пасса-жирине аллында мангылай кюзгюден да къарай, айланч жолда машинасын ашыкъмай, тап элтип барады. Нальчикден чыкъгъынчы окъуна, ол жолоучулары бла ушакъны кызыдыргъа умут этди. Ала Акъташха барабыз деп мингендиле. Ары дери уа жол узакъды. Хапар а, узакъ жолну кысхартыргъа болушхандан сора да, эрикмей барыргъа болушады. Алай, жарыкъ кёллю шофёр пассажирлерин кесине сёз нёгер этерге не бек кю-решди эсе да, хайыр чыкъмады. Ол кёп тюрлю соруу-ларына «хоу» не да «угъай» деген кысха жууапладан башха сёз эшитмедиле.

Пассажирле экеулен эдиле. Бир чачы агъаргъан, арыкъсуу, саз бетли, ёсюмлю кишиди. Юсюнде — ариу тигилген мор костюму, акъ кёлеги, омакъ галстугу, башында да — мор тюрсюнлю европалы къалпагъы. Экинчиси уа он сегиз-он тогъуз жылы болгъан чырайлы кызды. Ол да акъсыл бетли, назик санлыды. Башы жалаңды. Бал бетли чачы эшилип туююлдю, имбашларын жаба, артха тёгюлюпдю.

«Не тукъум адамладыла была? — деп, шофёр пасса-жирлерини юсюнден сейирсингенлей барады. — Турист-леми болурла?.. Угъай тейри. Кеси ёмюрюмде мен туристлени кёп ташыгъанма. Кесинг сёлешмесенг да, ала, ол, бу затны соруп, тынчлыкъ бермеучюдюле. Была уа, ауузларына суу уртлагъанча, шумдула. Айхай, бир бир-лери бла да хазна сёлешмедиле. Туююшюпмю келе болурла?.. Угъай, аллай халлары да эсленмейди. Экинси эки жанына боюнларын буруп, терезеледен кёзлерин алмай къарайдыла. Акъташчыламы болурла? Алай эсе, была тегерекге былай эниклеп не затха къарарыкъ эдиле, былайланы кёрмеген адамлача? Баям, бу киши, ким эсе да, уллу къуллукъчу болур. Сыфаты ушап турады.

Къырал жумуш бла бара болур тау элге. Угъай тейри, уллу къуллукъчу болса уа, машина бла аллына чыгъаргъа керек эдиле...»

Пассажирлери бла сёзю жалгъашмагъандан сора, шофёр ичинден кеси кеси бла алай сёлеше барады.

Машина тау этеклеге жууукълаша башлагъанда, къалпакълы киши тынгысыз болуп тебиреди. Ол онг жанына бла сол жанына кезиу бурулуп къарайды. Бир бирде уа, бойнун алгъа созуп, кёзлерин ал миялагъа сюзюлтеди. Къатында къызны эсин кесине бурдуруп, анга да бир затла айтады. Къыз да ол айтханнга сейирсингенча болады.

Ала Агъачлы къабакъдан озуп, Уллу таргъа кирдиле.

— Тилейме, бир кесекчикге тохта, — деди къалпакълы киши шофёргъа. Шофёр, жолну кенгирек жерин сайлай, бир кесек алгъаракъ барып, алай тохтады. Къалпакълы киши да, къыз да машинадан тюшдюле. Экиси да, башларын артха этип, тик къаялагъа къарап, тамаша болдула. Шофёргъа къалпакълы кишини сакъалы тебе тургъанча кёрюидю. Ол, кючсюннген этгенча, хауаны ичине кёп тартып солуду. Къаялагъа къарай кетип, эсин Черен суугъа бурду. Ол аны иги кёрюр ючюн, жолну къыйырына барып, тик жардан энишге къарады.

Таксини шофёру андан эки кёзюн алмайды. «Жар къыйырына алай жууукъ барма, жыгъылырса», — дерге таксистни тили айланмады. Нальчикден бери шошайып келген жолоучусу, артал да кеси кесине ушамай, къалай эсе да бир кеф адамны терисине киргенча, тюрленди. Ол кеси кесине сёлеше тургъанча, эринлери тохтамай къымылдайдыла. Учаргъа хазырланнган къушну къанатларыча, эки къолун эки жанына да кенг жаяды. Къатында сёлеше тургъан адамгъа тил къакъгъанча, башын да къымылдатады. Сюеле кетип, энишге ийилди да, жерден ууакъ ташчыкъланы ууучуна жыйып, аланы бетине басды.

Жолоучу жар къыйырындан артха айланнганда, шофёр аны мылы тартхан кёзлерин кёрдю.

— Сакълатханым ючюн айып этме, — деди ол таксистге. Шофёр аны къансыз бетинде уллу жюрек апчыуу болгъан адамны сыфатын кёрдю.

Такси, Уллу тарны ичин къууалай, андан ары кетди...

Алим Акъташны бек уллу чаллыкъ жери — Сериу-юн къолдан къайтып келе эди. Жауунла жерни асыры жибитгенден, ол учхалауукъ болгъанды.

Алимни тюбюнде атыны тѣш жерледе аякълары тутмай, талай кере учхалап, жыгъылыргъа аздап къалгъанды. Аны себепли, бек тѣшледе Алим, атындан тюшюп, аны жюгенинден тутады. Атны наллары да жокъ эди. Аны юсюне уа Алим, элге къысха жолну сайлайма деп, жолсуз жерле бла атланнганды. Ол бусагъатда Сериуюн къолдан къайтхан да этерик туююл эди. Элде школну капитальный ремонту барады. Жангы окъуу жыл башланьргъа аны битдирмей амал жокъду. Алим а эл Советни председателиди. Эллилери аны ол къуллаукъ-гъа быйыл жаз башында айыргъандыла.

Элге жетип, школну ремонту къалай баргъанын кѣрюп, жетишмеген зат бар эсе, аны да къурап, артха — Сериуюн къолгъа къайтырыкъды. Ол элге жууукълашханда, кюн ачылып тебиреди.. — «Ы-ы, маржа!» — деп къууанды Алим кѣлюнден.

Элде жашаулу адамла хар не жаны бла да Алимни атасына бек ушатадыла. «Ислам кеси къабырдан туруп келгенча», — деп, сейир этедиле. Ол кертиси бла да алайды. Элни да, колхозну да, жамауатны да хар ишине, хар жарсыууна тынгысыз болгъанлай айланады.

Элни ичи, жауунлу кюн болгъанлыкъгъа, дауур эди. Кѣнчек бухчакълары да ёрге къайырып, сабийле орамда баргъан жауун суула бла ойнап айланадыла. Кимлери «тирмен» ишлеп, аны айландырадыла, кимлери дефтер къагъытладан къайыкъла этип, аланы кѣлзеде жюздюредиле, бирле сууну аллын тыйып, кѣлле къурайдыла... Элдеги дауур аланы жабысы эди. Сиркину сабийле уа, жауун суула бла ойнагъандан тышында да, юй арбазлада итлени къозутуп юрдюрте эдиле.

Алим тюзюнлей школгъа бурулду. Ишчиле ишлей тура эдиле. Алим, ала бла саламлашып, бригадирни тышына чакъырды. Полгъа урулукъ къангала, жауун тюбюнде къалып, суу болуп тура эдиле.

— Быланы юслерин бир зат бла жабаргъа акъылыгъыз жетмегенмиди? — деди Алим бригадирге.

— Алагъа зат да боллукъ туююлду. Кюн тийгенлей, кенчин къаллыкъдыла, — деп, бригадир кесин терслетирге суймедди.

— Ол хапарны сен манга айтма. Бу иш сени осаллыгыңгы кѣргюзтеди... абериге кѣайгырыуунг болмагышып.

Бригадир бла Алимни андан сора сѣзю болмады. Школдан конторгѣа кѣайтып, анда да бир кѣауум ишлерине кѣарады да, юйюне кетди. Юйде анасы бла Фатимат аны келгенине кѣууандыла. Элли кѣатышла бла бирге бичениге Фатимат да барлыкъ эди. Мария кѣартды, кѣарыусузду. Анга кѣараргѣа адам керекди. Фатимат юйде ол себепден кѣалгъанды.

— Кѣалайды анда ишигиз? — деп сорду анасы жашына.

— Аман туйюлдю. Бу арт чурулада жауунла чырмадыла ансы, Сериуюн кѣолдан кѣутула кетерик эдик.

Фатимат терк окъуна хычинле этерге кѣармашды... эрини суйген ашы олду. Баям, Алим бек ач болур эди ансы, Фатиматны ашыкъдыргъанча, аны отуна, суууна тири болушуп башлады.

Кюн батхан эди. Алай алыкѣа кѣарангы уа болмагъанды. Фатимат, хычинлени этип бошاپ, тышларына жау сюрте тургъан кезиуде хоншу жашчыкъ юйге чабып кирди.

— Алим, ким эсе да такси бла келип турады. Сени сурайды, — деди. «Ким боллукъду ол?» — деп, Алим жашчыкъ бла бирге тышына чыкъды. Кертиси бла окъуна орамда такси тохтап тура эди, тѣгерегине да сабийле басынып. Ким эсе да, омакъ кийинген биреулен ала бла хапар айта сюеледи. Алим аны кѣргенде, тамаша болуп, арбазларыны тюз арасында, жерге чанчылгъан кѣазыкъча, сир болуп, тохтап кѣалды. «Олмуду огъесе уа манга алаймы кѣрюндю», — деген оюм акъылына элия ургъанча кирди. Нек тохтап кѣалгъанын ол кеси да сезмедди. Такси бла келген киши, кѣарап аны кѣрдю да, сабийле арасындан бери чыкъды. Энди Алим аны ишексиз таныды. Сейирден хайран бола, чабып орамгѣа чыкъды.

— Бекболат?! Кѣайдан! Кѣалайлыкъ бла?! — деп, Алим аны бла жылы саламлашды. Бусагъатда ол экинине кѣарагъан адам, аланы дуния жарыгына туудургъан атала бир бирлери бла кѣанлы душманла эдиле дегениге бир да ийнанмаз эди! Жашау дегенинг сейирлик затды. Кѣаллай ишле болмайдыла дейсе, аны заман сюрген жолларында!!!

Алим бла Бекболат саламлаша тургъан кезиуде,

кьолунда да саргьылдым сахтиян хуржуну бла таксиден кьыз чыкьды. Аны таксиден чыкьгьанын эслеген адам да болмады. Хар ким да бу такьыйкьалада, сейир болуп, Бекболатны бла Алимни тамашасына кьарап тура эдиле. Кьызны бетинде уялгьан хали сезилди. Не этерге билмегенча, таксини кьатында тохтап кьалды. Бу кезинде Алим кьрдю. Ол бютюн да улуу сейирге кьалды.

— Охо!.. Асият да келип турады да! — деп, ол кьызны аллына барып, аны кькюрегине кьысды.

Алим кьонакьланы юйге чакьырды. Бу кезинде Фатимат, эрини тышында кьбюрек кьалгьанына кьайгьыланьп, тышына чыкьды. Алимни биргесине арбазларына кирип келе тургьан тыш адамланы кьргенде, бир кесек апчып кьалды. Юйде шапалыкь этгенинде тагьыучу ад ботасына кьарады. «Кимле эселе да, мени бу сыфатыма бюсюремезле», — деп келди аны кьлюне. Башха амалы болмагьанча, башында женгил жаулугьуна кьармашды. Ол аны мангылайына тартып, алгьа чыгьып тургьан кекеллерин аны тюбюне жыйышдырды. Фатимат, кьонакьланы кимле болгьанларын танымаса да, эрини болмагьанча кьууанчлы халинден, аланы бош адамла болмагьанларын ангылады.

— Мени юй бийчем... Фатимат, — деди Алим, кьонакьлагьа кьатынын шагьырей эте. Бекболат, Фатиматны кьолун тутуп, аны бетине ышанлап кьарады.

— Фатимат... Фатимат... — деди ол, сагьышлы болуп. Ол аны таныргьа адыргы этди, алай таныялмады.

— Оу кюнюм, сен Элбекни жашы туйюлмюсе?! — деп, Фатимат улуу сейирге кьалды. — Бекболат!

— Сен а таныдынг, эгечим, — деди кьонакь, жарыкь ышарып.

Фатимат, не этерге билмей, адыргыгьа кьалды.

— Бу уа сени кьызынгьмыды?

— Хау... Асият.

Алим бла Фатимат кьонакьланы юйге кийирдиле. Ала киргенде, ундурукь юсюнде олтуруп тургьан Мария тынгьсыз болду.

— Юйге да ахшылыкь! — деди Бекболат, босагьадан ётюп.

— Сау бол, жаным, — деди Мария.

— Ана, бизге сыйлы кьонакьла келгендиле, — деди Алим, анасыны аллына барып.

— Игиликге келсинле. Кимдиле?

— Бекболат, кызы бла.

— Ким Бекболатха айтаса?!

— Элбекни жашы. Германиядан келгенди.

— Аллах, аллах... — деп, Мария ундурукъдан тюшюп башлады. Алим, аны кьолтугъундан тутуп, болушду. — Къайдады ол? Кёзлерим иги кёрмейдиле.

— Мен а таныдым сени, Мария, — деди Бекболат, аны аллына барып.

Бир такъыйкъаны ичинде Марияны эсине Къужон да, Баблина да, Элбек да... тюшдюле. Ала къара халкъны жаулары эдиле. Бекболатны атын эшитгенде, юйюне аладан бири кирип келгенча, Марияны жюрегине сууукълукъ кирди. Алай ол терк жайыкъды. Бекболатны ниети атасыны ниетича къара туйюлдю. Ол башха адамды. Мария аны Алимни хапарындан биледи.

— Къайдан чыкъдыңг, кьор болайым? — деди Мария, Бекболатны кьучакълай туруп.

— Элге, журтха тансыкъ болуп келгенбиз... ёлгюнчю бир кёрейим деп.

— Иги этгенсе. Ахшы улан къайда турса да, къайда айланса да, туугъан жерин унутмайды.

— Акъташда мени ахлум къалмагъанын билеме. Мында манга сени жашынг Алимден жууукъ адам болмаз деп, сизни сурашдырып, бери андан бурулгъанма. Айып этмегиз.

— Алим сени хапарынгы айтып да тауусмайды. Аны кыйын сагъатында сен анга билеклик этгенсе. Кьор болайым аны ючюн санга. Мени аналыкъ хурметими къабыл эт.

— Сау бол, Мария. Сени кьучагъынг манга, анамы кьучагъыча, жылы кёрюндю. Сени сёзлеринг, анамы сёзлерича, жюрегими жылытдыла...

Кьонакъланы ич отоугъа кийирдиле. Ары кире баргъанлай окъуна, Бекболат, къабыргъада уллу кюйюзню юсюнде тагъылып тургъан суратлагъа бла кююш саплы къамагъа къарап, отоуну ортасында сирелип къалды. Ол Фатиматны «Олтурчугъуз...» — дегенин да эшитмеди. Эшитди эсе да, анга эсин бурмады. Бу кезнуде аны битеу акъылы Исламны суратына кетип эди. Ол аны кёргенлей, асарсыз таныды. Бир кесек заманчыкъгъа жюреги лагъымча къабынды. Геллясы Баблина, сур бет алып, кёзлерине кёрюндю. Ол манга: «Унутханмы этгенсе душманларынгы? Сен андан аппангы да, атангы да къанын алыргъа керексе...» — дей тургъанча болду. Бек-

Болатны кёзлерине кѳан чабып, отоуну ичи кѳарангы болду. Бу юйден кѳачып чыгѳарыгѳы келди. Анга кёз кѳыйырлары бла жашыртын кѳарап тургѳан Алим аны бетинде огѳурсуз тюрлениуню эследи.

Болса да Бекболат кеси кесин кѳолгѳа терк алды. Ёрге ургѳан эски, дертли ачыуун басып, кѳызгѳан жүрегини шошайтды. Ол бери аталаны дертли жолун кѳууалап келмегенди. Аны бери — туугѳан элине, туугѳан тауларына тѳюзомсюз тапсыкѳылыгѳы келтиргенди. Аны бла бирге уа — Алим анга кенг адам тѳюйюлдо. Ол жаныгылмай эсе, ала бир бирлерин ангылагѳандыла, бир бири жүреклерине жол тапхандыла. Алай болмаса, сау элини ичинде Бекболат башха кѳонакѳбай табаргѳа да боллукѳ эди. Бек кѳысха болмаса да, атасыны, анасыны жанында да анга жууукѳ жетгенле бардыла. Бекболат аны да билмей тѳюйюлдо. Биледи. Бери келирден алгѳа ол башха кѳеп затны да билгенди. Исламны ёлгенин да, кесини атасы Элбекни кѳалай жоюлгѳанын да билгенди. Ол билмеген жалан да кёз аллында тургѳан кѳаманы историйасы эди.

— Бу эки жашны уа таныялмайма, — деди Бекболат, Исламны суратыны эки жанында портретлеге кѳарап.

— Бу кѳыйырындагѳы мени кичи кѳарындашымды — Элдар, — деп тѳюшюндюрдо Алим кѳонагѳына.

— Элдармы дейсе?.. — деп сагѳышланды Бекболат. Ол аны эсине тѳюшюрюге кюрешди.

— Сыфатын унутханма ансы, аты уа эсимдеди. Кѳерсем, танырыкѳ болурма.

— Сен кѳеп жаша ансы, ол сау тѳюйюлдо. Урушда жоюлгѳанды, — деди Алим.

— Былай жашлай?

— Юйдегили да болмагѳан эди ол.

— Не этериксе, уруш кѳеплени кѳюйдюргенди, — деди Бекболат, жарсып. — Бу жаш а?

— Ол а бизни жашды... Серго. Аскерде кѳууллукѳ этеди. Лѳтчикди.

Аны эшитгенде, Асият Сергону суратына эслеп кѳарады. Башхала бла иши болмай, жаш да рамканы ичинден жалан да анга, Асиятха, кѳарап тургѳанча, алай кѳюндю.

— Кѳаманы уа ажашдырмагѳанса, — деди Бекболат Алимге. Алим, анга не деп жууап кѳайтарыгѳа билмей, апчып кѳалды. Хар иш да ол кѳамада эди...

Бекболатны келген хапары Акъташха терк жайылды. Ол хапарны жаш туудукълагъа бир тюрлю магъанасы болмаса да, аны тукъумун таныгъан къартланы уа бек сейирге къалдырды.

30

Бекболат Алимни биргесине элде эки кюн айланды. Эски журтларын кёрдю. Къужонну бла атасы Элбекини къабырларына барды. Сабий заманында ойнап айлануучу жерлерин тансыкълады. Жамауат бла кёрюшдю. Анасыны жанында, бек къысха болмаса да, жууукъ жетген адамла да табылдыла. Андан сора Алим да, ол да тауланы къыдырып кетдиле. Бекболатны тилеги алай эди. Кёп жылладан бери туугъан тауларын кёрюрге итинип тургъан жүрегини сарыуун къандырыргъа керек эди анга.

Асият Фатимат бла бирге юйде къалды. Атасы бла бирге барыргъа ол да итинген эди. Алай ол аны айтып мажаралмады. Эки эр кишиге жол нёгер болмакълыкъ ушармы, ушамазмы деп, къысылып къалды, ансы тауланы къыдырыргъа уа ол да бек сюе эди. Кёз аллында сюелген къысыр къаяланы, тик жухланы, узакъдан кёрюнген бузлу тёппелени араларында дунияда болмагъанча бир сейирлик затла бар суна эди ол. Атасы анга бу тауладан кёп хапар айтханды. Аны айтханлары Асиятны эсинде жомакъча къалгъандыла. Энди уа ол жомакъаны кёз аллындады. «Атам мени биргесине элтмей, мында не затха деп къююп кетди», — деп, къызны жүреги да инжилди. Андан сора да танымагъан журтда, танымагъан адамланы арасында, кеси жангызлай къалгъанына ичинден гурушха болду. Атасы бююн, тамбла дегенча къайтып келлик болса, Асият тёзген да этер эди. Алай Алим бла Бекболат бир ыйыкъдан алгъа хазна къайтмазла. Атлана туруп айтханлары алай болгъанды. Аллай бир заманига уа Асият къалай кечинсин? Ол тауча, ангылагъан иги эте эсе да, мындагъылача эркин, тап сёлешалмайды. Немец тилге тартдырып, чалдырып сёлешеди. «Адамла мени жарты-къурту тилиме айып эте болурла», — деп, кёбюсюнде уялып, шум болгъанлай турады. Фатимат бла болмаса, башхала бла уа хазна тиллешген окъуна этмейди. Фатимат, къалай эсе да, аны жүрегине жол тапханды. Асият да анга жууушханды, Фатиматны бет жарыкълыгъы къонакъ къызны кёллен-

диреди. Болса да, атасы кетгенлей окъуна, Асиятны ичнн мудахлыкъ бийлегенди. Алай ол аны Фатиматха сездирмейди. Ол кюлсе — кюледди, ол ышарса — ышарады. Соррууларына жууап этеди. Бир бирге хапар айтадыла.

Арадан юч кюн озду. Ол юч кюн Асиятха юч жыл чакълы бир кёрюндю. Арт кечеде, тёшегинде жан жанына бурулуп, тангын жукъусуз атдырды. Ундурукъдан тура келгенлей а:

— Атам къайта болурму? — деп сорду Фатиматха. Фатимат, аны мудах кёзлеринден тынчлыкъсыз халын эслеп, адыргыгъа къалды: «Не бла жубатайым мен муу?.. Ексюз улакъча, мугурайып къалгъанды. Айхай, кеси уа бир огъурлу жанды. Сёзю да, мамукъча, жумушакъ...»

Фатимат ичинден алай оюмлай, къызны ундуругъуну къатына барды да, жанына олтуруп, башындан сылады.

— Билемисе, Асият, мен Алимни жыйырма бла эки жыл сакълагъанма. Сен а атангы бир ыйыкыгъа кетгенине тёзалмай тураса.

Асият Фатиматны къаралдым уллу кёзлерине, сейирсинген да эте, соруулу къарады. Қъарай кетип, ол, аладан уялгъанча, бетин бир жанына бурду.

— Жыйырма бла эки жылмы дейсе? — деп Асият, иги ийнанырыгъы келмеген адамча, акъырын сорду.

— Хау, жыйырма бла эки жыл. Ёлгени бла сауун да билмей. Кесими жүрек ийнаныулугъума табынып...

Асият Фатиматны кёзлерине дагъыда къарады. Ол алада не эсе да бир уллу къудуретни кёре тургъанча, оймакъ эринлери аз ачылып, сагъайып къалды. Асият Фатиматны къаллай къадары болгъанын билмей эди. Ол аны эшитген да этмегенди. Қъайдан эшитип, къайдан биллик эди.

— Насып деген не зат болгъанын билемисе? — деп, ышарды Фатимат.

— Насып... ол... ол игиди. Сёз ючюн адам къууанчлы болуп турса. Аурумаса... бай болса... Бизге школда устазларыбыз алай айтычудула.

Фатимат башын булгъады.

— Ачлыкъ сынамагъан адам ётмекни кертти татыуун бир заманда да билмейди. Аурумагъан адам саулукъну къыйматын ангыламайды. Жарлылыкъны сынамагъан адам да байлыкъны сырын билмейди. Насып дегенинг да алайды. Қыйынлыкъны сынамагъан адам насыпны

не зат болгъанын билмейди... Мен кертти насыпны айтама... Жаралы жүрекни сау этген насыпны... адамны дуниясын жарытхан насыпны!

— Сен аллай насыпхамы тюбегенсе?

— Хау, Асият. Жыйырма бла эки жыл таралып туруп! Жыйырма бла эки жыл жилияй кетип! Жыйырма бла эки жыл сакълай кетип!..

— Айтчы, хапарынгы, — деп, Асият, жастыкъдан ёрге кётюрюлюп, башын Фатиматны кёкюрегине къысды.

— Ахшы, сен тынгыласанг, мен айтайым. Алай санга кёп тынгыларгъа тюшерикди. Мен, хапарымы айтып башласам, аны ёмюр дунияда да айтып бошайлазлыкъ сүнама кесими..

Кюн тюшден аууп бара эди. Фатимат бла Асият эртденли бери юйден чыкъмагъандыла. Мария уа тышында, кюн тууушда олтура эди.

— ..Кел, эрикген да болурса. Хауагъа чыгъып, айланып къайтайыкъ. Мени звеному жерин да кёргюзтейим санга. Хапарны андан арысын ингирде айтырма, — деди Фатимат Асиятха.

— Угъай, угъай... айт, айт, айт, — деп, Асият къаты болуп тохтады. Бу кезиуде юйге тышында топур-тупур этип, бир къауум сабий кирип келди.

— Серго!.. Серго келгенди! — деп, ала, бир бирге ал бермей, Фатиматха къууанчлы хапар жетдирдиле.

— Кертими айтасыз?! — деди Мария, сабийлеге къучагъын жайып. Ол аланы барысын да, гурт тауукъ балачыкъларын къанат тюбюне жыйгъанча, къанат тюбюне жыйып, жыякъларында уппа этерик эди. Алай сабийле терк окъуна тышына къууулушдула. Алагъа Фатиматны уппасындан эсе, лётчик жашны омакъ сыфатына къарагъан сейирлик эди.

Сабийлени ызларындан Фатимат да, сабийча къууанып, мыллыгын тышына атды. Бу такъыйкъалада ол къонакъ кызыны арталлы бла да унутду. Фатиматны хайран этген жашны сунмай тургъанлай келгени эди. Ол тышына чыкъгъанда, Серго къарт геллясы бла къучакълаша тура эди.

Юй ичинде жангыз къалгъан Асият, не этерге билмей, амалсыз болду. Сабийлени топурлашып, юйге чабып киргенлери да, аланы къууанчлы ауазлары бла бирге ашыгъып айтхан жарты-къурту сёзлери да, андан, ызларына айланып, юйден тышына къууулушханлары да, ала кенгиге ачып кетген эшикден Фатиматны жел этди.

рип чыкыгыяны да — кёзню кысып ачынчыныга дери кезиуню ичинде болдула. Асият да, тышына чыгыаргыа деп, олтургыан жеринден турду. Эшик таба тебирегенлей, тышында сабийлени «Серго... Серго...» — деген сёзлерин бусагыатчыкыда эшитгенча, юнню ортасында тохтап кьалды. Кёзлери кеслери алларына излей барып, кыабыргыада Сергону суратын табып, анга кыарап кьалдыла. Рамканы ичинден лётчиц жаш анга бу жол бютюн да жарыкы ышара тургыанча кёрюндю.

Фатимат, жашы бла бирге тыш босагыадан юйге атай туруп, Асиятны эсине тюшюрдю.

— Серго, бизде уа кыонакы кыыз да барды.

Серго, анасы айтхандан жукы да ангыламай, геллясыны кьолтугыундан тутуп, отоугыа кирди. Ол анда, юнню ортасында, сюелип тургыан, танымагыан кыызыны кёргенде, сейир этди.

«Кимди бу ариучукы?» — деген оюм башына орналып тохтады. Аланы бетлери бир бирге кыарагыан чуруда экисини да жүреклери кыаушалгыанча болдула. Эшикден кирип келе тургыан жаш Асиятха эртдеден таныш адамыча кёрюнюп, тынгысызлыгы кетди. Ол анга ышаргыан окыуна этди. Кыуру ышаргыан бла да кьалмай, кьолун Сергогыа узатды. Кыыз кесини быллай «жигитлигине» артда сейир этерикди. Бусагыатчыкыда уа не затха деп ышаргыанын да, кьолун биринчи болуп Сергогыа нек узатханын да тергеу этмеди. Акылы кыайры эсе да учуп кетгенча болду. Серго аны кьолун тутуп саламлашханда, анга хычыуун кёрюндю. Серго аны кьолун иймей, кёбюрек тутуп тургыанында да, ол кьолун аны ууучундан айырыргыа ашыкымады.

— Бу Асиятды, — деди Фатимат, жашына кыонакы кыызыны шагырей эте. — Германиядан келгенди.

— Германияданмы?!

— Хау. Былтыр атанг айтхан хапар эсингдемиди? Бекболат...

— А-а-а... Ол Асиятмы?.. Эсимдеди, эсимдеди!..

Сергону сунмай тургыанлай келгени ахлуланы бла жууукылары кыаты кыууандыргыанды. Барысындан да Фатимат бек кыууанды анга. Ол аны шёндю келирин кыалай кюсей эди! Келмезлигин да биле тургыанлай, келип иш кыалса уа... деп, жүреги бла жашын чакыра эди. Ол а келди! Эсде-буста да болмай тургыанлай. Фатиматны аллахдан тилеген тилеги да ол эди. Жашы Асиятны кёрюрюн сюе эди. Ол Асиятны бек жаратхан-

ды. Ариу кызыккылы, намыслы кыыз, жаз башында учуп келип, юйлериини мангылайында уя салган кыарылгашча, ол да кюле келип, Фатиматны жюрегинде уя салганды. Ол уяны ёмюрлюк боллугуна Фатимат нечк ыразыды. Болса да кесини бу акылыни Асиятха сагынмаганды. Бош хапар не затха керекди. Фатимат кызыны жаратхандан не файда, Серго кеси жаратмаса. Не да кыыз Сергону жаратмаса уа? Ала бир бирлерин жаратхан окыуна этселе да, Асият — Германияда, жаш — мында, тууган журтунда...

«Угъай, угъай, бу болмазлык ишти», — деди Фатиматны акылы. «Къайдан билесе сен аны. Жашауда аз тюрлю зат болмайды». — деп, жюреги уа анга жууаплады...

Асият, муну аллында кече жукъламай чыкыгъандан туйюл эсе, бюгече бир уянмагъанлай, ырахат жукълады. Кёзлерин ачханда, отоуну ичине терезеден кюн тыяккъла энип тура эдиле. Кыараса, бирси ундурукъда Фатимат да жокъ. Ала экиси да бир отоуда жатхан эдиле. Тёшеги да жыйылыпды. «Кёп жукълап къалган кёреме», — деп, Асият терк кийинип тебиреди. Шифоньерни кюзгюсюню аллына сюелип, чачын тарады. Ол жатхан жерин жыйышдыра турганлай, отоугъа Алимни эгечи Азинат кирди. Ол бюгюн бир заманда да болмаганча жарыккыды. Сёлешип тебиресе, асыры кыуангандан, эринлери бир бирге да тиймейдиле. Бу озган кече ол: «Аллахчу айт, Асиятны жаратханмыса?» — деп, Сергону богъурдагындан алып, амалсыз этип турганды. Баям, Серго: «Хау», — демесе, ол бюгече юйюне да кетерик болмаз эди. Сергону да жукъларгъа кыймаз эди. Серго: «Хау», — дегенден сора, Азинат юйюне алай кетгенди. Эртденли уа дагыда бери чабып жетгенди. «Асият а жаратхан болурму жашны?» Азинат билирге суйген олду. Отоугъа да аны ючюн муштухул болуп киргенди.

Фатимат къайын кызыны ол ишин жаратмады. «Ол бусагъат аны уялтхан этерикди», — деп, ичинден гурушха бола, Азинатны ызындан отоугъа ол кеси да кирди.

— Санга жумушум барды, — деп, Фатимат къайын кызын отоудан чыгарды.

— Не этесе?.. Мени Асият бла сёлешмеге кыйчу.

— Угъай, — деди Фатимат къайын кызына. — Сен, бюгече Сергогъа соруу этгенча, анга да алай соруу этип

башласанг, ушарыкъ туйюлдю. Ол, уялмагъанлай, санга тюз жууап да айталлыкъ туйюлдю.

— Да жашчыкъгъа айтдыргъанма да.

— Серго бла аны тенг этме сен. Серго кесибизникиди. Ол бизни ангылайды, биз да аны ангылайбыз. Бу уа?.. Юч-тёрт кюн болады биз аны, ол бизни таныгъанлы. Аны къаллай адам болгъанын биз билмейбиз. Ол да билмейди бизни къаллай адамла болгъаныбызны. Аны себепли сабырлыкъ керекди. Барысындан да игиси уа — биз арталлы бла да аланы ишлерине къатышмай къойсакъ, тюз боллукъду.

— Угъай, келин, сен тюз туйюлсе, — деди Азинат, ачыуу къозгъалып. — Жашчыкъ аны суйгенди. Розагъа ачыугъа окъуна биз бу ишни къураргъа керекбиз.

— Азинат, жаным-кёзюм, бу иш аллай иш туйюлдю, биреуге ачыугъа къурарча. Бу ишни эки жүрек кеслери къураргъа керекдиле. Жалан да экиси.

— Мен бир зат ангылай эсем, бу иш къурала тургъан ишди. Жалан да бизден болушлукъ керекди ансы. Жашчыкъ ыраыды. Ол манга бюгече айтханды.

— Сен къадала кетип, къоймагъандан сора, сени жанынга тиймейим деп айтхан эсе уа ол?

— Алай болмаз келин, Жашчыкъ манга бир заманда да ётюрюк айтмагъанды. Сен мени жолуму кесме. Бу ишни манга къурамагъа къой. Къыз кетсе, ызындан къарарбыз да къалырбыз, озуп кетген жауунну жамычы бла ызындан къуугъанча болуп.

Ала даулаша тургъанлай, Асият отоудан чыгъады.

— Манга айып этмегиз. Бюгюн къалай эсе да кёбюрек жукълап къалгъанма, — деди ол, башын Фатиматны имбашына салып.

— Къор болайым санга... Ол не айтханынгды, — деп, Азинат, къызыни кесине тартып, ёшюнине къысды. — Мёлек кибик, санга айып этген гюнях окъунады...

* * *

— Сен чабакъ тутаргъа сюемисе?

— Этген ишим туйюлдю. Бу сууда чабакъла бармыдыла?

— Бардыла. Санга ушаш, ариу чабакъла.

— Манга ушаш! — деп, Асият, акъ тамагъын артха атып, ууакъ-ууакъ кюлдю.

— Недиде?.. Мени айтханыма ийнанмаймыса?

— Манга ушагъан чабакъла эселе, ала алай ариула болмазла.

— Санга ушайдыла. Сенича ариудула ала. Ийнанмай эсенг, келчи, — деп, Серго къызны, къолундан тутуп, алгъа тартды.

— Жыгъаса мени... бу уллу ташла...

Серго Асиятны къойнуна кѣтюрдю.

— Не этесе?.. Не этесе?.. Адамла кѣрселе, не айтырла...

— Ечешемисе, сени былай кѣтюргенлей, элге кирип барсам.

— Ойнама, Серго.

Ала экиси да Черен сууну бойну бла ёрге кетдиле. Къара къол тубюнде ыргъакъла бла чабакъ тута тургъан сабийлени юслерине чыкъдыла.

— Къалайды, жигитле? Жукъ туталамысыз?

— Хусей экисин тутханды, — дедиле чабакъчыла тѣгерекден. Кесине махтау излегенча, бурмачач, тампукъбурун жашчыкъ эки чабагъын да Серго бла Асиятны аллына алып келди.

— О-о, форель! — деп сейирсинди Асият. — Была уа кертиси бла да арну чабакъладыла.

— Мен айта эдим да санга, — деп ышарды Серго.

Ол экиси да, чабакъчы сабийледен озуп, андан ёрге кетдиле. Чокъракъ къаяны къыбыла жанындан айланып, уллу дуппурну башына ёрледиле.

— Асият, кюннге къарачы.

— Несине?

— Кеч болуп бара тургъанына. Сен арыгъан да болурса. Ач да болгъан болурса.

— Угъай, угъай, Серго. Ач да болмагъанма, арыгъан да этмегенме.

— Сора эрикген болурса.

— Эрикген да этмегенме, — деди Асият, кѣзлерин ойнакълата.

— Тюзюн айтханда, мен а, сени эрикген сунуп, жарсып турама. Бу сени шахарынг туююлдю. Кѣресе, уллу театрларыбыз жокъ... музейлерибиз да жокъ... троллейбусла, трамвайла жюрюмейдиле. Юйлерибиз алаша чыкъла. Тѣгерегибиз къаяла, таула, ташла.

— Манга уа мында иги кѣрюнеди. Бу таула, бу къаяла, бу ташла табийгъат кеси ишлеген бир тамаша шахаргъа ушайдыла. Сиз табийгъат кеси къурагъан музейни ичинде жашайсыз. Атам манга бу жерлени ха-

парын айтханда, ийнанмаучу эдим. Ол манга жомакъ айтхан сунуучу эдим. Энди уа кеси кёзлерим бла кёрюп турама.

Ала, бара барып, арлакъда уллу къара ташны кыйырына олтурдула. Буз тёпели къаяланы жанындап салкын аязкык къакъды.

— Сен сууукъсурарса деп къоркъама.

— Угъай, Серго.

Экиси да тынгыладыла. Айтыргъа абери тапмагъандан угъай. Айтыр зат кёпдю... жүреклерине сыйыммай тургъанчады. Алай къайсы бирин къоюп, къайсы бирин айтыргъа билмейдиле. Аны ючюн, кёбюсюнде бирини сёзюн бири сакълайды.

— Серго, сен кесинг суююп лётчикми болгъанса?

— Хау.

— Аскерчи лётчик?

— Хау... аскерчи лётчик.

— Нек?

Серго сагъышланды.

— Ма бу сен кёре тургъан жерлерибизге душманны аягъын бастырмаз ючюн.

— Къайда аллай душман?

— Тёгерекде... капитал къыралла.

— Хы... — деп, Асият, башын энишге тутуп, жерге, аякъ бурунларына, къарады. — Бизде да сизден къоркъадыла... коммунистледен.

— Бош къоркъадыла. Коммунистлеге уруш керек туююлду. Ала жарыкъ, ырахат жашауну къуарар ючюн кюрешедиле.

— Бизге анда алай айтмайдыла, Серго. Оруслула, атом урушну ачып, бирси халкъланы къырып, жер юсюнде кеслери къалыргъа умут этедиле дейдиле.

— Сиз а ийнанасыз анга.

Асият, бойнун бир жанына кынгыр этип, имбашларын жыйырды.

— Сизге ол ууазны бергенле, — деди Серго, кёз къарамын тау башлары бла узакъгъа сюзюлтюп, — сизге ол ууазны бергенле кеслери этген кир ниетлерин алай бла букъдурургъа кюрешедиле. Гитлерни умуту эди ол — башха халкъланы къырып, жер юсюне жалап да немец миллетни жаяргъа.

Ала дагъыда тынгылашдыла. Экиси да, баш тёбен болуп, жерге къарадыла.

— Озгъан урушда бизни халкъыбыздан жыйырма

миллион адам жоюлганды. Сау кьалганланы да жүрек жаралары алыкьа сотур болмагьандыла. Мени ана-ма бла гелляма соруп кьрчю сен аны.

— Ала манга кеслери айтхандыла, — Асият, терен солуу алып, ауур кьочсюндю.

Кюн сылжырай барып, Чокьракь кьаяны артына ташайды. Ол сагьатлай, кюнлюм бетле кьарангы тартдыла, Черен суу да кенгден кьараган кьзге кирленип келгенча кьрюндю. Чокьракь кьаяны бодуркьугьа ушаш ауанасы, созула барып, Акьташны юсюне жатды. Серго бла Асият да олтурган жерлеринден турдула. Бери келген жоллары бла ызларына айландыла.

— Сен кьалай кьарайса, жер юсюнде миллетле барысы да бир бирлерин суйюп, бир бирлери бла жарашып жашарча замаң тууармы?

— Хау, Асият. Саулай жер юсюнде коммунизм болса.

— Не затды ол коммунизм?

— Хар инсаннга да эркин, тенг жашау.

— Хы... Сора, алай эсе, бизни тохтамай коммунизм бла нек кьоркьутадыла.

— Капиталистле коммунизмни суймейдиле да, андан. Алагьа коммунизм хайырлы тьуюлдю. Коммунизм болса, миллионерле боллукь тьуюлдюле...

Экиси да, уллу дуппурдан энишге тигелеп, Черен сууну бойнуна тьюдюле. Кьютюуден кьайтып келе турган эл малла да ала бла тенг Черен сууну онг жанында жалпакьга жетдиле. Ийнекле мьнгюрдеп, кьойла макьырышып, узбекли тиширыулары чач эшмелерине ушаш, ала кеслери аякьлары бла ызлагьан кьп тар жолчукьлада бири бирини ызындан тизилишип, эл таба ашыкьдыла. Аланы артларындан акьырын-акьырын келе турган акь кьалпакьлы сьорюучю да, аргьы сыртны башындан кьрюндю.

«Эл жашау... нечик хычыуунду...» — деп келди Асиятны кьлюне. Ол, Черен сууну бойнунда тохтап, тегерегине тамашалап кьарады. Ол, Черен сууну да, Чокьракь кьаяны да, Акьташны да, анда жашаган таулулары да... бюгюн биринчи кере кьере турганча, тамаша болду. Аны жүреги жырларга да хазырды. Чунгурланы, ташланы юслери бла етерге тьושген жерде Серго, кьолундан тутуп, анга болушханы сайын, аны кокаланырыгы келеди.

— Серго, сени суйген кьызынг да болур?

— Алыкъа жокъду... энди боллукъ туююл эсе.

Асият ойнап, кюлюп, Сергодан къачханча этип, алгъа чапды.

— Чапма алай! Жыгъылырса!

— Андан эсе, жеталлыкъ туююлме десенг а!

Была Къужон бийини эски юйлери болуучу жерде тохтадыла. Юйле дерча да алайда зат жокъ эди: мурдорларына дери оюлгъан таш къабыргъала, къалып ханс басхан хуна буруула.

— Сени атангы журту,— деп ангылатды Серго къызгъа.

— Билеме...

Бююнлю бери Асият атасын биринчи кере шендю эсине тюшюрдю. Муну аллында кюпледе уа, къачан къайтырыкъ болур деп, къуру да аны сагъынганлай туруучу эди.

— Келген кюнубюзде окъуна атам къууулуп жетген эди бери. Ма ол къара ташны юсюнде олтуруп, кеп сагъышланганды ол. Анга жаным да ауругъан эди. Билемисе, аныча туугъан жерин бир киши да сюе болмаз деригим келеди. Чархы анда болгъанлыкъгъа, жюреги да, жаны да мындады аны.

— Да алай эсе, бери кечюп нек келмейсиз да?

— Ол алай тынч болмаз,— Асият ахтынды.

Кем-кек ариу кекде жулдузла жылтырай башлагъан заманда Серго бла Асият юйге келдиле. Фатимат, хумжу хычинле этип, аланы сакълап тура эди.

* * *

Тауланы къыдырып кетген Алим бла Бекболат да бир ыйыкъдан ызларына къайтдыла. Сергону юйде болгъанындан атасыны арталлы бла да хапары жокъ эди. Жашын кергенде, ол сейирге къалды.

— Сен а къайдан чыкъдың? Отпусканг жетерге алыкъа эртде туююлмю эди?

— Жибердиле да, келдим.

— Қъалайлыкъ бла? Аскер къуллаукъдан алай бош эркин этип къоймаучудула.

Серго шендю юйге къалайлыкъ бла келгенин атасына да айтмады. Ол аны анасына, геллясына да айтмагъанды. Ким биледи, артдаракъ, ызына къайта туруп, атасына айтыргъа да болур. Алай анасына бла геллясына уа айтырыкъ туююлдю. Ала, ишни халисин бил-

селе, къайгы этерикдиле. Аны себепли, кезиуюсз отпусказыны сылтауун жаш аладан жашыргъанды.

Сергону кѳргенни Бекболат да кѳуанды. Ол жашны ичинден кѳаты жаратды.

Кѳауум кюнден кѳонакѳлагѳа кетерге тюшдю. Асиятны жюреги тынгысыз болду. Ол былай терк кетерге тюшюп кѳалгѳанына ийнаныргѳы да келмей эди. Алай эртденликде, атасы чемоданын жыйышдырып тебирегенде, чабып барып, аны билегинден тутарыгѳы келди. «Ашыкѳма, атам. Туугѳан жерингден тоюпму кѳалдынг ол сагѳатха? Энтда да бираз турайыкѳ мында. Сергокетгинчи турайыкѳ...» — дерк эди ол атасына. Алай, базмады. Базмагѳандан сора да кетер заманлары жетгенин ол биле эди. Аны себепли, атасыны билегинден да тутмады, жюрегинде сѳзлерин да анга айтмады. Жалан да кѳолунда сумкачыгѳын ачып, аны ичин ашыгѳыулу кѳармады. Тѳрт бюкленнген акѳ дефтер кѳагѳытны, тас этип кѳоярыкѳча, ууучуна кѳысды. Тюнене ингирде аны анга кесини адресин жазып Серго бергенди. Кѳагѳытны да ууучунда тутханлай, Асият артха бурулду. Эшик жанига аркѳасы бла сюелип тургѳан Сергогѳа, кѳалай эсе да, кѳзлери термилип кѳарады. Ол кѳзледе: «Биз энтда бир бирни табалырбызмы?» — деген соруу бар эди. Серго, аны ангылагѳанча, башын ийип, «хау» деген белги берди.

— Ахшы жолгѳа.

— Сау кѳалыгѳыз, — деди Бекболат ашыра чыкѳганлагѳа. Машинагѳа мине туруп, аны жюреги такѳыр болду. Туугѳан журтундан жашаууну ахырына дери айырылып кетип бара тургѳаны анга болмагѳанча кѳыйын кѳрюндю.

«Тюсюп айтханда, мен сизни алгѳынча жарлы жашагѳан сунуп туруучу эдим... сау кѳалыгѳыз...» — деди Бекболат ичинден.

Акѳташны ташлы жолларында чайкѳала, УАЗик алгѳа тебиреди. Серго машинаны ызындан кѳпге дерн кѳарап турду. Ол аны ызындан чабып жетериги келди. Асиятны эки кѳзю артха кѳарай баргѳанын ол жюреги бла сезип турду.

Жангы туудукъла, сиз кеси насыбыгъызгъа кесигиз жол табарсыз дейме. Жалан да жангы уруш болуп, ол кьаралтмасын ачыкъ кёгюгюзню!

Мени гитче, огъурлу халкъымы бийик таулары уа, энди не зат боллукъ болур дегенча, уллу кенг дуниягъа булутла арасындан сакъ къарап, мамырлы жерни жу-къусуз къалауурларыча, ёхтем сюелип турадыла.

БАШЛАРЫ

I. КЪАТЫ БОЛ, МАРИЯ...

5

II. ЖАРАЛЫ НАСЫП

133

Жагафар Зубеирович Токумаев

БЕССОННЫЕ ГОРЫ

Роман

На балкарском языке

Рецензент *Э. Гуртуев*.

Редактор *С. М. Моттаева*

Художник *М. С. Кастромин*

Художественный редактор *И. Г. Абрамов*

Технический редактор *К. Б. Жамбеева*

Корректоры: *Э. К. Гуртуева, Р. А. Кучменова*

ИБ № 948

Сдано в набор 24.05.83. Подписано к печати 21.07.83.
Ч 01857. Формат 84×108¹/₃₂. Бумага типографская № 1.
Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 14,91.
Усл. кр.-отт. 14,91. Уч.-изд. л. 15,28. Тираж 1000 экз.
Заказ № 4462. Цена 1 р. 30 к.

Издательство «Эльбрус»

Нальчик, улица им. адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года

Госкомиздата КБАССР

Нальчик, проспект им. Ленина, 33

Токумаев Ж. З.

Т 519 Бессонные горы: Роман.— Нальчик: Эльбрус, 1983.— 284 с.

В пер.: 1 р. 30 к. 1000 экз.

Книга Ж. З. Токумаева «Бессонные горы» продолжает романы «Мечь кинжала» и «Сталь не гибается».

Последняя, третья часть романа, посвящена событиям Великой Отечественной войны, сложной, драматической судьбе народов нашего края.

Т 0733—068
М125(03)—83

18—83

4702100000

С(Балк)2